SHREE H.N.SHUKLA GROUP OF B.ED. COLLEGES

(Affiliated To Saurashtra University & NCTE)

(Vaishali Nagar 2 & 3, Near Amrapali Under Bridge , Rajkot)

PE- 5 INCLUSIVE EDUCATIONS AND GENDER

SHREE H.N.SHUKLA GROUP OF B.ED.COLLEGE-RAJKOT

યુનિટ:1 સમાવેશક શિક્ષણનો પરિચય

1.1 સમાવેશક શિક્ષણ: અર્થ, સંકલ્પના અને જરૂરિયાત

1.2 સમાવેશનનો ઈતિહાસ - વિયોજન થી સમાવેશન માં બદલાવ

1.3 સામાજિક સમાવેશન: અર્થ, સંકલ્પના અને જરૂરિયાત

1.4 સમાવેશક શિક્ષણના સિદ્ધાંતો: ઉપલબ્ધતા, સમતા, પ્રાસંગિકતા, ભાગીદારી, સશક્તિકરણ

યુનિટ:2 અક્ષમતાની સમજ

2.1 ચેતાકીય વિકાસાત્મક અક્ષમતા(અધ્યયન અક્ષમતા, બૌદ્ધિક અક્ષમતા, આત્મકેન્દ્રીય વર્ણપટ અવ્યવસ્થા) ની રજૂઆત

2.2 સંવેદનાત્મક અક્ષમતાનો પરિચય(શ્રવણ અક્ષમતા, અંધત્વ, દ્રશ્ય અવરોધ, બહેરાશ)

2.3 શારીરિક અક્ષમતાઓનો પરિચય(મસ્તિષ્ક દોષ-CEREBRAL PASLY અને પ્રચલન અક્ષમતા

2.4 અક્ષમતાઓ સાથેના વ્યક્તિઓના હક(RPWD) અધિનિયમ 2016 મુજબ અન્ય અક્ષમતાઓનો પરિચય(અન્ય અક્ષમતાનો જે (RPWD) અધિનિયમ, 2016માં નિર્દિષ્ઠ છે તેનો પરિચય

યુનિટ:3 જાતિ: સંકલ્પના અને ઉદ્ભવ

3.1 જાતિ અને જાતીયતાની સંકલ્પના

3.2 પિતૃ સત્તા, નારીવાદ, નરવાદની સંકલ્પના

3.3 જાતિ આધારિત ચોક્કસ ભૂમિકાઓનો ઉદભવ: સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં

3.4 જાતિની ઓળખમાં કુટુંબ, જ્ઞાતિ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પ્રદેશ મીડિયા(માધ્યમો) નો પ્રભાવ

યુનિટ: 4 જાતિ: પ્રતિનિધિત્વ અને મુદ્દાઓ

4.1 ભારતમાં જાતિ આધારિત રૂઢિચુસ્તતા: સંકલ્પના, જાતિગત રૂઢિચુસ્તતા અટકાવવામાં શિક્ષક, વાલી અને શાળાની ભૂમિકા

4.2 બાળજાતિય શોષણ અટકાવવું (POCSO કાયદાનો પરિચય)

4.3 જાતિ વિષયક પૂર્વગ્રહો: તંદુરસ્તી, પોષણ શિક્ષણ અને કાર્યસ્થળ

4.4 ભારતીય બંધારણમાં સૂચવેલ જાતિ આધારિત સમાનતા અને સમતા

યુનિટ:1 સમાવેશક શિક્ષણનો પરિચય

સમાવેશક શિક્ષણ: અર્થ, સંકલ્પના અને જરૂરિયાત

પ્રસ્તાવના:

થોડા વર્ષો પહેલા દિવ્યાંગ બાળકો માટે અલગ પ્રકારની શાળાની વ્યવસ્થા હતી. આ વ્યવસ્થામાં વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોને અન્ય બાળકોથી અલગ રાખી, શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, એટલે કે દિવ્યાંગ બાળકોને સમસ્યારૂપ બાળકો ગણીને તેઓને શિક્ષણની સામાન્ય ધારાથી અલગ રાખીને, તેમના માટે અલાયદી શાળાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. આવા બાળકોને જો સામાન્ય શાળાથી અલગ રાખીને શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ અન્ય બાળકોથી વિખૂટાં પડી જાય છે અને તેમની સાથે સમાયોજન સાધી શકતા નથી. ક્યારેક બાળક વિશિષ્ટ પ્રતિભા ધરાવતા હોય તો તેઓની જરૂરિયાતો પણ દિવ્યાંગ કે અન્ય બાળકો કરતાં અલગ હોય છે. ક્યારેક બાળકો કોઈ ચોક્કસ સમુદાય કે સમાજમાંથી આવતા હોય તો તેઓની જરૂરિયાતો અને અપેક્ષાઓ પણ અન્ય બાળકો કરતાં અલગ હોય છે. ભાષા અને સંસ્કૃતિને કારણે પણ બાળકોની જરૂરિયાતોમાં તફાવતો પડે છે. આ તમામ પ્રકારની વિવિધતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રત્યેક બાળકની અનન્યતાને સ્વીકારી શિક્ષણમાં સહભાગી બનાવવા માટે સમાન શૈક્ષણિક તકો ઊભી કરવી એ લોકશાહી રાષ્ટ્રની ફરજ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020માં સમાવેશક શિક્ષણ પર વિશેષ ભાર આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં વિભાગ:1 શાળા શિક્ષણના પ્રકરણ- 6 'સમાન અને સર્વસમાવેશક શિક્ષણ: સર્વોપલબ્ધ અધ્યયન' અને વિભાગ:2 ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રકરણ-14 ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સમાનતા અને સમાવેશન' માં સમાવેશક શિક્ષણ સંદર્ભે વિગતે ચર્ચા અને ભાવિ આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એ ટ 2009 અને સરકારની વિવિધ ધારાઓ અને યોજનાઓ અ ુસાર 6 થી 14 વર્ષની વય ૂથના પ્રવેશપા   તમામ બાળકો ું તેઓની વયા ુસાર નામાંકન કરાવ ું.   માં શાળામાં ક્યારેય દાખલ ન થયેલા બાળકો, વચ્ચેથી શાળા છોડી ગયેલા બાળકો, દિવ્યાંગ બાળકો વગેરેનો થાય છે. આ પ્રકારના બાળકો તેમની વયકક્ષા અ ુસાર ક્ષમતા સિ   કરીને સામાન્ય ધારામાં જોડાઈ શકે તે માટે શિક્ષકો માટે ખાસ તાલીમની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. શાળા એ

સમાજની લ ુ આ ૃ િ છે. સમાજની તમામ વિવિધતાઓ શાળામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. પ્રત્યેક શાળામાં જાતિ, ાતિ, સમુદાયો, ભાષા, સંસ્કૃતિ, રિવાજો, વી તમામ પ્રકારની વિવિધતાઓ જોવા મળે છે. આ બ ુવિધ વિવિધતાઓ બાળકે- બાળકે ભિ હોય છે. એક બાળક બીજા બાળકથી ત ન અલગ હોવા ું અને એક બાળક કરતાં બીજા બાળકની જરૂરિયાતોમાં પણ ભિ તા હોવાની તે વાસ્તવિકતા છે. પ્રત્યેક બાળક ાતિગત, જાતિગત, ાન હણ કરવાની શ ત, સામા જક- આથિક સ્થતિ, ભાષાકીય ભિ તા, સાંસ્કૃતિક વિવિધતા અને ભાવાત્મક લાગણીઓ પરત્વે ભિ લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે. આ તમામ વિશિષ્ટ લાક્ષણિ તાઓના સ્વીકાર સાથે દરેકને શિક્ષણ માટેની સમાન તક ૂરી પાડવી એ દરેક લોકશાહી રાષ્ટ્રની ફરજ છે. આ વિવિધતાના સ્વીકારની ુ ુચાવી એટલે પ્રવર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પ્રચલિત સંકલ્પના- સમાવેશક શિક્ષણ, શિક્ષણજગતમાં સમાવેશક શિક્ષણ એ અતિ હકારાત્મક સંકલ્પના અને સમાનતા માટેના માર્ગદર્શક સિ ાંત તરીકે ઊભરી આવેલ છે. આ યુનિટમાં આપણે સમાવેશક શિક્ષણનો અર્થ, ઇતિહાસ, સામા જક સમાવેશન અને સમાવેશક શિક્ષણના સિ ાંતો વિષે ચર્ચા કરીશું.

1.1.1 **સમાવેશક શિક્ષણનો અર્થ અને સંકલ્પના** (Inclusive Education: Meaning, Concept and Needs):

સમાવેશક શિક્ષણને સંમિલિત શિક્ષણ પણ કહે છે. ું અં ે્જી Inclusion Education થાય છે. આ શબ્દને નીચે મુજબ વિસ્તારી શકાય.

Infrastructure - (માળખાકીય સુવિધા)

N - National Policy/ Network - (રાષ્ટ્રીય નીતિઓ / જોડાલ)

C - Changing Attitude/Capacity Building (વલણમાં પરિવર્તન / ક્ષમતા)

L- Leadership (નેતૃત્વ)

U - Understanding (સમજણ)

S - Sensitization - (સંવેદનશીલતા)

I - Initiative / Involvement - (પહેલ / સામેલગીરી)

O - Optimism - (આશાવાદી)

N - Nurture (ઉછેરવી / કેળવવી)

આમ, સમાવેશક શિક્ષણનો અર્થ એ કરી શકાય કે સમાવેશક શિક્ષણ એટલે 6 થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોને જાતિ, ધર્મ, લિંગ, સામાજિક- આર્થિક સ્તરને ધ્યાને લીધા વિના સમાનતાના ધોરણે પ્રવેશ, બેઠક વ્યવસ્થા તેમજ જરૂરિયાત મુજબ શૈક્ષણિક સુવિધાઓ મેળવવાની અને પોતાની ક્ષમતા મુજબ શાળાની તમામ પ્રવૃતિઓમાં સહભાગી થઈને સ્વવિકાસની તક અને અધિકાર.

વિશ્વવિખ્યાત કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું છે કે - "મતભેદોને મિટાવી નાખવા એ સમસ્યા નથી, સમસ્યા એ છે કે મતભેદો સહિત કેવી રીતે એક અને અખંડ બની રહેવું."

બાળકો શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ઉપેક્ષાના શિકાર બની શકે એવો ભય છે તેવા તમામ બાળકોને શિક્ષણ પ્રણાલીમાં સમાવવાનો ઉપક્રમ સમાવેશક શિક્ષણમાં છે. સમાવેશક શિક્ષણમાં એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તમામ પ્રકારની વિવિધતા ધરાવતા બાળકો એક સાથે સમાન શૈક્ષણિક તકો પ્રાપ્ત કરે. આ સમાવેશક શિક્ષણ માટે માત્ર શિક્ષકો જ નહીં, પરંતુ માતા- પિતા, સમાજ, અધિકારીઓ. સમાજમંડળો, સરકારી નીતિઓ બધાએ મળીને બાળકોની જરૂરિયાતો પ્રત્યે સભાનતા વિકસાવવાની છે અને તેમની જરૂરિયાતો સુધી પહોંચી વળવા માટે સહિયારો પ્રયાસ આદરવાનો છે.

શિક્ષણમાં સમાવેશન એટલે ધર્મ, જ્ઞાતિ, જાતિ, લિંગ, શારીરિક વિકલાંગતા કે વિસ્તારનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના સૌને શિક્ષણ માટેની સમાન તક કે અવસર પૂરાં પાડવાની પ્રક્રિયા.

યુનેસ્કોના મત મુજબ સમાવેશી શિક્ષણ એટલે "શિક્ષણ, સંસ્કૃતિઓ અને સમુદાયોની સહભાગિતા વધારીને શિક્ષણ તથા શિક્ષણની અંદરના નિષેધને ઘટાડીને તમામ અધ્યેતાઓની વિવિધ જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લેવાની અને પ્રતિભાવ આપવાની પ્રક્રિયા."

"Inclusive education refers to a philosophical position as well as an arrangement of institution facilities and process. "પ્રત્યેક બાળકમાં વિવિધતાસભર જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને તેમની અધ્યયન અધ્યાપનમાં સ્વાભાવિકતા વધારવા સંસ્કૃતિ, સમાજ તેમજ શિક્ષણમાંથી તેમની વંચિતતા ઘટાડવાની પ્રક્રિયા એટલે સમાવેશક શિક્ષણ." (1990) સમાવેશક શિક્ષણની વ્યાપક અને સર્વ ાહી સંકલ્પના આપી છે. "સમાવેશક શિક્ષણ એ ઓને વિકલાંગતા કે અન્ય કોઈ કારણોસર વિશેષ શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો ઉદ્ભવી હોય તેવા બાળકો અને યુવાનો માટેની એક પરિવર્તનક્ષમ અને વ્ય તલક્ષી આકાર આપવાની પ્રણાલી છે. તે સમ શિક્ષણ પ્રણાલીનો એક સ્વતં સંકલિત ઘટક રચે છે, અને સૌને માટે યોગ્ય શિક્ષણ આપવા પ્રતિબ એવી સામાન્ય શાળાઓમાં તે ું પાડવામાં આવે છે."

પ્રખ્યાત અમેરિકન કેળવણીકાર અને સમાવેશક શિક્ષણના પ્રબળ સમર્થક સેમ્યુઅલ હોવેમાના મંતવ્ય મુજબ : વંચિત ૂથો સમાજથી અલગ હોઈ જ ના શકે. તેઓ સમાજમાં રહી સમાજ માન્ય માર્ગે વિકસિત થઈને રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં પોતા ું પ્રદાન આપી શકે તેવા સમર્થ બનવા જોઈએ."

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ અને ખ્યાલોને આધારે કહી શકાય કે -

- સમાવેશક શિક્ષણ એ શારીરિક, બૌ િક સામા જક, ભાષાકીય કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવને અવગણીને તમામ બાળકોને શિક્ષણની સામાન્ય ધારામાં સમાવવાની પ્રક્રિયા છે.
- સમાવેશક શિક્ષણમાં કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર પ્રત્યેક બાળકને શિક્ષણની સમાન તક ૂરી પાડવામાં આવે છે.
- સમાવેશક શિક્ષણમાં વિશિષ્ટ બાળકો શાળાના સામાન્ય બાળકો સાથે રહીને જ અધ્યયન કાર્ય કરે છે.
- સમાવેશક શિક્ષણમાં પ્રત્યેક બાળકની દિવ્યાંગતા, વિશિષ્ટતા, અનિવાર્યતા અને જરૂરિયાતને લક્ષમાં રાખી શિક્ષણ ું પાડવાની વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે.
- સમાવેશક શિક્ષણમાં પ્રત્યેક બાળક શિક્ષક તેમજ સહાધ્યાયીઓના સહકાર સાથે સ્વગતિએ પ્રગતિ કરી શકે છે.

- સમાવેશક શિક્ષણ એ મા   શિક્ષકની નહીં, પરંતુ માતા-પિતા, કુટુંબ, સમાજ, સંસ્થા અને સરકારની સહિયારી જવાબદારી છે.
- સમાવેશક શિક્ષણ એ શિક્ષણ વ્યવસ્થાતં ની ક્ષમતા વધારવા માટેની પ્રક્રિયા છે.
- આ પ્રક્રિયામાં વૈવિધ્યસભર બાળકોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા શાળાના માળખામાં અને અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે.
- સમાવેશક શિક્ષણ એ પ્રત્યેક બાળકની અનન્યતાનો સ્વીકાર કરતો હકારાત્મક અભિગમ છે.
- સમાવેશક શિક્ષણ એ શિક્ષક, વાલી, બાળકો અને સમાજના લોકોના વલણ સંબંધિત બાબત છે.
- સમાવેશક શિક્ષણમાં માહિતી પ્રત્યાયન અને ટેકનોલૉજીનો વ્યાપક અને અસરકારક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- સમાવેશક શિક્ષણમાં તમામ પ્રકારના વૈવિધ્ય ધરાવતાં બાળકો એક સાથે સક્રિય ભાગીદારીથી અધ્યયન કરે છે.
- દિવ્યાંગ બાળકોને તેમના સમવયસ્કો અને સહાધ્યાયીઓ વચ્ચે સામા જક સ્વીકૃતિ મળે છે.
- બાળકોના શિક્ષણમાં સમાવેશન કરવા પાછળ તેમનામાં આત્મવિશ્વાસનો વધારો થાય અને આંતરિક શ તઓનો વિકાસ થાય તે હેતુ રહેલો છે.

આમ, શિક્ષણથી વંચિત કે બહિષ્કૃત થયેલા બાળકોને શિક્ષણની મુખ્ય ધારામાં સમાવિષ્ટ કરવા એટલે સમાવેશક શિક્ષણ. યુનેસ્કોના મતે, સૌના ુણવ ાસભર શિક્ષણનાં લક્ષ્યાંકને સિ   કરવા માટે સમાવેશક શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. બહિષ્કૃત પામેલ બાળકો શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ઔપચારિક રીતે સામેલ થાય અને પોતાના જીવનનો વિકાસ કરી સ્વપ્રગતિ થકી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં સહભાગી બને તે સમાવેશક શિક્ષણમાં નિહિત છે.

1.1.2 **સમાવેશક શિક્ષણની જરૂરિયાતો** (Needs of Inclusive Education):

લોકશાહી રાષ્ટ્રમાં શિક્ષણ મેળવ ું એ પ્રત્યેક વ્ય તનો અધિકાર છે. માનવ અધિકાર ઘોષણાપ 1948 મુજબ દરેક વ્ય તને સ્વતં તાનો અધિકાર છે, એ વાતને અ ુસરતા દરેક વ્ય ત

સ્વતં પણે શિક્ષણ મેળવવા માટે પણ અધિકૃત અધિકાર ધરાવે છે. બંધારણીય હક્કો હોવા છતાં ભારતમાં પ્રચ્છ પણે શિક્ષણની સમાન તક વિ   અનેક ભેદભાવો જોવા મળે છે. શારીરિક, સામાજક, આથિક, સાંસ્કૃતિક તથા બૌ ક વિવિધતાને કારણે નાગરિકો શિક્ષણની સમાન તકથા વંચિત રહી જાય છે,   મા   બિનલોકશાહી જ નહીં, પરંતુ અકુદરતી પણ છે. ભેદભાવ કુદરતના નિયમથી પણ વિ   છે. હવા વગેરે પ્રકૃતિના પોતાની શ તઓ ભેદભાવરહિત સમાન રીતે દરેક વ્ય તને ૂરાં પાડે છે. આ પ્રકૃતિ   ટલી જ સાહજક પ્રક્રિયા શિક્ષણની પણ હોવી જોઈએ. અમુક બાળકોને પ્રવેશ આપવાની શાળા મનાઈ કરે, વર્ગમાં ભેદભાવ ૂર્ણ વર્તનને કારણે વિદ્યાર્થી શાળાએ જવા ં છોડી દે, કૌટુંબિક જવાબદારીને કારણે વિદ્યાર્થી શાળા છોડી દે. આવા અનેક કારણોથી આપણે પરિચિત છીએ. કોઠારી કમિશન 1960-66, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 1958, નેશનલ ટ્રસ્ટ કાયદો 1999, દિવ્યાંગ વ્ય ત માટેની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2006, આર. ટી. ઈ. કાયદો 2009 અને અન્ય કાયદાઓ, નીતિઓ અને યોજનાઓમાં વખતોવખત થયેલ સુધારા શિક્ષણમાં સમાન તક અને સમાવેશક શિક્ષણનો નિર્દેશ કરતાં આવ્યા છે. ભેદભાવરહિત સમાજરચના માટે શિક્ષણમાં સમાવેશનની આવશ્યકતા છે. સમાવેશક શિક્ષણની જરૂરિયાત નીચેના મુ ાઓને આધારે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે.

1. **માનવ અધિકારના હક પરત્વેની જરૂરિયાત**:

પ્રત્યેક બાળકને શિક્ષણની સામાન્ય ધારામાં ભણવાનો અધિકાર છે. કોઈ પણ વ્ય ત સાથે જાતિગત,   ાતિગત, સામાજક, આથિક, સાંસ્કૃતિક એમ કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ રાખીને તેઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખી શકાય નહીં. એવી જ રીતે શારીરિક, માનસિક કે સાંવેગિક અક્ષમતાને કારણે પણ કોઈ વિદ્યાર્થીને શિક્ષણથી વંચિત રાખી શકાય નહીં. આથી, માનવ અધિકારના રક્ષણ માટે સમાવેશક શિક્ષણની આવશ્યકતા છે.

2. **બંધારણીય જવાબદારીનો હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા**:

ભારતીય બંધારણમાં કલમ 45 અ ુસાર 6 થી 14 વર્ષના બાળકોને નિ:શુલ્ક, ફરજયાત અને સાર્વ ક શિક્ષણ પ ું પાડવાની જવાબદારી રાજ્ય સરકારની છે. શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ -

2009 પણ આ વાતને અ ુમોદન આપે છે. સમાવેશક શિક્ષણની સંકલ્પના આ બંધારલીલ. જવાબદારીને પરિ ૂર્ણ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

3. **શિક્ષણની સમાન તક માટે**:

કોઈ પણ પ્રકારની અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોને સક્ષમ ભાળકો વી અને ટલી જ સુવિધા ૂરી પાડવી એ સમાવેશક શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ છે. આ હેતુસર અક્ષમ બાળકોને શિક્ષણની સમાન તક મળી રહે તે માટે વિશિષ્ટ અ ુકૂલિત અભ્યાસક્રમની રચના અને અમલીકરણ કરવામાં આવે છે. સમાવેશક શિક્ષણનો હેતુ છે કે બધા બાળકોને ન્યાયિક ધોરણે શિક્ષલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જરૂરી છે.

4. **સામાજિક એકતા વિકસાવવા**:

પ્રત્યેક બાળક પોતાને સમાજ ું અને રાષ્ટ્ર ું અંગ સમ તેમજ તેમની આસપાસના બધા જ લોકો સાથે તંદુરસ્ત સંબંધ વિકસાવે તે ખૂબ જ અગત્ય ું છે. સમાવેશક શિક્ષણ વર્ગમાં તમામ વિદ્યાર્થીઓ સાથેની સહભાગીદારીતા સાથે મૈ ી ૂર્ણ સંબંધો વિકસાવવા માટેની અઢળક શક્યતાઓ ૂરી પાડે છે. આમ, સમાવેશક શિક્ષણ મારફત બાળકોમાં પરસ્પર સમાન સમજ તથા ક ુણામાં વધારો થાય છે.

5. **મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાત પૂરી** પાડવા:

સમાવેશક વર્ગખંડમાં બાળકને સમૂહમાં પોતે સલામત હોવાની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે. વિવિધતામાં પણ બાળકોની વ્ય તગત ક્ષમતાઓ વિકસે છે. બાળકો સાથેના સહા ુભૂતિ અને સમાનતાના વ્યવહારને કારણે બાળકોમાંથી વંચિતપણાનો ભય દૂર કરી શકાય છે. શિક્ષણના માધ્યમથી બધા બાળકોના સ્વાભાવિક વિકાસને પ્રોત્સાહન મળે છે. ખાસ પડકારો ધરાવતા બાળકો શારીરિક, ચેતનાત્મક અને સામા જક વિકાસ તેમજ યાં િક કૌશલ્યો ધરાવતા થાય છે. આવા વાતાવરણથી બાળકોમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે.

6. **રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાત સંતોષવા**:

પ્રત્યેક વ્ય ત પોતાનામાં રહેલી શ તઓને વિકસાવીને, સ્વગતિએ પ્રગતિ સાધી અંતે તો રાષ્ટ્રના વિકાસમાં સહભાગી થાય છે. પોતાના આત્મવિશ્વાસ થકી પગભર થયેલ પ્રત્યેક વ્ય ત રાષ્ટ્ર માટેની અમૂલ્ય મૂડી છે. આ રીતે સમાવેશક શિક્ષણ ગરીબી નિવારણ ું હથિયાર બને છે. સમાવેશક શિક્ષણ એ એકંદરે રાષ્ટ્રીય બોજમાં ઘટાડો કરે છે. દેશના વિકાસ માટે દરેક નાગરિકના વ્યાપક સહયોગથી રાષ્ટ્રના વિકાસમાં વધારો થાય છે.

7. **નાગરિકત્વની તંદુરસ્ત ભાવનાનો વિકાસ કરવા**:

સમાવેશક શાળામાં તમામ બાળકો સહકારી અધ્યયન પ્રક્રિયામાં ભાગ લે છે, તેથી એકબીજા પ્રત્યે તેમનામાં સહકારની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે. સામાન્ય બાળકો અક્ષમતા ધરાવતાં બાળકોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમની જરૂરિયાતોને સમજીને તેમને અ ુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમને યોગ્ય જગ્યાએ બેસવા માટે વ્યવસ્થા કરી આપે છે. તેમની સાથે વાતચીત કરવા માટે સાંકેતિક ભાષા પણ શીખે છે. પરસ્પર એકબીજાનો સ્વીકાર કરીને સ્વસ્થ સમાજના નિર્માણ માટેનો પાયો અહીંથી જ નંખાય છે.

8. **હકારાત્મક વલણોનો વિકાસ કરવો**:

સમાવેશક શિક્ષણ અને શાળા વ્યવસ્થામાં સમાન તક, સહકાર, સ્વીકાર, સહઅધ્યયન વાં ખ્યાલો નિહિત હોય છે. આ ખ્યાલો હકારાત્મક વાતાવરણ ું નિર્માણ કરે છે. શિક્ષક, વિદ્યાર્થી, સંસ્થા બધા એકબીજા પ્રત્યે હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણથી કાર્ય કરે છે.

9. **સ્વમાન જાળવવા**:

સમાવેશક શાળામાં બધાં બાળકો સાથે અભ્યાસ કરે છે તથા તેમની સાથે કોઈ ભેદભાવ રાખવામાં આવતો નથી. આ સાથે અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોમાં રહેલ વિશિષ્ટ આવડતને ઓળખીને તેને પ્રોત્સાહિત કરવાનો પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. પ્રોત્સાહનને કારણે તેમ ું આત્મસમ્માન જળવાઈ રહે છે. તેઓ સમૂહના સક્રિય સભ્ય હોવાની સ્વીકૃતિ મળે છે. આવા વાતાવરણમાં બાળકો ું સ્વમાન જળવાઈ રહે છે અને તેઓ વર્ગના અન્ય બાળકો વો વ્યવહાર કરે છે.

10. **શૈક્ષણિક તકનિકીનો વ્યાપ વધારવા**:

પ્રવર્તમાન ટેકનોલૉજીના યુગમાં અક્ષમ બાળકોને શિક્ષણમાં મદદરૂપ થાય તેવી સહાયક ટેકનોલૉજી ઉપલબ્ધ છે. વી કે અંધ બાળકો માટે બ્રેઈલ ુસ્તકો તેમજ ઇલેકટ્રોનિક બ્રેઈલ નોટ ટેકર, શ્રવણમંદ બાળકો માટે હિયરિંગ એઈડ, સ્માર્ટ ફોનની કેટલીક એપ્લિકેશન, કમ્પ્યૂટર સોફ્ટવેર વગેરે શિક્ષણની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવવા ઉપયોગી છે. આવી સહાયક ટેકનોલૉજીના વિકાસ માટે પણ ઘણો અવકાશ છે.

1.2 **સમાવેશકનો ઈતિહાસ**: **વિયોજનથી સમાવેશનમાં બદલાવ** (History of Inclusion: Paradigm shift from Segregation to Inclusion):

પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. સાર્વ િક શિક્ષણ પરત્વે સમાજના વિચાર અને વ્યવહાર પણ બદલાયા છે. આ બદલાયેલી વિચારધારા અને જા ૃતિના ફળસ્વરૂપ શાળામાં અપવ્યય અને સ્થગિતતા ું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. દિવ્યાંગ બાળકો, વંચિત સમાજના બાળકો, લ ુમતી સમાજના બાળકો, કન્યાશિક્ષણ, પ્રતિભાશાળી અને સર્જનાત્મક બાળકો, ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહેતાં બાળકો તેમજ ધીમી ગતિએ શીખતાં બાળકોના નામાંકન, સ્થાયીકરણ, નિયમિતતા અને શિક્ષણના સ્તરમાં સુધારો જોવા મળે છે.

શિક્ષણની સંકલ્પના સતત બદલાતી અને વિસ્તરતી રહી છે. શિક્ષણની પ તિઓ અને સુવિધાઓમાં ઉ રો ર ફેરફરો થતાં જોવા મળે છે. વિવિધ સરકારી કાયદાઓ અને નીતિઓને પરિણામે શિક્ષણ ું સાર્વ ીકરણ એ શિક્ષણના કેન્દ્રીકરણથી વિકેન્દ્રીકરણ તરફની યા ાને આભારી છે. આ દિશામાં વિયોજનથી સમાવેશન સુધીના ઈતિહાસને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

(અ) ખાસ અલગ શિક્ષણ વ્યવસ્થા « સમયગાળો (Duration of Segregation Education):

પ્રાચીન સમયથી ભારતમાં ુ ુકુળ પ તિ અ સ્તત્વમાં છે તે અ ુસાર શિક્ષણપ્રથા બધા માટે સમાન ધોરણે ઉપલબ્ધ હતી. ક્ષે નિષ્ણાતોના મતે, દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષિત કરવાના પાયાના પ્રયત્નો અન્ય દેશો કરતાં ભારતમાં ઘણા વહેલા શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા. આપણી સંસ્કૃતિ એ ક ુણા, દાન, અને ભાવનાના મૂલ્યના રંગે રંગાયેલ છે એટલું જ નહીં, પરંતુ પરોપકાર પરસ્પર

સહાય એ ભારતીય લોકોના લોહીમાં વહે છે. ભારતીય કુટુંબપ્રથા પણ દિવ્યાંગતાના સ્વીકારને પોષે છે.

સ્વતં તા બાદ શિક્ષણની સુધારણા માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ વિવિધ પંચો, કાયદાઓ અને નીતિઓમાં તમામ બાળકોને શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે માટેના સૂચનો થયા હતા. કોઠારી કમિશન (1964-66), રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1986), અને ત્યારબાદ આવેલ વિવિધ વિકલાંગતાના ધારોઓની જોગવાઈઓ અન્વયે દિવ્યાંગો માટે અલગ શાળાઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. દિવ્યાંગ બાળકોના ઔપચારિક શિક્ષણની શરૂઆત ભારતમાં 1869માં થઈ હતી. ન લેપ્રોર્ટે ચર્ચ મિશનરી સોસાયટીના સમર્થનથી અંધ લોકો માટેની શાળા બનારસમાં શરૂ કરી હતી. બૌ િક અને શારીરિક વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકો માટેની ઔપચારિક શાળા ભારતના ૂર્વ ભાગના કુઢિગમાં 1918 માં સ્થાપવામાં આવી હતી આ સમયગાળામાં ુદી ુદી વિકલાંગતા ધરાવતાં બાળકો ું શિક્ષણ આ રીતે અલાયદું (segregation) રહ્યું. 1966 સુધીમાં ભારતમાં આંખની ક્ષતિવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે 115 શાળાઓ હતી, શ્રવણ ક્ષતિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે 70 શાળાઓ, શારીરિક ખામી ધરાવતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે 25 શાળાઓ અને બૌ િક ખામી ધરાવતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે 27 શાળાઓ કાર્યરત હતી. ભારતમાં 1991માં કરાયેલ દસ્તાવેજીકરણને આધારે વિવિધ પ્રકારની વિકલાંગતાવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે લગભગ 1,200 વિશેષ શાળાઓ હતી.

ભારત સરકારના સામા જક ન્યાય અને અધિકારીતા મં ાલયના નેજા હેઠળ વર્ષ 2000થી સર્વ શિક્ષા અભિયાન તેમજ સમાજ સુરક્ષા વિભાગના અ ુદાનથી ુદી- ુદી વિકલાંગતા ધરાવતાં બાળકોના શિક્ષણ માટેની સંસ્થાઓ શરૂ કરવામાં આવી. દા.ત., પ્ર ાચક્ષુ બાળકો માટે NAB- નેશનલ એસોસિએશન ફોર બ્લાઈન્ડ, મંદ બુ િના બાળકો માટે પણ ખાસ પ્રકારની રિહેબિલેશન સંસ્થાઓની શરૂઆત કરવામાં આવી. આ સંસ્થાઓમાં બી. એમ. ઇન્સ્ટિયૂટ ઑફ મેન્ટલ હેલ્થ, મહારાષ્ટ્ર ડિસ્ટેશીઆ એસોસિએશન, રિહેબિલેશન કાઉ ન્સલ ઑફ ઈન્ડિયા (RCI), ઈન્ડિયન સાયકોલૉ જકલ એસોસિએશન(IPA) સંસ્થાઓ મુખ્ય છે.

આમ, ઓગણીસ અને વીસના દાયકામાં દિવ્યાંગ બાળકો ું શિક્ષણ સંસ્થાગત અને અલગ વ્યવસ્થામાં કરવામાં આવ્યું.

આમ, આપણે જોયું તે મુજબ શરૂઆતમાં દિવ્યાંગ બાળકોને માટે અલાયદી અને વિશેષ શાળાઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ શાળાઓમાં તૈયાર થયેલા બાળકો પાછળથી સામાન્ય શાળાઓમાં પ્રવેશ મેળવી શકતા હતા, પરંતુ આવા બાળકોની સંખ્યા ૂજ રહેતી. આ પ્રકાર ું શિક્ષણ ૂરી પાડતી સંસ્થાઓ મા સંબંધિત વિશિષ્ટ વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોને જ શિક્ષિત કરવા ું કાર્ય કરાવતી હતી. આ સંસ્થાઓ આવા બાળકોને શાળામાં અને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદારી લઈ શકે તે માટે તૈયાર કરતી હતી, પરંતુ આમ છતાં આ સંસ્થાઓ આવા બાળકોને સામાન્ય બાળકોથી અલગ રાખતી હતી.

(બ) **સંકલિત શિક્ષણનો સમયગાળો** (Duration of Integrated Education):

સંકલિત શિક્ષણનો ખ્યાલ ભારતમાં માનવ સંસાધન વિકાસ મં ાલય / શિક્ષણ મં ાલય અંતર્ગત સર્વ શિક્ષા અભિયાન યોજના દ્વારા અમલીકૃત બન્યો. ના પાયામાં કોઠારી કમિશન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પંચ તેમજ નેશનલ ટ્રસ્ટનો કાયદો રહેલા છે. સંકલિત શિક્ષણમાં દિવ્યાંગ બાળકોને સામાન્ય શાળાઓમાં સમાવિષ્ટ કરવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ.

સંકલિત શિક્ષણ એટલે દિવ્યાંગ બાળકોને સામાન્ય બાળકોને મળતા તમામ લાભો આપીને સમાન પ્રકારની વ્યવસ્થાની સાથે-સાથે સામાન્ય શાળામાં શિક્ષણની તક અને ુણવ ાયુ ત સુવિધાઓ ૂરી પાડી સામાન્ય શિક્ષણ વ્યવસ્થા સાથે જોડવા. સંકલિત શિક્ષણમાં દિવ્યાંગ બાળકને શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં અ ુકૂળ કરવાની બાબત ઉપર ભાર આપવામાં આવે છે. એટલે કે સંકલિત શિક્ષણમાં બાળકને વર્ગખંડની અપેક્ષાઓને અ ુકૂળ થવા ું હોય છે. દાખલા તરીકે શ્રવણની ક્ષતિ ધરાવતા બાળકો હિયરિંગ એઈડ સાથે વર્ગખંડમાં બેસે છે. દ્રષ્ટિની ખામી ધરાવતા બાળકોને બ્રેઇલ લિપિ શીખવા માટે ખાસ કેન્દ્રો ઉપર મોકલી આપવામાં આવે છે. શારીરિક અક્ષમતા ધરાવતા બાળકો માટે વર્ગખંડમાં સહાયક ઉપકરણો ૂરાં પાડવામાં આવે છે. આમ સંકલિત શિક્ષણ

- દિવ્યાંગ બાળકોને સામાન્ય શાળામાં શિક્ષણ લેવાની તક આપે છે.
- દિવ્યાંગ બાળકો સામાન્ય બાળકોની સાથે એક જ વર્ગખંડમાં અભ્યાસ કરી શકે છે.
- દિવ્યાંગ બાળકો માટે સહાયક સુવિધાઓ શાળામાં ૂરી પાડવામાં આવે છે.

(ક) સમાવેશક શિક્ષણનો સમયગાળો (Duration of Inclusive Education):

આપણે અગાઉ સંકલિત શિક્ષણ અંગે સમ ૂતી મેળવી તે અ ુસાર સંકલિત શિક્ષણે સમાવેશક શિક્ષણ માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરી અને સમાવેશક શિક્ષણના અમલીકરણ માટે આપણને તૈયાર કર્યા. સમાવેશક શિક્ષણ પ તિ એ કાર્ય કરવાનો એક માર્ગ છે. શિક્ષણનો એક લોકશાહી છે.

સમાવેશક શિક્ષણમાં તમામ પ્રકારની વિવિધતા ધરાવતા બાળકોને કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના સમાન શૈક્ષણિક વાતાવરણ ું પાડવામાં આવે છે. અહીં દિવ્યાંગતાની સાથે જાતિગત, ાતિગત સામા જક, આથિક પરિ સ્થતિ ભૌગોલિક વાતાવરણ વગેરે તમામ ક તરની વિવિધતાનો સ્વીકાર કરવા ું સૂચન કરે છે.

ભારતમાં આશરે 25 મિલિયન બાળકો શાળા 'હાર છે (વર્લ્ડ બેંક, 2004 માં ટાંકવામાં આવેલા એમ.એચ.આર.ડી. 2003 ના આંકડા અ ુસાર), માંથી ઘણા ગરીબી, લિંગ, અપંગતા, જાતિ, ધર્મ, વગેરે વાં પરિબળો દ્વારા હાંસિયામાં છે. આ માહિતીને આધારે સમાવેશક શિક્ષણ આપણી વર્તમાન પરિ સ્થતિ માટે ખૂબ જ સુસંગત છે, જયાં ધર્મ, લિંગ, વંશીયતા અને ક્ષમતાના તફાવતોને ઘણીવાર સમૃ અને વિવિધતાના સ્રોતને બદલે પડકાર તરીકે જોવામાં આવે છે. તમામ બાળકોની રશૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લેવા માટે સમાવેશક શિક્ષણ એ તમામ પરિમાણોમાં શાળાઓની સુધારણા છે. સ્પેનના સલામન્કામાં 1994 વિશ્વ સંમેલનમાં ભાર ૂર્વક કહેવામાં આવ્યું હતું કે શાળાઓએ તમામ બાળકીને તેમના શારીરિક, બૌ ક, સામા જક, ભાવનાત્મક, ભાષાકીય અથવા અન્ય પરિ સ્થતિઓને ધ્યાનમાં લીધા વિના સમાવવા જોઈએ. સમાવેશક શિક્ષણમાં એ બાબત ઉપર ભાર આપવામાં આવે છે કે

- વર્ગખંડમાં તમામ બાળકોને અપાતા શિક્ષણની ુણવ ા સુધારવા માટે અસરકારક શિક્ષણ પ તિનો ઉપયોગ થાય.
- શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે તંદુરસ્ત સંબંધો સ્થપાય.
- વિદ્યાર્થીઓની વ્ય તગત જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે વર્ગખંડના - વાતાવરણને પણ અ ુકૂળ કરવામાં આવે.

- બાળકોને એક જ સમયે એક સાથે બેસાડીને તેમ ું એકીકરણ કરીને, અભ્યાસક્રમમાં યોગ્ય ફેરફાર કરીને, વધારે સમય આપીને, શિક્ષણની ખાસ પ તિઓ અજમાવીને અને આ રીતે તેમને પ્રત્યેક પ્રકારની મદદ ૂરી પાડીને શિક્ષણના સામાન્ય પ્રવાહ સાથે સાંકળવામાં આવે.

આ તબક્કે સંકલિત શિક્ષણ અને સમાવેશક શિક્ષણ વચ્ચે પાતળી ભેદરેખા છે. ઘણીવાર આ શબ્દોનો અયોગ્ય ઉપયોગ પણ થતો હોય છે તો અહીં આપણે આ બંને સંકલ્પનાઓ વચ્ચેનો ભેદ સમજવ. પ્રયત્ન કરીએ.

સંકલિત શિક્ષણ અને સમાવેશક શિક્ષણ વચ્ચેનો તફાવત:

ક્રમ		સંકલિત શિક્ષણ	સમાવેશક શિક્ષણ
1.	અર્થ	શાળામાં સામાન્ય બાળકોની સાથે દિવ્યાંગ બાળકોનો પણ સમાવેશ.	દિવ્યાંગ બાળકો ઉપરાંત અન્ય વિશિષ્ટતાઓ જેવી કે શીખવાની અક્ષમતા જાતિ કે ધર્મને કારણે શિક્ષણથી અલિપ્તતા, સામાજિક વંચિતતા જેવા કોઈ પણ પ્રકારે શિક્ષણથી વંચિત રહી ગયેલા બાળકોનો સામાન્ય શાળામાં સમાવેશ.
2.	હેતુ	દિવ્યાંગ બાળકો સાથે ભેદભાવ ન રાખવો.	દિવ્યાંગ બાળકો ઉપરાંત સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક કે ભાષાના આધારે પણ બાળકોમાં ભેદભાવ ન રાખવો.
3.	ફેરફાર	બાળકોને પ્રવર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થા માટે તૈયાર કરવા.	શિક્ષણ પ્રણાલીમાં જ ફેરફાર કરવો જેનાથી તે બાળકોની જરૂરિયાત સંતોષી શકે તેવું સક્ષમ બને.
4.	વ્યવસ્થા	ખાસ મદદ માટે બાળકોને રિસોર્સ રૂમમાં મોકલવા.	બાળકોની જરૂરિયાતો મુજબ બધી વ્યવસ્થા તેમના વર્ગખંડમાં જ

			ઉપલબ્ધ કરાવવી.
5.	**પરિણામ**	**સંકલિત શિક્ષણમાં બાળકોની અક્ષમતા પુરવાર થવાનો ભય રહે છે.**	**અભ્યાસક્રમ તેમજ મૂલ્યાંકનને એટલા લવચિક બનાવી દેવામાં આવે છે કે બાળકાને એવું લાગતું નથી કે તેઓ અન્ય બાળકો કરતાં અલગ છે.**

આમ, સમાવેશક શિક્ષણ પ તિ બાળકને બદલવાને બદલે શિક્ષણ પ્રણાલીને (સિસ્ટમને) બદલવા પર ભાર મૂકે છે. વર્ગખંડમાં ચાલતી દરેક પ્ર ૃ િમાં દરેક વિદ્યાર્થીઓને ભાગ લેતાં કરવા માટે તેમને ૂરતી સહાય, માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપવા ઉપર ભાર મુકાય છે. અહીં સિસ્ટમ એ પોતે જ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો અ ુસાર તેમને સુધારેલા અભ્યાસક્રમ, સામ ીઓ તથા સાધનો ૂરાં પાડવાના હોય છે.

1.3 **સામાજિક સમાવેશન** : **અર્થ, સંકલ્પના અને જરૂરિયાતો** (Social Inclusion: Meaning, Concept and Needs)

1.3.1 **સામાજિક સમાવેશનનો અર્થ અને સંકલ્પના** Meaning and Concept of Social Inclusion):

સામા જક સમાવેશનના ખ્યાલમાં સં ૂર્ણ ભાગીદારીનો ખ્યાલ અભિપ્રેત છે. સામા જક સમાવેશન એ એવી પ્રક્રિયાને ર ૂ કરે છે કે ના દ્વારા બધાને તેમની અલગતાને લક્ષમાં લીધા વગર, શિક્ષણની સમાન તકો સુનિશ્ચિત કરવાના પ્રયત્નો હાથ ધરવામાં આવે છે. જો કોઈ સમાજ સમાવેશક હોય તો તેનો અર્થ એ કે તે વિવિધતાને સમ છે, સ્વીકારે છે અને આદર આપે છે. આવો સમાજ વિવિધતાને મા માન્યતા જ આપતો નથી, પરંતુ તેને મૂર્ત સ્વરૂપ પણ આપે છે. થી વિવિધતા ધરાવતાં દરેક સભ્ય સમાજજીવનમાં તેમની સં ૂર્ણ વિકાસની સંભાવના પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સંયુ ત રાષ્ટ્ર અ ુસાર "સામા જક સમાવેશનને ખાસ કરીને વંચિત લોકો માટે વધારાતી તકો, સંસાધનોની પહોંચ, અવાજ અને અધિકારો પ્રત્યેના આદર દ્વારા સમાજમાં ભાગીદારીની શરતોમાં સુધારો કરવાની પ્રક્રિયા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે." 2030 ના એજન્ડા અ ુસાર દરેક વ્ય તને સમૃ િના ફાયદા અને સુખાકારીના ન્યૂનતમ ધોરણોનો આનંદ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ.

2030ના 17 ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યાંકો બધાને સ્વતં   કરવાના લક્ષ્યને ધ્યાનમાં રાખીને લેવામાં આવ્યા છે. સામા જક રીતે સમાવિષ્ટ થવાનો અર્થ એ છે કે લોકો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા રહે.

સામાજિક સમાવેશન એટલે :

- લોકો સમાજમાં જોડાયેલા રહેવાની ભાવનાનો અ ુભવ કરે. સમાજમાં તેમનો સ્વીકાર કરવામાં આવે. (તેઓ   છે તેના માટે)
- સમાજમાં મહત્ત્વની ભૂમિકાઓમાં ભાગીદારી નોંધાવે.
- સમુદાયમાં સક્રિયપણે ભાગ લે.
- તેમની વ્ય તગત પસંદગીઓના આધારે પ્ર ૃ િઓમાં સામેલ થાય.
- સમાજના અન્ય લોકો સાથે મિ   તા અને સામા જક સંબંધો વિકસાવે કે   ને તેઓએ પોતે પસંદ કરેલા હોય.
- સમાજમાં બધાં હક્કો લોકો સાથે ન્યાયિક રીતે વહેંચાયેલા હોય.

જ્યારે લોકો તેમના જીવનમાં ઉપરો ત પરિ સ્થતિઓનો અ ુભવ કરે છે ત્યારે તેઓ વધુ ખુશ રહે છે અને તેમની આરોગ્યપ્રદ રહેવાની સંભાવના પણ વધી જાય છે. હકીકતમાં, સામા જક સમાવેશન એ એક મહત્ત્વ ૂર્ણ "આરોગ્ય નક્કી કરનાર" પરિબળ છે - સામા જક સમાવેશન કર્યા વિના, લોકો નબળા આરોગ્ય (નબળા માનસિક આરોગ્ય સહિત), એકલતા, એકાંત અને નબળા આત્મસન્માનનો અ ુભવ કરે છે.

1.3.2 **સામાજિક સમાવેશનની જરૂરિયાત** (Need of Social Inclusion):

સામા જક સમાવેશનના ખ્યાલમાં સં ૂર્ણ ભાગીદારીનો ખ્યાલ અભિપ્રેત છે. સામા જક સમાવેશન એ એવી પ્રક્રિયાને ર ૂ કરે છે કે   ના દ્વારા બધાને તેમની અલગતાને લક્ષમાં લીધા વગર, શિક્ષણની સમાન તકો સુનિશ્ચિત કરવાના પ્રયત્નો હાથ ધરવામાં આવે છે. જો કોઈ સમાજ સમાવેશક હોય તો તેનો અર્થ એ કે તે વિવિધતાને સમ   છે, સ્વીકારે છે અને આદર આપે છે. આવો સમાજ વિવિધતાને મા   માન્યતા જ આપતો નથી, પરંતુ તેને મૂર્ત સ્વરૂપ પણ આપે છે.   થી વિવિધતા ધરાવતાં દરેક સભ્ય સમાજ જીવનમાં તેમની સં ૂર્ણ સંભાવના પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

- વિકલાંગતા ધરાવતા કે વંચિત લોકો ઘણીવાર જીવનનો ત ન અલગ રીતે અ ુભવ કરે છે. તેઓ સમાજમાં તેમની હાજરીનો અ ુભવ કરતાં નથી.
- તેઓ સમાજમાં તેમની પસંદિત અને ઇચ્છિત પ્ર ૃ િઓમાં પણ ભાગ લેતાં નથી. આવા લોકોમાં અન્ય લોકો સાથે કામ કરવા, રમવા, શીખવાની અને વિકસિત સામા જક સંબંધો વિકસાવવાની તકોનો અભાવ અ ુભવે છે.
- આવા લોકો ઘણીવાર સમુદાયમાં સામેલ થવા ું પસંદ કરતાં નથી, લ ુતા ંથિ અ ુભવે છે, અથવા તો સમાજમાં નકારાત્મક રીતે પોતાને પ્રદશિત કરે છે.
- ઘણીવાર, આવા લોકોને નજીકના મિ ો નથી હોતા, મની સાથે તેઓ તેમની ઈચ્છાઓ, સમય અને જીવન વ્યતીત કરી શકે છે.

1.4 **સમાવેશક શિક્ષણના સિદ્ધાંતો: ઉપલબ્ધતા, સમતા, પ્રાસંગિકતા, ભાગીદારી અને સશક્તિકરણ** (Principles of Inclusive Education: Access, Equity, Relevance, Participation and Empowerment):

સમાવેશક શિક્ષણનો ખ્યાલ સામા જકીકરણના મૂળભૂત અધિકારો અને બાળકોના હક્કો પર આધારિત છે. સં ૂર્ણ સમાજ વ્યવસ્થામાં સમાન તકના આધારે શિક્ષણ આપવામાં આવે તે ખૂબ જ અગત્ય ું છે. સમાવેશક શિક્ષણના અસરકારક અમલીકરણ માટે કેટલાક પાયાના સિ ાંતો નીચે મુજબ આપેલ છે.

1. પ્રવેશ / ઉપલબ્ધતા,

2. સમતા,

3. પ્રાસંગિકતા,

4. ભાગીદારી, અને

5. સશ તકરણ.

1. **પ્રવેશ / ઉપલબ્ધતાનો સિદ્ધાંત** (Principle of Access):

કાયદાકીય અને બંધારણીય જોગવાઈ અ ુસાર   તે રાજયમાં જન્મેલા અને વિકલાંગતા ધરાવતાં બાળકોને શાળામાં પ્રવેશ આપવો ફરજયાત છે. આરટીઈ - 2009 ના કાયદા અ ુસાર, બાળકોની વયકક્ષાને ધ્યાનમાં રાખી પ્રવેશ આપવો. આમ ઉપલબ્ધતાના સિ ાંત અ ુસાર બાળકને શાળામાં તેની ઉંમરને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. શાળામાં શિક્ષણની ઉપલબ્ધતા અને પ્રવેશ સંદર્ભે નીચેની બાબતોને લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

- બાળકના નજીકના વિસ્તારમાં શાળાની ઉપલબ્ધતા ઊભી કરવી.
- પ્રત્યેક બાળક શાળામાં પ્રવેશ માટે આકર્ષાય તે માટે શાળા પ્રવેશોત્સવ ું આયોજન કર ું.
- બાળકોને શાળાએ આવ ું અને રોકા ું ગમે તેમજ પોતીકાપણાની ભાવનાનો વિકાસ થાય તે માટે શરૂઆતના તબક્કે શાળા તત્પરતા   વાં કાર્યક્રમો ું આયોજન અને અમલીકરણ કર ું.
- શાળા દૂર હોય તેવા સ્થળોએ ટ્રાન્સપોર્ટેશન અને એસ્કોર્ટ   વી સુવિધાઓ વિકસાવવી.
- મફત પાઠય ુસ્તકો અને ગણવેશ સહાય ૂરી પાડવી.
- શાળા કક્ષાએ જરૂરિયાત મુજબના બ્રેઈલ ુસ્તકો અને શૈક્ષણિક સાધનો વિકસાવવા.
- દિવ્યાંગ બાળકો સરળતાથી શાળામાં અવર-જવર કરી શકે તે માટે રેમ્પ અને રેલિગની વ્યવસ્થા કરવી.
- વર્ગમાં બાળકોની બેઠક વ્યવસ્થા તેમની જરૂરિયાતને લક્ષમાં રાખી કરવી.
- શિક્ષકોને યોગ્ય તાલીમ આપી શીખવવાની વિવિધ સામ ીનો ઉપયોગ કરવાના કૌશલ્યોથી શિક્ષકોને સજ્જ કરવા.

2. **સમાનતાનો સિદ્ધાંત** (Principle of Equity):

શાળામાં પ્રવેશ મેળવનાર તમામ બાળકો જાતિ, ાતિ, ધર્મ કે સામાજક ૂથના ભેદભાવને લક્ષમાં રાખ્યા વિના વિકાસની સમાન તક ૂરી પાડવી એટલે સમતાનો સિ ાંત. આ રીતે સમાન શૈક્ષણિક તક ૂરી પાડીને બાળકની અંદર રહેલ સુષુપ્ત શ તઓના વિકાસાર્થે શક્યતાઓ વધારવી. આ રીતે સમતાના સિ ાંતને અ ુસરીને શૈક્ષણિક, સામાજક, રાષ્ટ્રીય પ્ર ૃ િઓમાં સહભાગિતા વધારવી.

3. **પ્રાસંગિકતા / સુસંગતતાનો સિદ્ધાંત** (Principle of Relevance):

ઘણીવાર વિદ્યાર્થીઓને વિષયમાં સમજ ન પડતી હોય કે વિષયસામ ી અઘરી લાગતી હોય તે ું વિષયવસ્તુ શીખવામાં તેમને ખૂબ જ મર્યાદિત રસ પડે છે. આવા સમયે બાળકને ભણવામાં અ ુચિ પેદા થાય છે અને શિક્ષણ પડકારજનક લાગે છે. આવા સમયે શિક્ષણના વિષયવસ્તુને સરળ બનાવ ું એટલે સુસંગતતા.

શિક્ષણમાં સુસંગતતાના સિ ાંતને અ ુસરવા શિક્ષણની મૂળભૂત શૈક્ષણિક સામ ી, શૈક્ષણિક સાધનો અને મૂલ્યાંકન પ તિમાં જરૂરી ફેરફારો સાથે શીખવ ું.

- જ્યારે સામાન્ય બાળકો રૂઢિગત રીતે અધ્યયન કરી રહ્યા હોય ત્યારે ખાસ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને વીડિયો ટેપ, ઑડિયો ુસ્તક કે બ્રેઈલ લિપિના માધ્યમથી શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવી.
- એક કરતાં વધુ અધ્યાપન પ તિઓનો ઉપયોગ કરી શીખવવા માટે એક જ વિષયવસ્તુ માટે વિવિધ અધ્યાપન પ તિઓ વિકસાવવી.
- વૈકલ્પિક અધ્યયનસામ ીઓ વિકસાવવી અને વસાવવી વી કે મોટા મુદ્રિત ુસ્તકો, વર્કશીટ્સ, એમબોઝડ ચાર્ટ, ઑડિયો બુક, વીડિયો બુક વગેરે.
- મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયાને લવચિક બનાવવી. માં દિવ્યાંગ અને ખાસ પ્રકારની જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકો માટે મૂલ્યાંકનના જડ ધોરણોને વળગી ન રહેતા તેઓ માટે હેતુલક્ષી મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયા વિકસાવવી જોઈએ.
- શાળાના નિયમો આવા બાળકો માટે હળવા બનાવવા જોઈએ.

4. **ભાગીદારીનો સિદ્ધાંત** (Principle of Partnership):

આર.ટી.ઈ. એ ટ અને વિવિધ વિકલાંગતા ધારાઓની જોગવાઈ મુજબ સમાનતાના ખ્યાલના વિકાસ માટે સામાન્ય બાળકોની સાથે દિવ્યાંગ અને અન્ય વંચિત બાળકોની શાળાની શૈક્ષણિક અને

સહઅભ્યાસિક પ્ર ૃિઓમાં સહભાગિતા વધારવી જોઈએ. મકે શાળાના વર્ગવ્યવહારમાં અને સહઅભ્યાસિક પ્ર ૃિઓ વી કે -

- પ્રાર્થનાસભા અને બાળસભાની વિવિધ પ્ર ૃતિઓ મ કે પ્રાર્થનાગાન, સમાચાર વાંચન, જાણવા ું, દિન વિશેષ વગેરે વી પ્ર ૃિઓમાં શ ત અ ુસાર પ્રોત્સાહિત કરી સહભાગીતા વધારવી.
- વર્ગખંડની પ્ર ૃિઓ મ કે વર્ગ સુશોભન, બુલેટિન બોર્ડમાં પ્રસ્તુતિ, વર્ગ મોનિટર, વર્ગમાં ઉ ર આપવા માટે પ્રોત્સાહન વગેરે મારફત સહભાગિતા વધારવી.
- શાળાકીય પ્ર ૃિઓ મ કે પ્રવાસ-પર્યટન, વિ ાન મેળા, સાંસ્કૃતિક પ્ર ૃિઓ અને સ્પર્ધાઓમાં સહભાગિતા વધારવી. બાળકોની સહભાગિતાની સાથોસાથ શાળા કક્ષાએ વિવિધ સંસ્થાઓ વી કે-
- કુટુંબની ભાગીદારી
- વાલી સંગઠનોની ભાગીદારી
- સમાજની ભાગીદારી
- સરકારી તં ની ભાગીદારી અને
- બિનસરકારી સંસ્થાઓની સહભાગીદારિતા પણ મહત્ત્વની છે.

અમુક સમયે બાળકોને વ્યાવસાયિક લોકોના સહયોગની પણ આવશ્યકતા રહે છે. કેટલાક બાળકોને શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં સામેલ થવા માટે મનોચિકિત્સકો, ઑડિયોલૉજસ્ટ, સ્પીચ લૅંગ્વેજ પેથોલૉજસ્ટ, સાયકોથેરાપિસ્ટ, વ્યાવસાયિક થેરાપિસ્ટની જરૂરિયાત અને માર્ગદર્શનની આવશ્યકતા રહે છે.

5. સશ તકરણનો સિ ાંત (Principle of Empowerment):

શિક્ષણના અધિકારથી વંચિત રહેતા બાળકોને શિક્ષણના સામાન્ય પ્રવાહ સાથે સાંકળવા વિવિધ સરકારી કાયદાઓ અને યોજનાઓનો બહોળો પ્રચાર અને પ્રસાર કરી શાળામાં બહિષ્કૃત બાળકોની સંખ્યા વધારવી જોઈએ. સશ તકરણના સિ ાંત અન્વયે શાળામાં-

- વિવિધ સરકારી યોજનાઓનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવો.

- શાળાઓમાં દિવ્યાંગ બાળકોની જરૂરિયાત અ ુસાર માળખાકીય સુવિધાઓ વધારવી.
- શાળામાં દિવ્યાંગ બાળકોની જરૂરિયાત અ ુસાર સાધન સહાય ૂરી પાડવી.
- વર્ગમાં દિવ્યાંગ બાળકોની જરૂરિયાત અ ુસાર અધ્યયન અ ુભવો ૂરાં
- પાડવા.
- શિક્ષણની મૂલ્યાંકન પ તિમાં લવચિકતા અને સરળતા લાવવી.
- શિક્ષણની અસરકારકતા વધે તે માટે ટેકનોલૉજીના સમન્વયથી શિક્ષણ ું પાડ ું.

યુનિટ: 2 અક્ષમતાની સમજ

પ્રસ્તાવના:

પ્રવર્તમાન સમયમાં વર્ગખંડમાં સમાવેશકતાના સિ ંતોને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે ત્યારે શિક્ષક માટે અધ્યાપન કાર્ય ું આયોજન પડકારરૂપ થઈ પડે છે. જો વર્ગખંડના તમામ વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયનક્ષમતા, શારીરિકક્ષમતા, સામા જકક્ષમતા, સામા જક આથિક દરજ્જો રસ- ુચિ વગેરે સમાન હોય તો શિક્ષક માટે અધ્યાપનકાર્ય અતિ સરળ થઈ જાય, પરંતુ સમાવેશક વર્ગખંડ જ્યાં આ પ્રકારની વિષમતાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે કે વિવિધ પ્રકારની જરૂરિયાતો ધરાવતા બાળકો એક જ વર્ગમાં સામેલ હોય ત્યારે આવા તમામ પ્રકારના બાળકોની જરૂરિયાતોને સમજવી અને અધ્યાપનકાર્ય ુઆયોજન કર ું એ શિક્ષક માટે ઘણી કાળજી અને સમજ માંગી લે છે. શારીરિક, માનસિક અને સામા જક વિકાસની બાબતમાં સામાન્ય બાળકથી અલગ પડતાં બાળકો વર્ગખંડમાં અને સામાન્ય જીવનમાં અ ુકૂલન સાધી શકતા નથી. તેઓની ક્ષમતાઓના ઉચિત વિકાસ માટે તેમને શિક્ષણમાં અને વ્યવહારમાં ખાસ પ્રકારની વ્યવસ્થાની જરૂર પડે છે. શિક્ષક તરીકે વર્ગખંડમાં કાર્ય કરતી વખતે બાળકોમાં રહેલી અક્ષમતાઓની સમજ વિકસાવવા માટે આ યુનિટમાં આપણે ચેતાકીય વિકાસાત્મક અક્ષમતા, સાંવેદનિક અક્ષમતા અને શારીરિક અક્ષમતાઓની સમજ મેળવીશું. વિવિધ અક્ષમતાઓની ચર્ચા કરતા પહેલાં આપણે અક્ષમતાનો અર્થ સમજીએ.

અક્ષમતાનો અર્થ (Meaning of Disabilities):

અક્ષમ બાળકને અં ેજીમાં પહેલા 'Disabled Child' તરીકે ઓળખવામાં આવતાં, પરંતુ હવે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ આવા બાળકોને Differently Abled Child' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. આવા બાળકો માટે ભારતમાં પહેલા 'વિકલાંગ' શબ્દોનો ઉપયોગ થતો હતો. પરંતુ આપણા પ્રવર્તમાન વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ આકાશવાણી પર પ્રસારિત થતાં તેમના કાર્યક્રમ "મન કી બાત' માં 27 મી ડિસેમ્બર, 2016 ના રોજ અક્ષમતા ધરાવતી વ્ય ત ને વિકલાંગને બદલે 'દિવ્યાંગ' શબ્દ દ્વારા સંબોધવાની અપીલ કરી હતી.

કેટલીક અક્ષમતા જન્મજાત હોય છે તો કેટલીક અક્ષમતાઓ જન્મ પછી બીમારી, અકસ્માત અથવા કોઈ આઘાતજનક ઘટનાને કારણે ઉદ્ભવતી હોય છે, ને કારણે વ્ય તની શારીરિક અને માનસિક ક્ષમતાઓને ુકસાન પહોંચે છે.

વ્ય તની ઈન્દ્રિયો કે શરીરના એક અથવા વધુ અંગોની સામાન્ય કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો કરે અથવા તેમને બિનકાર્યક્ષમ બનાવી દે એવી કોઈપણ પ્રકારની શારીરિક કે માનસિક અવસ્થાને અક્ષમતા કહે છે. આવી અક્ષમતાને કારણે વ્ય ત પોતાની વયકક્ષા અ ુસાર સામાન્ય સંજોગો અને પરિ સ્થતિમાં કરી શકાતા આવશ્યક કાર્યો કુશળતા ૂર્વક કરવામાં અસમર્થ બને છે.

શિક્ષક તરીકે અક્ષમતા ધરાવતાં બાળકોની સમજ વિકસાવવાથી તેમની અનેક સમસ્યાઓને હળવી કરી શકાય છે.

2.1 **ચેતાકીય વિકાસાત્મક અક્ષમતાની રજૂઆત** (Introduction to Neuro Developmental Disabilities):

મુખ્યત્વે આપણે ુદી ુદી ઇન્દ્રિયો વી કે ચામડી, જીભ, આંખ, કાન અને નાક દ્વારા માહિતી હણ કરીએ છીએ. મજ્જાતંતુઓના છેડાઓ ાનતંતુ તરફ માહિતી લઈ જાય છે ને આંતવાહક કહેવાય છે. તે જ રીતે મગજ દ્વારા ાનતંતુને ુકમ મળે છે તેને લઈ જતાં મજ્જાતંતુઓના છેડાઓને ક્રિયાવાહક કહેવાય છે. બહારની દુનિયા સાથે આપણે કાર્ય કરીએ છીએ તે ક્રિયાવાહકો દ્વારા થાય છે. આંતવાહક અને ક્રિયાવાહક વચ્ચેનો વ્યવહાર ાનતંતુઓ દ્વારા થાય છે.

- મજ્જાતં માં ક્રિયાવાહકોને ુકસાન થાય ત્યારે મગજના કાર્યમાં અવરોધ પેદા થાય છે એટલે ભાગ પર ઈજા થઈ હોય તે ભાગનાં કાર્યમાં અવરોધ પેદા થાય છે. તેને કારણે બ્રેઈનડેમેજ, પેરાલિસિસ, મંદબુ ઓટિઝમ વી ક્ષતિઓ ઉદભવે છે.
- મજ્જાતં માં આંતવાહકોને ુકસાન થાય છે ત્યારે સ્નાયુઓ લકવા સ્ત બને છે અને સંવેદનાઓ ુમાવે છે.
- બૌ ક અક્ષમતાઓ બુ ની કાર્ય કરવાની પ તિનો નિર્દેશ કરે છે. આ અક્ષમતા મંદબુ કે માનસિક ક્ષતિ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આ વિભાગમાં આપણે ચેતાકીય વિકાસાત્મક અક્ષમતામાં અધ્યયન અક્ષમતા, બૌ ક અક્ષમતા અને આત્મકેન્દ્રી વર્ણપટ અવ્યવસ્થાની અક્ષમતા વિષે ચર્ચા કરીશું.

2.1.1 **અધ્યયન અક્ષમતા** (Learning Disabilities):

અધ્યયન અક્ષમતા એ એક વિવાદાસ્પદ પ્રકારની અક્ષમતા છે. તેની ઉપર ઘણી વ્યાખ્યઓ ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ અમેરિકાની રાષ્ટ્રીય સંયુ ત સમિતિએ અધ્યયન અક્ષમતાઓની ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે નીચે મુજબ આપી છે.

"અધ્યયન અક્ષમતા એ સાંભળવાની, બોલવાની, વાંચવાની, લખવાની, તર્ક કરવાની કે ગાણિતિક ક્ષમતાઓની પ્રાપ્તિમાં કે ઉપયોગમાં અર્થસૂચક મુશ્કેલીઓ વખતે અભિવ્ય ત થતી વિરૂપતાઓના અસમાન ૂથના સંદર્ભમાં પ્રયોજાતું એક સામાન્ય પદ છે. આ વિરૂપતા વ્ય તમાં આંતરિક હોય છે.

આ વિરૂપતાઓ કેન્દ્રવર્તી ચેતાતં ની બિનક્રિયાશીલતાને કારણે ઉદ્ભવે છે. અને જીવનની કોઈ પણ અવસ્થામાં આવી શકે છે."

"અધ્યયન અક્ષમતા તેની ગંભીરતાના સંદર્ભમાં ુદી ુદી કક્ષાએ જોવા મળે છે નીચે જણાવેલા કૌશલ્યમાંથી કોઈ એક અથવા વધુની પ્રાપ્તિ અને ઉપયોગમાં વિક્ષેપ પાડે છે."

ભાષા (દા. ત., શ્રવણ, કથન, સમજ)

વાંચન (દા. ત., અર્થઘટન, અર્થ હણ)

લેખન (દા. ત., જોડણી, લેખિત અભિવ્ય ત)

ગણિત (દા. ત., ગણતરી, સમસ્યા ઉકેલ)

અધ્યયન અક્ષમ બાળકોની લાક્ષણિકતાઓ :

1. તેઓ એક કે એકથી વધુ શૈક્ષણિક ક્ષે ોમાં વિશિષ્ટ મુશ્કેલીઓ અ ુભવે છે. દાખલા તરીકે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં મુશ્કેલી, અતિ ક્રિયાશીલતા, સંકલન કરવાની બાબતમાં નબળાઈ, અર્થઘટનની સમસ્યા વગેરે

2. તેઓ વિચાર, ૃ િ, વાચા અને શ્રવણની ખામી ધરાવે છે અને મિ ો બનાવવામાં અને જાળવવામાં મુશ્કેલી તેમજ સંકોચ અ ુભવે છે.

3. ઘણાં બાળકોમાં અક્ષમતાનો ખ્યાલ ઘણી સંકુલ રીતે જોવા મળે છે. દા.ત., કોઈ વિદ્યાર્થી અતિ મુશ્કેલી અ ુભવે, પરંતુ ગણતરી કરવામાં તે સામાન્ય બાળકો કરતાં પણ વધુ ક્ષમતા ધરાવે.

4. અધ્યયન અક્ષમતા ઓળખવા માટે વાંચન સમસ્યા એ મોટા ભાગના અક્ષમ વિદ્યાર્થીઓની પ્રથમ ઓળખ છે.

5.ગણતરી અને સમસ્યા ઉકેલમાં મુશ્કેલી એ અધ્યયન અક્ષમતાઓ ું બી ું ક્ષે છે.

6. આવા બાળકો અધ્યયન કરવાની બાબતમાં મુશ્કેલી અ ુભવવાને કારણે અધ્યયન પરત્વે નિષ્ક્રિયતા દાખવે છે.

7. અધ્યયનની સામ ી ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં, સંકલ્પનાઓના ખ્યાલોને ગોઠવવામાં અને અર્થઘટન કરી પોતાની ભાષામાં ર ૂ કરવામાં તેઓને ખૂબ જ મુશ્કેલી પડે છે.

સમાતેશક વર્ગખંડમાં શિક્ષક જો આવી અક્ષમતાને સમજી શકે તો વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયન સક્ષમ બનાવવામાં સહાયતા ૂરી પાડી શકે છે. શિક્ષકની ભૂમિકા અક્ષમ વિદ્યાર્થીઓના જીવન પરિવર્તન માટે કેટલી મહત્ત્વની છે તે આપણે સૌ શિક્ષણક્ષે   માટે બ ુચર્ચિત ફિલ્મ 'તારે જમીં પર' માં બાળક

ઈશાન અવસ્થીને પડતી મુશ્કેલીઓ અને તેના શિક્ષક દ્વારા તેના વ્ય તત્વ વિકાસ માટે કરાયેલ પ્રયત્નોમાં ખૂબ જ અસરકારક રીતે સમજી શક્યા છે.

વિવિધ અધ્યયન અક્ષમતાઓ (Various Learning Disabilities):

વર્ગખંડમાં સામાન્ય રીતે બાળકોમાં નીચેના   વી કેટલીક અધ્યયન અક્ષમતાઓ જોવા મળે છે.

1 વાચનમાં અક્ષમતા (ડિસ્લે સયા)

2. લેખનમાં અક્ષમતા (ડિસ ાફિયા)

3- ગકાનમાં અક્ષમતા (ડિસકેલકયુકિયા)

1. **વાચનમાં અક્ષમતા (ડિસ્લેક્સિયા)**

શબ્દો કે શબ્દભંડોળના ઉપયોગમાં પડતી મુશ્કેલીઓનો સમાવેશ વાચન અક્ષમતામાં કરવામાં આવે છે. વાચન અક્ષમતા માટે અં ેજીમાં 'ડિસ્લે સયા' શબ્દ વપરાય છે. 'Dyslexia' શબ્દ 'Dys' અને 'Lexia' આ બે શબ્દોના જોડાણથી બનેલો છે. 'Dys' શબ્દ 'Disorder' એટલે કે 'વિસંગતતા' અને 'lexia' એટલે 'શબ્દ'. આમ, શબ્દ- સંબંધી અક્ષમતા એટલે 'Dyslexia'. તેના માટે ઘણી જગ્યાએ 'શબ્દ-અંધતા' કે 'વાંચન અપંગતા'   વાં શબ્દો પણ વપરાય છે. આ પ્રકારની સમસ્યા ધરાવતા બાળકો ું વાંચન કૌશલ્ય અતિ નબળું હોય છે. આમ, બાળકને વાંચનમાં પડતી મુશ્કેલીની અક્ષમતાને 'ડિસ્લેસિયા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વાંચન વિસંગતતાના બે પ્રકાર છે, શ્રવણ વિષયક શબ્દ વિસંગતતા અને દૃષ્ટિવિષયક શબ્દ વિસંગતતા.

શ્રવણવિષયક શબ્દ વિસંગતતા ધરાવનાર બાળક અક્ષર કે શબ્દની લેખિત લિપિને તેના ધ્વનિ સંકેતો સાથે જોડવામાં મુશ્કેલી અ ુભવે છે   ને લીધે અક્ષરોને જોડીને સમ   રીતે શબ્દ વાંચવામાં સમસ્યા અ ુભવે છે. દા.ત., 'ત' નો 'થ' ઉચ્ચાર કરે, 'ટ' નો 'ઢ' ઉચ્ચાર કરે, અથવા બંને અક્ષરોનો સમાન ઉચ્ચાર કરે.

દ્રષ્ટિવિષયક શબ્દ વિસંગતતા ધરાવનાર અક્ષરો વચ્ચે તફાવત પારખવામાં સમસ્યા અ ુભવે છે. આવા બાળકો આકારો, આંકડાઓ, અક્ષરો કે શબ્દો યાદ રાખવામાં મુશ્કેલી અ ુભવે છે. તેઓ ુએ છે તે સમજી શકતાં નથી. આ ું બાળક ભળતા અક્ષરો વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકતું નથી. દા. ત., 'ખ, બ, અ વાં સમાન વળાંકવાળા અક્ષરો તેને સરખા દેખાય છે, તેથી વાંચતી વખતે તે આ અક્ષરોમાં ભૂલો કરે છે. 'બતક'ની જગ્યાએ 'ખતક' વાંચે. અંકોમાં પણ '6' ને '9' અને '9' ને

વાંચનને લગતી અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોમાં નીચેના વાં લક્ષણો જોવા મળે છે.:

1. તેઓ અક્ષરોને સહેલાઈથી ઓળખી શકતાં નથી .

2. ખોટાં અક્ષરો વાંચે છે અને ઉચ્ચારણમાં ભૂલો કરે છે.

3. તેઓને શબ્દોના ક્રમ યાદ રહેતાં નથી, તેથી એક વાક્યમાં લખાયેલ શબ્દોને પણ આડાં અવળાં વાંચે છે.

4. વાંચતા-વાંચતા શબ્દોની લાગેલી મા ાઓ વાંચવા ું ચૂકી જાય છે.

5. એક જ શબ્દમાં અમુક અક્ષર વાંચવાનો પણ ચૂકી જાય છે.

6. ખૂબ જ ધીમેથી વાંચન કરે છે.

7. અટકી, અટકીને વાંચન કરે છે.

8. વાંચતી વખતે તેઓ હોઠ અને આંખો ું વધુ પડતું હલનચલન કરે છે.

9. ક્યારેક ક્યારેક લખેલાં ન હો, તેવાં અક્ષર કે શબ્દો ઉમેરીને વાંચવા પ્રયત્ન કરે છે.

10. અક્ષરોને ઊંધા વાંચે છે.

11. પાટિય. ઉપરથી જોઈને લખતી વખતે અક્ષરો અને શબ્દો ઊંધા લખે છે.

2. **લેખનમાં અક્ષમતા (ડિસગ્રાફિયા):**

લખાણમાં કે લેખિત અભિવ્ય તમાં અ ુભવાતી મુશ્કેલીને લેખન અક્ષમતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લેખન અક્ષમતા માટે અં ેજીમાં 'ડિસ ાફિયા' શબ્દ છે.

'Dysgraphia' શબ્દ 'Dys' અને 'Graphia' આ બે શબ્દોના જોડાણથી બનેલો છે. 'Dys' શબ્દ 'Disorder' એટલે કે 'વિસંગતતા' અને 'Graphia' એટલે 'લેખન', આમ, લેખન સબંધી અક્ષમતા એટલે 'Dysgraphia'. આવા બાળકોની મૌખિક ર ૂઆત સારી હોય છે તેમ છતાં લેખિત ર ૂઆત કરવામાં તેઓ ઘણી મુશ્કેલીઓ અ ુભવે છે. તેઓ અક્ષરો કે શબ્દો આડાઅવળાં કે ઊંધા-ચ ાં લખે છે. દા. ત., 'અડગ' લખવાને બદલે 'ગઅડ' લખે. લેખનને લગતી અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોમાં નીચેના વા લક્ષણો જોવા મળે છે:

1. તેઓના અક્ષરો ગરબડિયા અને ખરાબ હોય છે.

2. તેઓ લખતી વખતે અક્ષરોને યોગ્ય મરોડ આપી શકતાં નથી.

3. તેમના અક્ષરો અતિ મોટાં કે અતિ નાનાં હોય છે.

4. લખતી વખતે તેઓ ખૂબ જ ભાર ૂર્વક લખે છે.

5. તેમની લખવાની ગતિ ઘણી જ ધીમી હોય છે.

6. લખતી વખતે જોડણીમાં તેઓ અનેક ભૂલો કરે છે.

7. કાના-મા   અને હ્રસ્વ-દીર્ઘ   વી મા ાઓની તેમને સમજ હોતી નથી.

8. તેઓ   પ્રમાણે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છે તે ું જ લખે છે.

9. તેઓ જોડાક્ષરોની જોડણી લખવામાં ભૂલ કરે છે.

10. તેઓને વિરામચિહ્નોની સમજ હોતી નથી.

11. તેઓ વાક્યો કે અક્ષરો ટૂંકાવીને લખે છે.

12. તેઓ લખતી વખતે શબ્દોના અક્ષરોના ક્રમ બદલી નાખે છે.

13. સમાન ધરાવતા અક્ષરો વચ્ચેનો ભેદ તારવી શકતાં નથી.

14. અભ્યાસ પ્રત્યે અ ુચિ ધરાવે છે.

15. વિચારો ું સંકલન અતિ નબળું હોય છે.

3. **ગણનમાં અક્ષમતા** (**ડિસકેલ્ક્યુલિયા**)

ગણતરી કે ગણિતના વિષયમાં મુશ્કેલી અ ુભવતા બાળકોને ગણન અક્ષમતા ધરાવતા બાળકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગણન અક્ષમતા માટે અં ે જીમાં 'ડિસકેલ્ક્યુલિપ' શબ્દ પ્રયોજાય છે. 'Dyscalculia' શબ્દ 'Dys' અને 'Calculia' આ બે શબ્દોના જોડાણથી બનેલો છે. 'Dys' શબ્દ 'Disorder' એટલે કે 'વિસંગતતા' અને 'Calculia' એટલે 'ગણન'. આમ, ગણનસંબંધી અક્ષમતા એટલે 'Dycalculia'.

આ અક્ષમતામાં બાળકને સંખ્યા સંખ્યાસંબંધી કેટલીક મુશ્કેલીઓ રહે છે. મકે સંખ્યા લખવામાં આંકડાઓના ક્રમ બદલાઈ જાય. દા. ત., '51' ને બદલે '15' લખે; એક અંકને બદલે તેને ભળતો આવતો બીજો અંક લખાઈ જાય; અથવા તો અંક ઊંધા લખી નાખે છે. દા. ત., '26' ને બદલે 29' લખાઈ જાય.

ગણનને લગતી અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોમાં નીચેના વા લક્ષણો જોવા મળે છે:

1. તેઓ મોટી ઉંમર સુધી સંખ્યાની ગણતરી કરવા માટે આંગળીના વેઢાનો અથવા તો ઊભા લીટા પાડવાની રીતનો ઉપયોગ કરે છે.

2. તેઓ સાદી ગણતરી પણ સહેલાઈથી કરી શકતાં નથી.

3. તેઓ સંખ્યાની ક્રમિકતામાં ભૂલો કરે છે.

4. તેઓ આંકડાઓ ઊલટસૂલટ કરી નાખે છે.

5. ગાણિતિક ચિહ્નો અને સં ાઓને તેઓ ઓળખી શકતાં નથી.

6. તેઓ દશાંશ અને ૂર્ણાંક સંખ્યાઓમાં ભૂલો કરે છે.

7. ગણતરી કરતી વખતે તેઓ દર વખતે અલગ અલગ રીતનો ઉપયોગ કરે છે એટલે કે ક્યારેક જમણી બા ુથી શરૂઆત કરે છે, તો ક્યારે ડાબી બા ુથી ગણતરી કરવાની શરૂઆત કરે છે.

8. ભણવાની બાબતમાં તેઓ એકા થઈ શકતાં નથી.

9. અધ્યયનમાં રસ દાખવતાં નથી.

ઉપર્યુ ત તમામ પ્રકારની અધ્યયન અક્ષમતા ધરાવતાં બાળકોના સામાન્ય

લક્ષણો :

વાંચન, લેખન અને ગણનની અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોના વિશિષ્ટ ચર્ચા આપણે કરી ગયા. અહીં આપણે આ ણેય પ્રકારની અક્ષમતા ધરાવતા બાળકના સામાન્ય લક્ષણો વિષે જોઈશું.

1. તેઓ અતિશય ક્રિયાશીલ હોય છે.

2. તેમનામાં ચંચળતા વધુ જોવા મળે છે.

3. તેઓમાં પ્રત્યક્ષીકૃત કારક ન્યૂનતા જોવા મળે છે.

4. તેઓ દરેક કાર્યમાં સામાન્ય સંકલનમાં મુશ્કેલી અ ુભવે છે.

5. તેઓ કોઈ પણ કાર્યમાં એકા થઈ શકતા નથી.

6. તેઓમાં દ્રઢતાનો અભાવ જોવા મળે છે.

7. તેઓ વધુ લાગણીશીલ હોય છે.

8. તેઓમાં ઉચ્ચાર, બોલવા અને શીખવાની અક્ષમતા જોવા મળે છે.

9. તેઓ અન્ય બાળકો સાથે મિ તા રાખતા નથી. અલિપ્ત રહેવા ું વધુ પસંદ કરે છે.

10. તેઓની શૈક્ષણિક સિ અતિ નીચી હોય છે.

11. તેઓ શારીરિક રીતે અન્ય બાળકો   વો જ દેખાવ ધરાવે છે.

12. તેઓ શિક્ષણ સિવાયના અન્ય કાર્યો સામાન્ય બુ ધરાવતાં બાળકોની   મ જ કરી શકે છે.

13. આવા બાળકો મૌખિક રીતે સા ું પરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ લેખનમાં તેમને વધુ મુશ્કેલી પડે છે.

14. તેઓ અતિ સંવેદનશીલ હોય છે.

15. કલાક્ષે નાટક, સંગીત, રમતગમત, વાર્તાકથન, ચિ કામ   વાં ક્ષે ેમાં તેઓ કુશળતા ધરાવતા હોય છે.

અધ્યયન અક્ષમતા ધરાવતા બાળકો માટે અધ્યાપન વ્યૂહરચના (Teaching Strategies for Learning Disabilities):

અધ્યયન અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોના અસરકારક શિક્ષણ માટે શિક્ષકોમાં અધ્યાપનની વિવિધ પ તિઓ ું ાન, બાળકો પ્રત્યે સંવેદનશીલતા, વિવિધ અધ્યયન શૈલીની ઓળખ ું ાન અને શિક્ષણના વિવિધ સિ ાંતોનો ઉપયોગ કરવા ું કૌશલ્ય હો ું જોઈએ.

આ પ્રકારના બાળકોના અધ્યાપન માટેની કોઈ એક પ તિ હોઈ શકે નહીં. શિક્ષકે બાળકને શીખવા માટે અ ુકૂળ   રીત પડે તે રીતે અધ્યાપનકાર્ય કરાવવા ું હોય છે. આવા બાળકોના અધ્યાપન માટે ખાસ તાલીમ પામેલા નિષ્ણાતોની પણ આવશ્યકતા રહે છે. અધ્યયન અક્ષમ બાળકો માટે નીચે મુજબની પ્ર ૃ ઓ કરાવવી જોઈએ.

1. નાનાં નાનાં પગલાંના સિ ાંતને ધ્યાનમાં રાખીને અધ્યાપનકાર્ય કર ું.

2. વાંચન, લેખન અને ગણનમાં થતી ભૂલો પ્રત્યે તેમને સજાગ કરવા.

3. નિષ્ણાતોની મદદથી નિદાન ઉપચાર કાર્યક્રમ તૈયાર કરી અમલમાં મૂકવો.

4. અધ્યયનમાં બાળકોનો રસ જળવાઈ રહે તે માટેની પ્રયુ તઓ અજમાવવી.

5. બાળકોનો આત્મવિશ્વાસ વધારવો.

6. બાળક   ક્ષે માં કુશળતા ધરાવતું હોય તે ક્ષે માં વિકાસ માટે સા ુકૂળ વાતાવરણ અને સગવડતા કરી આપવા.

7. શિક્ષણમાં નવીનતા લાવવાના પ્રયત્નો કરવા.

8. શીખવવા માટે એકથી વધુ પ્રયુ તઓનો ઉપયોગ કરવો.

9. બાળકોને સતત પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન ૂરાં પાડવા.

10. બાળકો સાથે પ્રેમ અને સહા ુભૂતિ ભર્યું વર્તન કર ું.

2.1.2 **બૌદ્ધિક અક્ષમતા** (Intellectual Disabilities):

બૌ િક ક્ષતિ એટલે સામાન્ય બુ િ કરતાં ઓછી બુ િ. બૌ િક ક્ષતિ ધરાવતા બાળકોને વિચારવાની અને શીખવાની મુશ્કેલીઓ હોય છે. બાળકની આ અવસ્થાને માનસિક ક્ષતિ કે મંદબુ િ પણ કહે છે.

ધ અમેરિકન એસોસિયેશને મંદબુ િની વ્યાખ્યા આપી છે તે મુજબ જ્યારે કોઈ પણ વ્ય ત તેની મર્યાદિત ભૌતિક શ તને લીધે સામાન્ય માનવીની કાર્યક્ષમતા કરતા ઓછી કાર્યક્ષમતા દર્શાવ ત્યારે તેને માનસિક ક્ષતિ ધરાવતી વ્ય ત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બીજી રીતે કહીએ તો મંદબુ િ એટલે બાળકના બૌ િક વિકાસમાં મંદતા. ઓછી કાર્યક્ષમતાને લીધે બાળક કે વ્ય તને ભણવામાં, કે વ્યાવસાયિક વ્યવહારમાં મુશ્કેલી પડે છે તેને બૌ િક અક્ષમત કહે છે.

બૌદ્ધિક અક્ષમતા થવાના કારણો (Reasons of intellectual Disabilities):

1. **જન્મ પહેલાં** :

બાળકના જન્મ પહેલાં જો સગર્ભા અવસ્થા દરમિયાન માતાને ખેંચ આવી હોય, અકસ્માતને લીધે ઉદરને ુકસાન થયું હોય, માતા-પિતા વ્યસન કરતાં હોય, જર્મનમિઝલ્સ નામના રોગથી પીડિત હોય કે માતાના પોષણમાં ઊણપ રહી ગઈ હોય તો બાળકમાં બૌ િક અક્ષમતા આવવાની શક્યતા રહે છે.

2. **જન્મ સમયે** :

બાળકના જન્મ સમયે પ્રસૂતિમાં ઘણો લાંબો સમય લાગ્યો હોય, બાળક જન્મ બાદ રડે નહીં, માતાના સાંકડા પ્રસૂતિદ્વારના કારણે બાળકના માથા પર આવેલું દબાણ, ફોરસ્કેપ ડિલિવરી, લોહીનો વધુ પડતો સ્રાવ, અધૂરા મહિને પ્રસૂતિ કે જન્મ બાદ શ્વસન ક્રિયા શરૂ ન થવી વા કારણોને લીધે બાળકમાં બૌ િક અક્ષમતા આવવાની શક્યતા રહે છે.

3. **જન્મ બાદ** :

બાળકના જન્મ બાદ નાની ઉંમરે કેટલાક ગંભીર રોગ વાં કે ઓરી, અછબડા, ઊટાંટિયું, બાળલકવો, મગજનો તાવ, ઝેરી કમળો, આંચકી આવવી, મેન્જાઈટીસ વગેરેનો શિકાર થવાથી બૌ િક અક્ષમતા આવવાની શક્યતા રહે છે.

આ ઉપરાંત અન્ય કારણોમાં માતા-પિતા ું બ્લડ ગ્રૂપ અસમાન હો ું, મોટી ઉંમરે લગ્ન થવા, લોહીના સંબંધોમાં લગ્ન થવા, ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન વધુ પડતા એ સ-રે પડાવવા, ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન માતાનો માનસિક તણાવ, વંશપરંપરાગતતા વગે* પણ હોઈ શકે છે.

આ તબક્કે એટલી સમ ્તી જરૂરી છે કે બૌ િક અક્ષમતા એ માંદગી નથી, ચેપી રોગ નથી, મૃત્યુ ું કારણ પણ નથી. પરંતુ એક પ્રકારની કાયમી સ્થતિ છે દવાઓ કે ઑપરેશન કે બાધાઓ રાખીને મટાડી શકાતી નથી. બૌધિક અક્ષમ બાળકને સામાન્ય બાળક સાથે રાખવાથી બાળકની બૌ િક અક્ષમતા ઘટાડી કે નિવારી શકાતી નથી.

બૌદ્ધિક અક્ષમતા પ્રકારો (Types Intellectual Disability): બૌ િક અક્ષમતા ધરાવતી વ્ય તઓમાં અક્ષમતા ું પ્રમાણ એકસમાન હોતું નથી. તેમનામાં બુ િ ું પ્રમાણ વ ાઓછા પ્રમાણમાં અલગ અલગ રહે છે. તેથી દરેક બાળકની સમસ્યા અને લક્ષણો પણ અલગ-અલગ હોય છે.
મનોવૈ ાનિક, તબીબી અને શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિએ તેમના પ્રકારો નીચે મુજબ પાડી શકાય.

ક્રમ	વિભાગ	પ્રકાર	પ્રમાણ
1.	મનોવૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે ઓછી	મંદબુદ્ધિ (માઈલ્ડ)	50 થી 70 બુદ્ધિ આંક
		સામાન્ય મંદબુદ્ધિ	35 થી 49 બુદ્ધિ આંક

		(મોડરેટ)	
		બહુ મંદબુદ્ધિ (સીવિયર)	20 થી 35 બુદ્ધિ આંક
		અતિ મંદબુદ્ધિ (પ્રોફાઉન્ડ)	20 થી નીચે બુદ્ધિ આંક
2.	તબીબીક્ષેત્રે	ક્રિટિનસમ	
		હાઈડ્રોસેફાલી	
		માઈક્રોસેફાલી	
		ડાઉન સિન્ડ્રોમ	
		સી. પી., ઓટિઝમ, અધ્યયન અક્ષમતાવાળા બાળકો બૌદ્ધિક અક્ષમતા ધરાવતા હોય તેવું જરૂરી નથી.	
3.	શૈક્ષણિક રીતે	શૈક્ષણિક સ્તર (એજયુકેબલ)	
		તાલીમ સ્તર (ટ્રેઈનેબલ)	

બૌદ્ધિક અક્ષમતા ધરાવતાં બાળકોના લક્ષણો (Characteristics with Intellectual Disabilities):

બૌ ક ક્ષતિ ધરાવતાં બાળકોના લક્ષણો ભિ ભિ પ્રકારના હોય છે, ને નીચે મુજબ ણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય.

1. વાર્તનિક લક્ષણો

2. તબીબી લક્ષણો

3. મનોવૈ ાનિક અને શૈક્ષણિક લક્ષણો

1. **વાર્તનિક લક્ષણો**:

- ઘણીવાર માતાપિતાને પોતા ું બાળક બૌ િક રીતે અક્ષમ કે મંદબુ ું છે તેની સમજ અને જાણ ખૂબ જ મોડી પડતી હોય છે. તેને કારણે બાળકનો વિકાસ રૂંધાઈ જાય છે. તેને યોગ્ય તાલીમ કે સારવાર સમયસર મળતી નથી. તેથી આવા લક્ષણોની ઓળખ અતિ મહત્ત્વની છે.
- બાળક ભૂ ં પડી જાય, વારંવાર આંચકી આવે,
- બાળક માતાને ૂરતો પ્રતિસાદ (response) ન આપે, એકની એક વાત બાળકને વારંવાર સમજાવવી પડે, પોતાની ઉંમરના બીજા બાળકોની સરખામણીમાં બાળક પાછળ હોય.
- અસ્તવ્યસ્ત, આળસું કે બિનક્રિયાશીલ રહે
- અતિ ચંચળ હોય
- અતિ આક્રમક હોય: બચકાં ભરે, તોડફોડ કરે, બીજાને મારે
- ધ્યાન ચલિતતા: એક જગ્યાએ થોડા સમય ૂરતું ધ્યાન કેન્દ્રિત ન કરી શકે.
- શારીરિક ખોડખાંપણ ધરાવતો હોય કે શરીરથી કે ચહેરાથી બીજા બાળકોની સરખામણીમાં અલગ દેખાતો હોય.
- પોતાની ઉંમર કરતાં નાની ઉંમરના બાળકો જોડે રહેવા ું પસંદ કરે.
- અભ્યાસમાં ુચિ ન ધરાવે, વારંવાર ભૂલી જાય, વારંવાર નાપાસ થાય.

2. **તબીબી લક્ષણો**:

તબીબી દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ુદી ુદી અવસ્થાઓમાં બાળકોની સ્થિતિ નીચે મુજબ રહે છે.

1. **સેરેબ્રેલ પાલ્સી**:

આ ક્ષતિમાં બાળકોમાં મગજના સ્નાયુઓ ું સંચાલન કરતો ભાગ ક્ષતિ સ્ત હોય છે તેથી બાળકને હલનચલનમાં મુશ્કેલી થાય છે. માં શારીરિક કે બૌ િક કાર્ય કરવાની શ ત ક્ષીણ થાય છે.

2. **ઓટીઝમ**:

આ ક્ષતિમાં બાળકોનો અન્ય વ્ય તઓ અને વસ્તુઓ સાથેનો માનસિક સંપર્ક અસર સ્ત રહે છે. તેઓ આંખ-હાથનો સમન્વય કરી શકતાં નથી. તેઓ સામાન્ય બાળકો કરતાં જગતને અલગ રીતે અ ુભવે છે. તેઓ એમની કાલ્પનિક દુનિયામાં જ વ્યસ્ત રહે છે. જો તેમાં અવરોધ થાય તો તેઓ સહન કરી શકતાં નથી. તેઓ લાંબો સમય ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકતાં નથી.

3. **એ.ડી.એચ. ડી.**:

આ ક્ષતિમાં બાળક અતિ ચંચળ રહે છે એટલે કે હાઈપર ઍ ટિવ હોય છે. લાંબો સમય એક જગ્યાએ બેસી શકતો નથી. ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકતો નથી. ધમાલ કર્યા કરે છે. આમતેમ ફર્યા કરે છે.

4. **લર્નિંગ ડિફેક્ટિવ**:

આ ક્ષતિમાં બુ િ સારી હોઈ શકે છે તેને સમજણ પડે છે, પરંતુ લખવા- વાંચવા અને ગણવામાં તે ભૂલો કરે છે. આપણે અગાઉ અધ્યયન અક્ષમતા જોઈ ગયા તે મુજબ લેખન, વાંચન અને ગણનની મુશ્કેલીઓ રહે છે.

5. **ડાઉન સિન્ડ્રોમ**:

શરીરમાં 21મી જોડમાં બેના બદલે   ણ રંગસૂ ો હોય તો આ ક્ષતિ સર્જાય છે. આ ું થવા પાછળ જનેટિક અવસ્થા ભાગ ભજવે છે. આવા બાળકોના શારીરિક દેખાવમાં સામાન્ય બાળકો કરતાં અલગતા જોવા મળે છે. એટલે કે ના ું ચપટું નાક, ફૂલેલી જીભ, સપાટ હાથ-પગ, ટૂંકી ગરદન,

  વી આંગિક ભિ તા દેખાય છે. શારીરિક બાંધામાં ભિ તાને કારણે આવા બાળકોને ઝડપથી ઓળખી શકાય છે.

6. **હાઈડ્રોસેફાલીઃ**

સામાન્ય રીતે માથા ું માપ 33 થી 39 સેન્ટિમીટર ું હો ું જોઈએ, પરંતુ આવા બાળકોના માથા ું માપ સામાન્ય માપથી વધુ જોવા મળે છે. ર તવાહિનીમાં છેદ પડતા લોહી સાથે પાણી મગજ સુધી

પહોંચે છે, તેથી આવી સ્થતિ સર્જાય છે. મગજમાં પાણી હોવાને લીધે મગજ ક્ષતિ સ્ત થાય છે. આ સ્થતિને હાઈડ્રોસેફાલી કહે છે.

7. **માઈક્રોસેફાલી**:

બાળકના માથાનો આગળનો ભાગ ચટપટો અને પાછળથી ગોળાકાર હોય છે. માથા ું માપ સામાન્ય કરતાં ઓછું જોવા મળે છે. માથું શંકુ આકાર ું હોય છે. ક્ષ-કિરણોની આડઅસર, માતાનો વધુ પડતો ડાયાબિટિસ હાઈક્રોસેફાલી માટે જવાબદાર બને છે. મગજના હાડકા ું કદ ના ું હોવાથી તેનો વિકાસ અટકે છે અને મગજ ક્ષતિ સ્ત થાય છે.

8. **ક્રિટિનિસમ**:

શરીરની અંતઃસ્ત્રાવી ંથિઓમાંથી નીકળતો સ્રાવ સીધા લોહીમાં ભળે તો તેને લીધે શરીરની અમુક ક્રિયાઓ મંદ પડે છે અને બાળક બૌ િક રીતે સ્ત બની જાય છે.

3. **મનોવૈજ્ઞાનિક અને શૈક્ષણિક લક્ષણો**

1. **ઓછું મંદબુદ્ધિ (માઈલ્ડ)**:

ઓછી મંદબુ િ દર ધરાવતા બાળકો સામાન્ય બાળકોની તુલનામાં શીખવામાં તથા સમજશ તમાં ધીમા હોય છે કે પાછળ રહી જાય છે. તેઓને મા બૌ િક ગતિની જ મુશ્કેલી હોય છે. આવા બાળકો સરળ અને સાદું લેખન કે વાંચન કરી શકે છે. તેઓને અભ્યાસમાં ધીમી ગતિ સિવાય અન્ય કોઈ અડચણો નડતી નથી. તેઓ પોતાની રોજદી જરૂરિયાતોની સંભાળ લઈ શકે છે. તેઓ પોતાની ગતિએ આગળ અભ્યાસ કરી શકે છે. આથી આવા બાળકોને એજયુકેબલ કહી શકાય..

2. **સાધારણ મંદબુદ્ધિ (મૉડરેટ)**:

સામાન્ય મંદબુ િ ધરાવતા બાળકો શીખવામાં તથા સમજશ તમાં વધુ ધીમા કે પાછળ હોય છે. તેઓને આ સાથે બીજી મુશ્કેલીઓ પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં રહે છે. તેઓ અન્ય વ્ય તઓના સહયોગ સાથે કે દેખરેખ નીચે પોતા ું રોજદું કામ શીખી શકે છે અને કરી શકે છે. તેઓ થોડું ઘણું

વાંચન-લેખન કરી શકે છે. આથી આવા બાળકોને એજ્યુકેબલ કમ ટ્રેઈનેબલ કહી શકાય. જો સારી રીતે તાલીમ આપવામાં આવે તો તેઓ પોતાની જાતની સંભાળ રાખવા ું શીખી લે છે.

3. **બહુ મંદબુદ્ધિ અને અતિ મંદબુદ્ધિ (સીવિયર અને પ્રોફાઉન્ડ)**:

આ સ્તર ધરાવતા બાળકોને હંમેશાં મદદની જરૂર પડે છે. તેઓને મંદબુિની સાથે બીજી ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ હોય છે. તેઓ પોતાની રોજદી સંભાળ લઈ શકતાં નથી. આવા બાળકોને ટ્રેઈનેબલ કહી શકાય.

એક અંદાજ મુજબ કુલ મંદબુિના 85 ટકા બાળકો માઈલ્ડ હોય છે, જ્યારે 10 ટકા બાળકો મોડરેટ હોય છે અને 5 ટકા બાળકો સીવિયર અને અન્ય 5 ટકા બાળકો પ્રોફાઉન્ડ મંદબુિ ધરાવતાં હોય છે.

બૌદ્ધિક અક્ષમતાના સામાન્ય લક્ષણો (General Characteristics of Intellectual Disabilities):

1. આ પ્રકારના બાળકોનો વિકાસ અતિ ધીમો હોય છે.

2. નિર્ણયશ તના અભાવને કારણે કાર્ય કરવામાં તત્પરતા દર્શાવતા નથી.

3. બોલવામાં વારંવાર અટક ું, અજાણ્યા વ્ય તને જોઈને ડર ું, એકલું રહેવા ું પસંદ કર ું, કોઈ પણ કાર્યમાં અન્ય વ્ય તનો સહયોગ લેવો વી જોવા મળે છે.

4. વાંચન અને લેખનના પાયાના કૌશલ્યો શીખવાની ઇચ્છા હોતી નથી.

5. દૈનિક ક્રિયાઓ શીખવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

6. મોં માંથી લાળ પડવી, દોડાદોડી કરવી, વસ્તુઓ પકડીને ફેંકવી, ગમે તે વ્ય તને માર ું, પોતાની જાતને માર ું કે ુકસાન પહોંચાડ ું, બોલતી વખતે એકના એક શબ્દો ું વારંવાર ુનરાવર્તન કર ું વી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે.

7. પોતાના અયોગ્ય વ્યવહારની બીજી વ્ય ત પર થતી અસર વિશે સમજ હોતી નથી.

8. કોઈ એક પ્ર ૃિ પર લાંબો સમય ધ્યાન રાખી શકતાં નથી.

9. અમુક બાળકોને વારંવાર ખેંચ આવવાની બીમારી રહે છે.

10. ભાષાની શીખવાની અને ધારણ કરવાની ક્ષમતા ઓછી હોય છે.

11. બાળકો પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ ઉ ર આપી શકતાં નથી.

12. આવા બાળકો સતત હાથ પગ હલાવતા હોય છે.

13. અતિશય બોલ ું, બિનજરૂરી બોલ ું, એકની એક પાત ું વારંવાર ુનરાવર્તન કરી બોલ ું વગેરે વી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે.

14. શાળામાં અભ્યાસ કરતું બાળક વિષય પ્રત્યે ધ્યાન આપી શકતું નથી, બીજા બાળકોને હેરાન કરે છે, એક જ જગ્યાએ બેસી રહે અથવા ગમેતેમ ઓગ મારે, વારંવાર ભૂલી જાય છે, પરીક્ષામાં નાપાસ થાય છે.

15. કોઈ પણ કાર્ય કે પ્ર ૃિમાં રસ દાખવતું નથી.

16. શાબ્દિક સૂચનો કે નિર્દેશોને સમજી શકતું નથી.

17. સ્વઓળખનો અભાવ હોય છે.

⇒ **બૌદ્ધિક અક્ષમતા ધરાવતાં બાળકોના શિક્ષણ માટેની અધ્યાપન વ્યૂહરચનાઓ** (Teaching Strategies of Children with Intellectual Disabilities):

બૌિ ક અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે વિશિષ્ટ શાળાઓમાં વિશિષ્ટ તાલીમ મેળવેલા શિક્ષકોની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. આવી શાળામાં વિવિધ પ તિઓ દ્વારા તેમને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. મુખ્ય પ્રવાહની શાળા અને સમાવેશક શાળામાં તેમના શિક્ષણ માટે નીચે જણાવ્યા મુજબના પ્રયત્નો હાથ ધરવા જોઈએ.

1. આવા બાળકોના શિક્ષણ માટે વિશિષ્ટ તાલીમ પામેલા શિક્ષકોની શાળામાં નિમણૂક થવી જોઈએ. જો એ શક્ય ન બને તો શાળાના શિક્ષકોને આવા બાળકોના શિક્ષણ આપવા માટેની વિશિષ્ટ તાલીમ આપવી જોઈએ.

2. શિક્ષકે નિશ્ચિત સમયાંતરે વ્ય તગત ધોરણે અક્ષમ બાળકો સાથે ચર્ચા કરીને તેમની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવા માટે પ્રયત્નો હાથ ધરવા જોઈએ. જરૂર જણાય તો શાળા સમય બાદ કે પહેલાં તેમને વિશિષ્ટ ઉપચારાત્મક શિક્ષણ આપ ું જોઈએ.

3. શિક્ષકોએ આવા બાળકોના વાલીઓ સાથે સતત સંપર્કમાં રહીને તેમને બાળકોની પ્રગતિથી વાકેફ રાખવા જોઈએ. વાલીઓને બાળકોના શિક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન આપી તેમનો સહયોગ લેવો જોઈએ.

4. શાળામાં સહકારી શિક્ષણ માટે ું વાતાવરણ ઊભું કર ું જોઈએ   થી સામાન્ય બાળકો બૌ િક અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોને શિક્ષણમાં મદદરૂપ થઈ શકે.

5. આવા બાળકોના શિક્ષણમાં મદદરૂપ થતાં સામાન્ય બાળકો સાથે શિક્ષકોએ અમુક સમયાંતરે ચર્ચા કરવી જોઈએ અને ૂરતું માર્ગદર્શન આપ ું જોઈએ.

6. આવા બાળકોની અભિયોગ્યતા ઓળખી   વિષયમાં બાળકોને રસ હોય તે વિષય શીખવવા ઉપર વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ.

7. આવા બાળકો માટેના અધ્યયન હેતુઓ અન્ય બાળકો કરતાં અલગ હોવા જોઈએ અને તે માટે અભ્યાસક્રમમાં તેમને અ ુકૂળ રૂપાંતરણ કરીને શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

8. બૌ િક અક્ષમતા ધરાવતા બાળકો ખૂબ જ ઝડપથી ખિજાઈ જાય છે અને સામેવાળી વ્ય તની વાતો ઝડપથી સ્વીકારતા નથી, તેથી શિક્ષકે ખૂબ જ ધીરજ અને સહા ુભૂતિ ૂર્વક વ્યવહાર કે આંતરક્રિયા કરવી જોઈએ.

2.1.3 **આત્મકેન્દ્રી વર્ણપટ અવ્યવસ્થા** (Autism Spectrum Disorder):

આત્મકેન્દ્રી વર્ણપટ અવ્યવસ્થા માટે ુજરાતીમાં સ્વલીનતા શબ્દ પણ પ્રયોજાય છે. ને અં ેજીમાં ઓટિઝમ કહે છે. અગાઉ ઓટિઝમને 'સ્કીઝેફેનીઆ' નામની માનસિક બીમારી સાથે જ સાકળવામાં આવતું હતું. પરંતુ 60 વર્ષ પહેલાં જોન્સ હોપકિન્સ યુનિવર્સિટીના મનોવૈ ાનિક ડૉ ટર લિયો કેનરે 'ઓટિઝમ' શબ્દનો સૌપ્રથમ વખત પ્રયોગ કરી સંશોધન પેપર ર ૂ કર્યું. ઓટિઝમથી શિકાર માણસો સંદેશાની આપ-લે કરવામાં અને સામા જક મિલનમાં મુશ્કેલી અ ુભવે છે. ઓટિઝમના લક્ષણો જન્મથી અથવા તો બાળપણમાં જ દેખાવા લાગે છે. બાળક અઢી વર્ષ ું થાય ત્યાં સુધીમાં તેના લક્ષણો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

વ્યાખ્યા: અમેરિકન પર્સન વિથ ડિસેબિલિટી 1990 મુજબ "ઓટિઝમ એ એક વિકાસાત્મક અક્ષમતા છે સામાન્ય રીતે ણ વર્ષની ઉંમર પહેલા શાબ્દિક અને બિનશાબ્દિક સંપ્રેશણ અને સામા જક સંકલનને ચોક્કસ રીતે અસર કરે છે ના કારણે બાળકના શૈક્ષણિક વિકાસ પર અસર થાય છે."
નેશનલ ટ્રસ્ટ એકટ 1999 અ ુસાર "ઓટિઝમ એ અવ્યવ સ્થત કૌશલ્ય વિકાસની એક અવસ્થા છે ૪ પ્રત્યાયન અને સામા જક વર્તનને અસર કરે છે માં વ્ય ત ુનરાવતિત અને એકધા ું વર્તન કરે છે."

આત્મકેન્દ્રી વર્ણપટ અવ્યવસ્થા ધરાવતા લક્ષણો (Characteristics of Children with Autism Spectrum Disorder):

1. આવા બાળકો બીજાને ઓળખવા અને તારવવામાં ખૂબ જ નિષ્ફળ જાય છે.

2. તેઓ આંખોનો સંપર્ક કરીને વાત કરી શકવા અસમર્થ હોય છે.

3. તેઓ સામાન્ય મિલનમાં વિલંબથી સ્મત આપે છે.

4. તેઓ પોતાની આસપાસની વ્ય તઓ અને વાતાવરણ સાથે લાગણીના સંબંધ બાંધી શકતાં નથી. દા.ત., તેમની માતા એક ઓરડામાંથી બહાર નીકળી જાય તો તેઓ રડતા નથી. મિ ો બનાવવામાં પણ તેમને રસ હોતો નથી.

5. આવા બાળકો બીજા બાળકોની નજીક પણ તેમની સાથે ભ યા વગર જ રમતું હોય છે એટલે કે તેઓ પોતાની દુનિયામાં મસ્ત હોય છે.

6. આવા બાળકો સામાન્ય રીતે અશ ત હોય છે. ભાષા પણ મોડી બોલતા શીખે છે. તેઓ મૂંગા બેસી રહેવા ું પસંદ કરે છે.

7. કેટલાક બાળકો અન્ય લોકો દ્વારા બોલાયેલા શબ્દો ું વારંવાર ુનરાવર્તન કર્યા કરે છે અર્થહીન ઉચ્ચારણો કરે છે.

8. સ્પર્શ, અવાજ અથવા દર્દ પ્રત્યે તેઓ ત ન બેપરવા રહે છે અથવા અતિ સંવેદનશીલ હોય છે. દા.ત., ખૂબ મોટા અવાજથી ડરે નહીં પણ કૂકરની સિટીના અવાજથી અતિશય ડરે અને ધમપછાડા કરે.

9. તેઓના ચહેરા પર લાગણીના કોઈ ભાવ દેખાતા નથી. આનંદ, દુઃખ, ભય વગેરે..

10. કોઈ દેખીતા કારણ વગર કે ઉ ેજના વગર અતિશય રડ્યા કરે અથવા અતિશય હસ્યા કરે છે.

11. તેઓના વર્તનનો વ્યાપ અતિ મર્યાદિત હોય છે. એટલે કે એક જ પ્રકારના ુનરાવતિત વર્તનો કર્યા કરે છે.

12. ઓટિસ્ટિક બાળક ું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેઓ કલાકો સુધી પોતાની જાત સાથે એક જ પ્રકારના વર્તન કરતાં રહે છે. સામાન્ય રીતે ઉ ેજત કરતું વર્તન, આંગાળા કે હાથ આંખની સામે લઈ જવા, આંખોની સામે આંગળીઓ રાખીને આંગળીઓથી રમ્યા કર ું, વારંવાર એક નો એક શબ્દ સતત બોલ્યા કરવો નો કોઈ અર્થ ન હોય, કોઈ પણ પદાર્થ હાથમાં લઈ તેની ઉપર કર ું, કોઈ પદાર્થ મોંમા નાખવો કે પછી પદાર્થ હાથમાં પકડીને ગોળ ગોળ ફેરવ્યા કરવો, શરીરના અંગોને બિનજરૂરી હલાવ્યા કરવા, આ પ્રકારના અન્ય એક જ જાતના ુનરાવતિત વર્તન કર્યા કરવા.

13. તેઓ અતિ હઠા હી હોય છે. તેમની નિયમિત કામગીરીમાં કોઈ પણ ફેરફાર થાય તો ધમપછાડા કરી ખૂબ જ વિરોધ પ્રગટ કરે છે.

આત્મકેન્દ્રી વર્ણપટ અવ્યવસ્થા ધરાવતા બાળકો માટેની અધ્યાપન વ્યૂહરચનાઓ (Teaching Strategies for Children with Autism Spectrum Disorder):

1.ઓટિસ્ટિક બાળકો અમૂર્ત વિચારણાને સમજી શકતાં નથી. તેથી તેમને શીખવતી વખતે સં ૂર્ણપણે અદૃશ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

2. આંખનો સમન્વય, સામા જક સમન્વય, ભાષાકીય મુશ્કેલીઓ   વી મુશ્કેલીઓને કારણે ૂથમાં બેસીને ભણવા ું પસંદ કરતા નથી. તેથી તેમને વ્ય તગત શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

3. તેઓ સમવયસ્કો સાથે રમવા ું કે હરવા ફરવા ું પસંદ કરતાં નથી. તેથી તેમને તેમનાથી મોટી ઉંમરના બાળકો સાથે સંપર્ક કરાવી આપવો જોઈએ.

4. તેમની સાથે અધ્યાપનકાર્ય કરતી વખતે કોઈ પણ કાર્ય માટે સાતત્યતા જળવાઈ રહે તેની હંમેશાં કાળજી રાખવી જોઈએ. કારણ કે જો સાતત્ય તૂટે તો તેઓ સહન કરી શકતાં નથી અને તણાવ ૂર્ણ સ્થતિમાં મુકાઈ જાય છે.

5. આવા બાળકો તેમની રો જદી ક્રિયાઓ તેઓ જાતે કરી શકે તે માટે નિયમિત પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપી શીખવ ું જોઈએ.

6. વર્ગમાં તેમના ુસ્તકો કે તેમની જગ્યા અંગેનો ફેરફાર કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની ગોઠવણમાં ફેરફાર તેઓ સહન કરી શકતાં નથી. તેથી બદલાવની અપેક્ષા ન રાખતા તેમની આ જરૂરિયાતને સમજીને કાર્ય કર ું જોઈએ.

7. શિક્ષકો અને સામાન્ય બાળકોએ તેમની સાથે સતત વાર્તાલાપ કરતા રહે ું જોઈએ.

8. શિક્ષકે તેમને સામૂહિક પ્ર ૃ િઓમાં સામેલ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

2.2 **સંવેદનાત્મક અક્ષમતાનો પરિચય** (Introduction to sensory Disabilities):

સંવેદનાત્મક અક્ષમતાનો અર્થ (Meaning of Sensory Disabilities):

મ ુષ્ય સામાન્ય રીતે પાંચ સંવેદનો અ ુભવે છે. આ પાંચ સંવેદનોમાં શ્રવણ સંવેદન, દ્રષ્ટિ સંવેદન, સ્પર્શ સંવેદન, પ્રાણ સંવેદન અને સ્વાદ સંવેદનનો સમાવેશ થાય છે.

- મ ુષ્ય સંવેદનોથી વાતાવરણના વિવિધ અવાજો સાંભળી અને ઓળખી શકે છે.
- દ્રષ્ટિ સંવેદનોથી પોતાની આ ુબા ુના પર્યાવરણને જોઈ શકે છે.
- પ્રાણ સંવેદનોથી સુગંધ અને દુર્ગંધ વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકે છે.
- સ્પર્શ સંવેદનોથી ગરમ, ઠંડું, લીસું, ખરબચડું વાં પદાર્થોનો અ ુભવીને ઓળખી શકે છે.
- સ્વાદ સંવેદનથી વિવિધ સ્વાદો વાં કે ગ યું, કડ ું, ખાટું, મીઠું વગેરેની ઓળખ કરી શકે છે.

આ સંવેદનો મ ુષ્યની ાનપ્રાપ્તિના રાજમાર્ગો છે. આ પાંચેય સંવેદનો યોગ્ય રીતે કાર્ય કરે તો સંવેદન અ ુરૂપ ાન પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જો આ સંવેદનોમાં વિક્ષેપ પડે તો તેને 'સંવેદનાત્મક ક્ષતિ' કે 'સંવેદનાત્મક અક્ષમતા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ મુ ા અંતર્ગત આપણે શ્રવણ અક્ષમતા, અંધત્વ અને દૃશ્ય અવરોધ બહેરાશ વિષે ચર્ચા કરીશું.

2.2.1 **શ્રવણ અક્ષમતા** (Hearing Impairments)

વ્ય ત જયારે સં ૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે સાંભળવાની ક્ષમતા ુમાવી દે તો તેને શ્રવણની અક્ષમતા કહે છે. કોઈ બાહ્ય સાધનની મદદથી પણ વ્ય ત સાંભળી ન શકે તો તે સં ૂર્ણ બહેરાશ એટલે કે શ્રવણની સં ૂર્ણ અક્ષમતા ધરાવે છે એમ કહેવાય. જો વ્ય ત બાહ્ય શ્રવણ સહાયક સાધનની મદદથી સાંભળી શકવાની ક્ષમતા ધરાવે તો તેને આંશિક શ્રવણ અક્ષમતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વ્ય ત સુધી અવાજને 90 ડેસિમલ એટલે કે સાધારણ કરતાં પાંચથી દસ ગણો વધારે મોટો કરીને સંભળાવવામાં આવે અને મોટા કરાયેલા અવાજમાં પણ તે સાંભળી ન શકે ત્યારે વ્ય તને સં ૂર્ણ બધિર કહેવામાં આવે છે.

શ્રવણની અક્ષમતા ું નિદાન અને વર્ગીકરણ કરવા માટે અવાજની ચોક્કસ આ ૃ િને સાંભળી શકવાની ક્ષમતા નક્કી કરવામાં આવેલી છે, નીચે મુજબ છે.

શ્રવણ ક્ષતિ	**માત્રા (ડેસિમલમાં)**

માઈલ્ડ (મંદ)	20-30
મા ર્જનલ (સામાન્ય)	30-40
મોડરેટ (સાધારણ)	40-60
સીવિયર (બ ુ)	60-75
પ્રોફાઉન્ડ (અતિ)	75 થી વધારે

શ્રવણ અક્ષમતાના કારણો (Reasons of Hearing Impairments):

બહેરાશના કોઈ એક નહીં પણ અનેક કારણો હોઈ શકે છે. તેમાંથી એક અથવા વધુ કારણે વ્ય તમાં શ્રવણની સમસ્યા જોવા મળી શકે છે. શ્રવણ અક્ષમતાના મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ છે.

1. અમુક કિસ્સાઓમાં જનીનની ખામીને કારણે જન્મથી બાળકમાં બહેરાશ આવે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં જનીનની ખામીને કારણે જન્મના થોડા સમય પછી બહેરાશ આવે છે.

2. સગર્ભા માતા દ્વારા ફેલાતા ુબેલા કે અન્ય રોગ ગર્ભમાં રહેલા બાળકને બહેરાશ આપી શકે છે.

3. દેશના તમામ કારણો પૈકી 50 ટકા કારણોમાં આ ુવંશિકતા બહેરાશ ું સંભવિત કારણ છે.

4. અકસ્માતમાં કાન પર ઈજા થવાથી બહેરાશ આવી શકે છે.

5. કાનના આંતરિક ભાગમાં ઓરી કે ગાલપચોળિયા વાં રોગોનો ચેપ લાગવાથી બહેરાશ આવી શકે છે.

6. શ્રાવ્ય ચેતાકોષોને ચેપ લાગવાને કારણે પણ બહેરાશ આવી શકે છે.

7. મગજનો તાવ આવવાથી કે મગજ ઉપર સોજા આવવાથી પણ બહેરાશ આવી શકે છે.

8. કોઈ આઘાતને કારણે મગજને મળતું લોહી બંધ થઈ જાય તો બહેરાશ આવી શકે છે.

9. વધુ તીવ્રતાવાળા અવાજોની વચ્ચે સતત રહેવાથી બહેરાશ આવી શકે છે.

10. અમુક ગંભીર બીમારીની તીવ્ર અસર કરતી દવાઓ લેવાથી તેની આડઅસર સ્વરૂપે બહેરાશ આવી શકે છે.

સંપૂર્ણ શ્રવણ અક્ષમ બાળકોના શિક્ષણ માટેના અભિગમો અને કૌશલ્યો (Approaches and Skills of Education for Fully Hearing Impairment Children):

સમાવેશક શાળાના વર્ગખંડમાં શિક્ષક દ્વારા મૌખિક રીતે થતી ર ૂઆત સં ૂર્ણ બહેરાશ ધરાવતાં બાળકો સાંભળી શકતા નથી. વળી, વર્ગમાં તમામ પ્રકારની વિવિધતાવાળા બાળકો હોય છે, તેથી શિક્ષક સાંકેતિક ભાષાનો મર્યાદિત પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરી શકે છે. આથી આવી સમસ્યા શિક્ષક માટે પડકારરૂપ હોય છે. સં ૂર્ણ બધિર બાળકોના શિક્ષણ માટે શિક્ષકે નીચે મુજબના પ્રયત્નો હાથ ધરવા જોઈએ.

1. દૃશ્ય સાધનો વા કે ચાર્ટ ચિ તો વગેરેનો સમાવેશક વર્ગખંડમાં વધુ ઉપયોગ કરવો.

2. દેશ્ય સાધનો સાથે સાંકેતિક ભાષા વાપરવી થી બાળકને સહાયતા મળી રહે.

3. દરેક મુ ાની બ્લેકબોર્ડ ઉપર લેખિત ર ૂઆત કરવી થી બાળક વિષયવસ્તુ ું અ ુસંધાન સાધી શકે.

4. શક્ય હોય તો સાંકેતિક ભાષામાં તૈયાર થયેલ ફિલ્મ કે વીડિયો દ્વારા વિષયવસ્તુની ર ૂઆત કરવી જોઈએ. આ ું શૈક્ષણિક સાહિત્ય વિકસાવવા પહેલ કરવી જોઈએ.

5. બધિર બાળકોને વાણી વાચનની (Lip Reading) તાલીમ આપવી જોઇએ થી શિક્ષકના હોઠના હલનચલનને આધારે તે શિક્ષકની વાતને સમજી શકે.

6. બાળકને વર્ગમાં શિક્ષકનો ચહેરો અને હાવભાવ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય તેવા સ્થાને બેસાડ ું જોઈએ.

7. વર્ગના અન્ય બાળકોને પણ સામાન્ય સાંકેતિક ભાષાનો ઉપયોગ કરી શકે તે ું વાતાવરણ વિકસાવ ું જોઈએ, થી સં ૂર્ણ બહેરાશ ધરાવતું બાળક અલિપ્તતાનો અ ુભવ ન કરે અને સહકારી અધ્યયનથી પણ ઘણું બધું શીખી શકે.

8. વર્ગના બાળકોને સાંકેતિક ભાષાનો ઉપયોગ કરતાં આવડતું હોય તેવા બાળકોને પણ માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપીને આવા બાળકોના અધ્યયન માટે મદદમાં લઈ શકાય.

આંશિક શ્રવણ અક્ષમ બાળકોના શિક્ષણ માટેની અધ્યાપન વ્યૂહરચનાઓ: (Approaches and Skills of Education for Partly Hearing Impairment Children):

આંશિક શ્રવણ અક્ષમ બાળકોના શિક્ષણ માટે નીચે મુજબના પગલાં હાથ ધરી શકાય.

1.આંશિક અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોની નિયમિત રીતે દા તરી તપાસ કરાવવી થી પ્રારંભિક કક્ષાએ બાળકને ઈલાજ કરી તેમની અક્ષમતાનો વિકાસ અટકાવી શકાય.

2. તેઓના દા તરી તપાસની વિગત અલબત રીતે તેમના વાલીને પહોંચાડવી જોઈએ. તથા તેમની પ્રગતિ સંદર્ભે વાલીઓ સાથે નિયમિત સંપર્ક રાખવો જોઈએ.

3. શક્ય હોય ત્યાં સુધી આવા બાળકોને શ્રવણ સહાયક સાધનો ૂરાં પાડવા જોઈએ અને તેના નિયમિત ઉપયોગ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપ ું જોઇએ.

4. આવા બાળકો સહાયક યં ોના ઉપયોગથી લ ુતા ંથિ ન અ ુભવે તે માટે તેમની સાથે પરામર્શન કર ું જોઈએ.

5. આવા બાળકોની શૈક્ષણિક પ્રગતિ માટે વ્ય તગત કાળજી રાખવી જોઈએ.

6. બાળકો શાળાના કાર્યક્રમો અને સહઅભ્યાસિક પ્ર ૃ િઓમાં ભાગ લે તે માટે તેમને પ્રોત્સાહન ું પાડ ું જોઈએ.

2.2.2 **અંધત્વ** (Visual Impairments/Blindness):

આંખોની કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો થવાને કારણે અથવા આંખો બિનકાર્યક્ષમ થવાને કારણે પેદા થતી અક્ષમતાને અંધત્વ કે દ્રષ્ટિની અક્ષમતા કહે છે. અંધત્વના મુખ્ય બે પ્રકાર પાડી શકાય છે - સં ૂર્ણ અંધત્વ અને આંશિક અંધત્વ.

1. **સંપૂર્ણ અંધત્વ**:

વ્ય ત તેની બંને આંખોમાંથી એક પણ આંખ વડે નરી આંખે અથવા કોઈ સાધનની મદદથી બિલકુલ જોઈ ન શકે તો તે સં ૂર્ણ અંધત્વ અથવા દ્રષ્ટિની સં ૂર્ણ ક્ષતિ કહેવાય.

2. **આંશિક અંધત્વ**:

વ્ય ત કોઈ બાહ્ય સાધનની મદદથી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે તો તેને આંશિક અંધત્વ કે દ્રષ્ટિની આંશિક ક્ષતિ કહેવાય. આંશિક અંધત્વમાં નીચે પ્રમાણેની ખામીઓ જોવા મળે છે.

i) **દીર્ઘદ્રષ્ટિની ખામી**:

આ દ્રષ્ટિની ખામી છે માં વ્ય ત ફ ત તેની આંખોની નજીકની વસ્તુ જ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે. આવી ખામી ધરાવતી વ્ય તને દૂરની વસ્તુ અસ્પષ્ટ દેખાય છે. આ ખામી ચશ્માં કે કૉન્ટે ટ લેન્સ પહેરીને નિવારી શકાય છે.

ii) **લઘુદ્રષ્ટિની ખામી**:

આ દ્રષ્ટિની એવી ખામી છે કે માં વ્ય તને તેની આંખોથી નજીકની વસ્તુ વસ્તુ દેખાય છે, જયારે દૂરની વસ્તુ તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે. આવી ખામી ધરાવતી વ્ય તને નજીકની વસ્તુ અસ્પષ્ટ દેખાય છે. આ ખામી ચશ્માં કે કોન્ટે ટ લેન્સ પહેરીને નિવારી શકાય છે.

iii) **રંગ દ્રષ્ટિહીનતા**:

આ દ્રષ્ટિની એવી ખામી છે કે માં વ્ય ત અ ક રંગો વચ્ચે ભેદ પાડી શકતી નથી. આવી ખામી ધરાવતી વ્ય તને ખાસ કરીને લીલા અને લાલ રંગ અને અમુક સંજોગોમાં વાદળી ઓળખવામાં તકલીફ પડે છે. સ્ત્રીઓ કરતાં ુ ુષોમાં આ ખામી વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વિટામિન 'એ' લેવાથી આ ખામી અટકાવી શકાય છે.

iv) **રતાંધળાપણું**:

આ દ્રષ્ટિની એવી ખામી છે માં વ્ય ત રા ે અથવા ઝાંખા પ્રકાશમાં બિલકુલ જોઈ શકતો નથી અથવા આંશિક રીતે જોઈ શકે છે તેને રતાંધળાપણું કહે છે.

અંધત્વ કે દ્રષ્ટિની અક્ષમતાના કારણો (Reasons of Blindness):

દ્રષ્ટિની અક્ષમતાના એકથી વધુ કારણો હોઈ શકે છે. એના સંભવિત કારણો નીચે મુજબ છે.

1. દ્રષ્ટિ અક્ષમતા ું સૌથી પ્રથમ કારણ વિટામિન 'એ' ની ઊણપ છે.

2. ગર્ભાર્ભાવસ્થા દરમિયાન કેટલીક અસામાન્યતાને કારણે આવેલ જન્મજાત મોતિયો અથવા વારસાગત મોતિયો.

3. અધૂરા માસે જન્મેલા બાળકોમાં દ્રષ્ટિની ખામી હોવાની સંભાવના રહે છે.

4. અપરિપ વ નવજાત શિશુના રેટિનાની નબળાઈ દૂર કરવા કાચની પેટીમાં(ઈનક્યુબેટર) અપાતા વધુ પડતા ઑ સજનને કારણે પણ દ્રષ્ટિદોષ સંભવી શકે છે.

5. ઝામરનો (ગ્લુકોમા) રોગ થવાને કારણે દ્રષ્ટિની ખામી ઉદ્ભવે છે.

6. આંખોના રેટિનાને ક્ષતિ પહોંચે તો દ્રષ્ટિની સં ૂર્ણ અથવા આંશિક ખામી ઊભી થઈ શકે છે.

7. મેકક્યુલર ડિજનરેશન (Macular Degeneration)ને કારણે દ્રષ્ટિની સં ૂર્ણ અથવા આંશિક ખામી ઉદ્ભવી શકે છે. આ એક અસાધ્ય રોગ છે, આંખોના ને પટલ (રેટિના) પર અસર કરે છે.

8. સ્ટ્રેબિસ્મસ(Strabismus) નામના વિકારને કારણે આંખો ાસી થઈ જાય છે. ના કારણે દ્રષ્ટિની ખામી ઉદ્ભવે છે.

9. શરીરમાંથી કોઈપણ કારણોસર વધુ પ્રમાણમાં લોહી વહી જાય તો પણ દ્રષ્ટિની ખામી થવાનો ડર રહે છે.

10. ઝેરી રસાયણો જોડે કામ કરતાં લોકોમાં આંખની ખામી ઉદ્ભવવાની સંભાવના રહે છે.

11. ગંભીર કે માનસિક આઘાત લાગવાને કારણે પણ દ્રષ્ટિની ખામી ઉદ્ભવવાનો ડર રહે છે.

સંપૂર્ણ અંધત્વ કે દ્રષ્ટિહીન બાળકોના શિક્ષણ માટેની અધ્યાપન વ્યૂહરચનાઓ: (Approaches and Skills of Education for Fully Blind Children):

સં ૂર્ણ દ્રષ્ટિહીન બાળકો વર્ગખંડમાં વાંચી શકતા નથી તેમજ લેખન કાર્ય કરી શકતા નથી. સમાવેશક વર્ગખંડમાં શિક્ષકે આ બાબતને લક્ષમાં રાખી અધ્યાપનકાર્ય કરાવ ું જોઈએ.

1. આવા બાળકો સામે સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં મૌખિક રીતે વિષયવસ્તુની ર ૂઆત કરવી જોઈએ.

2. વિષયવસ્તુના એક જ મુદાની મૌખિક સ્વરૂપે અલગ અલગ રીતે સમ ૂતી આપવી જોઈએ. વધુ પ્રમાણમાં સંદર્ભો અને ઉદાહરણો ર ૂ કરવા જોઈએ.

3. સં ૂર્ણ દ્રષ્ટિહીન વિદ્યાર્થીઓ મૌખિક આંતરક્રિયામાં વધારે સહભાગી થાય તે માટે પ્રોત્સાહન ું પાડ ું જોઈએ.

4. નવા મુ ાની શરૂઆત કરતાં પહેલા તેઓ પાસે અગ.ઉના મુ ા ં ુનરાવર્તન કર ું જોઈએ.

5. વર્ગખંડમાં થતી ચર્ચાને રેકોર્ડ કરીને બાળકોને સુલભ કરાવવી જોઈએ થી

તેઓ તેમના અ ુકૂળ સમયે વિષયવસ્તુના મુ ાઓ ં ુનરાવર્તન કરી અધ્યયન કરીને શકે.

6. સં ૂર્ણ દ્રષ્ટિહીન બાળકો માટે વધુ પ્રમાણમાં બ્રેઈલ લિપિમાં અધ્યયનસામ ી તૈયાર કરવી અથવા વસાવવી જોઈએ.

7. સમાવેશક વર્ગખંડમાં અન્ય બાળકોને આવા બાળકની જવાબદારી સોંપવી જોઈએ, થી તેમના અધ્યયનન. પ્રગતિની જાણકારી મેળવી શકાય.

8. વર્ગખંડમાં સહકારી અધ્યયન મ.ટે ું આયોજન કર ું જોઈએ, થી સં ૂર્ણ દ્રષ્ટિહીન બાળકો સામાન્ય બાળકો સાથે શીખવામાં સંકોચ અ ુભવે નહીં.

9. સં ૂર્ણ દ્રષ્ટિહીન બાળકોને લેખિત સ્વાધ્યાયને સ્થાને મૌખિક સ્વાધ્યાયનો મહાવરો કરાવવો જોઈએ,જ્યાં તેમના ર ૂઆત કરવાની શૈલીનો વિકાસ થાય.

10. તેમનો અહમ ન થવાય તે રીતે વ્યવહાર કરવી જોઈએ. 11. આવા બાળકોની અધ્યયન પ્રગતિ પરત્વે વ્ય તગત ધ્યાન આપ ું જોઈએ.

12. આવા બાળકો સાંવેગિક રીતે મજબૂત બને તે માટે શિક્ષકે સતત પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

13. શાળાની દરેક પ્ર ૃિઓમાં થવા પ્રોત્સાહન આપ ું જોઇએ.

આંશિક દ્રષ્ટિહીન કે આંશિક અંધત્વ ધરાવતાં બાળકોના શિક્ષણ માટે અધ્યાપન વ્યુહરચનાઓ(Approaches and Skills of Education for Partly Blind Children):

1. આંશિક દ્રષ્ટિહીન બાળકો સામે મૌખિક ભાષામાં સ્પષ્ટ અને સરળ રીતે વિષયવસ્તુની ર ૂઆત કરવી જોઈએ.

2. દ્રષ્ટિહીન બાળકો નિયમિત રીતે દા તરી તપાસ કરાવવી જોઇએ, થી પ્રારંભિક કક્ષાએ તેનો ઈલાજ કરી અક્ષમતાનો વિકાસ અટકાવી શકાય.

3. આંશિક દ્રષ્ટિહીન બાળકો આવશ્યક દવાઓ અને વિટામિનની ગોળીઓ નિયમિત રીતે લે તે માટે તેમને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

4. આંશિક દ્રષ્ટિહીન બાળકો અને વાલીઓને પૌષ્ટિક આહાર લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

5. આંશિક દ્રષ્ટિહીન બાળકો ચશ્માંનો નિયમિત ઉપયોગ કરે તેવો આ હ રાખવો જોઈએ.

6. આંશિક દ્રષ્ટિહીન બાળકોને વર્ગખંડમાં આગળની હરોળમાં બેસાડવા જોઈએ.

7. વર્ગખંડમાં વધુ ને વધુ મૌખિક આંતરક્રિયા કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

8. નવો શૈક્ષણિક મુ ો શીખવતા પહેલા ૂર્વ ાનની ચકાસણી કરવી જોઈએ.

9. રંગ દૃષ્ટિહીનતા અને રતાંધળાપણું ધરાવતાં બાળક સાથે ઓછામાં ઓછા એક સામાન્ય બાળકને જોડી આવા બાળકોને અધ્યયન અંગેની જવાબદારી સોંપવી જોઈએ અને નિયમિત રીતે તેની ચકાસણી કરતા રહે ું જોઈએ.

10. વર્ગમાં સહકારી અધ્યયન માટે ું સૂક્ષ્મ આયોજન તે અંગે ું યોગ્ય વાતાવરણ ું પાડ ું જોઈએ.

11. શાળાની દરેક પ્ર ૃત્તિઓમાં સહભાગી થવા પ્રોત્સાહન આપ ું જોઈએ.

2.2.3 **દૃશ્ય અવરોધ બહેરાશ/બધિરાંધતા** (Deafblind)

દૃશ્ય અવરોધ બહેરાશ બધિરાંધતા તરીકે પણ ઓળખાય છે. 'બધિરાંધતા' શબ્દ દ્રષ્ટિ અને શ્રવણ બંને ઇન્દ્રિયોની અક્ષમતા દર્શાવે છે. બધિરાંધતા એક વિશિષ્ટ વિકલાંગતા છે, વ્ય તઓને દ્રષ્ટિક્ષતિ અને શ્રવણ ક્ષતિઓના સંયોજનની ખામી હોય તેને દૃશ્ય અવરોધ બહેરાશ કે બધિરાંધતા કહે છે. બાળકો જન્મથી બધિરાંધતા ધરાવે છે તેઓની દુનિયા મા આંગળીઓના સ્પર્શ ૂતિ સીમિત થઈ જાય છે. તેઓ જગત વિશેનો ખ્યાલ સ્પર્શ શ તથી જ મેળવે છે. બધિરાંધતા એ એક પ્રકારની બ ુ વિકલાંગતા જ છે. બધિરાંધતા ધરાવતાં બાળકની દ્રષ્ટિક્ષતિ અને શ્રવણક્ષતિ અલગ અલગ પ્રકારની હોય છે.

દૃશ્ય અવરોધ બહેરાશ ધરાવતા બાળકો સાંકેતિક ભાષા, બ્રેઈન અને વાણીનો ઉપયોગ કરી પ્રત્યાયન કરતાં હોય છે. આવા બાળકોને જો હિયરિંગ એઈડ, ચશ્માં, કેન (લાકડી) વાં જરૂરી સાધનો ૂરાં પાડવામાં આવે અને તેના ઉપયોગ અંગેની તાલીમ આપવામાં આવે તો તેઓ તેમ ું જીવન સ્વતં રીતે શકે છે.

હેલન કેલરથી આપણે સૌ પરિચિત છીએ. તેઓ બધિરાંધ (deafblind) હતા. અમેરિકાની પ્રખ્યાત શાળા પાર્કિન્સ સ્કૂલમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓએ વિશ્વ ભ્રમણ કરી અને ુસ્તકો પણ લખ્યાં હતા. સમ વિશ્વ માટે તેઓ પ્રેરણાસ્રોત રહ્યા છે. બધિરાંધતા ધરાવતાં બાળકો માટેની સંર્ત પ્રથમ શાળા 'હેલન કેલર ઇન્સ્ટિટ્યુટ ફોર ધી ડેફ એન્ડ ડેફબ્લાઈન્ડ ઈ.સ. 1914માં મુંબઈમાં શરૂ કરવામાં આવી હતી. મિસિસ બેરોઝ વાચ્છા નામના શિક્ષિકાએ આ સંસ્થાની શરૂઆત કરી હતી.

દૃશ્ય અવરોધ બહેરાશ ધરાવતાં બાળકોના લક્ષણો (Reasons of Deafblind Children):

1. આવા બાળકો પોતાની આ ુબા ુના વાતાવરણમાં અર્થ ૂર્ણ રીતે પ્રત્યાયન કરવાની ક્ષમતા ધરાવતાં નથી.

2. જગત વિશેનો તેમનો ખ્યાલ અ ૂર્ણ હોય છે.

3. તેઓ અતિ આક્રમક સ્વભાવના હોય છે.

4. તેઓ તેમની આસપાસની દુનિયાથી ત ન અજાણ હોય છે.

5. સંબંધો પ્રસ્થાપિત કરવામાં તેઓને સૌથી વધુ સમસ્યા સર્જાય છે.

6. આંગળીઓના સ્પર્શથી શીખતા હોવાથી તેમની સ્વૈર્શેન્દ્રિય અતિ તીવ્ર અને સતેજ હોય છે.

7. શીખવાની પ્રક્રિયામાં તેઓ પ્રાણેન્દ્રિયનો પણ મહ મ ઉપયોગ કરે છે.

⇒ **દશ્ય અવરોધ બહેરાશ બાળકોના શિક્ષણ માટે અધ્યાપન વ્યૂહરચનાઓ** (Teaching Strategies for Deafblind Children):

હેલન કેલરે કહ્યું હતું કે 'અંધત્વ માણસને વસ્તુઓથી અલગ કરે છે પરંતુ બધિરાંધતા તો તેને લોકોથી દૂર કરે છે.'

દૃશ્ય અવરોધ બહેરાશ વિદ્યાર્થીની જરૂરિયાત અ ુસાર અભ્યાસક્રમમાં અ ુકૂલન કર ું જરૂરી છે. બધિરાંધતા ધરાવતા બાળકો માટે વિશિષ્ટ શિક્ષકોની મદદ લેવાની જરૂરિયાત રહે છે.

1. **પ્રેરણા**:

પ્રેરણાએ શીખવાનો રચનાત્મક માર્ગ છે. આવા બાળકોના શિક્ષણની શરૂઆત કરતાં પહેલા અને શિક્ષણ દરમિયાન બાળકોને સતત પ્રેરણા ૂરી પાડવી જોઈએ.

2. **વિષયવસ્તુ અને પ્રવૃત્તિઓની નાના-નાના ભાગમાં વહેંચણી**:

આવા બાળકોની શીખવાની ગતિ અત્યંત મંદ હોવાથી વિષયવસ્તુ અને પ્ર ૃ િઓના નાના-નાના ભાગ પાડીને તેમને શીખવી શકાય.

3. **ગતિ**:

આવા બાળકોના શિક્ષણ માટે વ્ય તગત શિક્ષણની આવશ્યકતા રહે છે. બાળક પ્ર ૃ િમાં રસ લઈ શીખતું હોય તે પ્ર ૃ િના રસ્તે આગળ વધી શિક્ષણ ું પાડ ું જોઈએ.

4. **પુનરાવર્તન**:

આવા બાળકો એક જ વાર શીખવવાથી સમજી જતા નથી. તેઓને એકની એક વસ્તુ વારંવાર ુનરાવર્તન કરાવીને શીખવવી પડે છે.

5. **ઉત્તેજના**:

સામાન્ય શિક્ષણમાં પણ નવીન પ્રયોગો દ્વારા બાળકોની શીખવાની ઉ`જનાને ટકાવી રાખવા માટે શિક્ષક હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. પરંતુ બધી બધિરાંધ બાળકો માટે આ કાર્ય મુશ્કેલ ભર્યું છે. આમ છતાં શિક્ષકે બાળકના રસ અને ુચિ સાથે સંબંધિત પ્રયોગો કરી બાળકની ઉ`જનાને ટકાવી રાખવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે ં જોઈએ.

6. **હૅન્ડ ઓવર હૅન્ડ (હાથ ઉપર હાથ) અને હૅન્ડ અંડર હૅન્ડ (હાથ નીચે હાથ)**

પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ:

બાળકને દ્રષ્ટિની ખામી હોવાથી શિક્ષક પોતાનો હાથ બાળકના હાથ ઉપર રાખીને વસ્તુઓની ઓળખ કરાવી શીખવે તેને હેન્ડ ઓવર હેન્ડ પ્રયુ ત કહેવાય છે. તેવી જ રીતે શીખવતી વખતે જ્યારે બાળકનો હાથ શિક્ષકના હાથ ઉપર હોય અને બાળક વસ્તુઓનો અ ુભવ કરતા શીખે તેને હૅન્ડ અંડર હૅન્ડ પ્રયુ ત કહેવાય છે.

7. **સાથે રહીને પ્રવૃત્તિ કરાવવી**:

શિક્ષક જયારે બાળકની સાથે પ્ર ૃિ કરીને શીખવે છે ત્યારે બાળક વધારે સલામતી અ ુભવે છે. આ સાથે તેને પ્ર ૃિ કર્યાનો અ ુભવ થાય છે. ં પ્ર ૃિ કરી રહ્યો છું તે ં પ્રતીત થવાને લીધે તેનામાં આત્મવિશ્વાસનો વધારો થાય છે. આ પ્રતિતિ અધ્યયન ક્ષમતામાં વધારો કરે છે.

8. **શીખવાની પદ્ધતિ**:

બાળકની અન્ય સંવેદન શ તઓ વી કે સ્પર્શેન્દ્રિય, ધ્રાણેન્દ્રિય અને સ્વાદેન્દ્રિયના અંગોનો ઉપયોગ કરી તેમને જીવન જરૂરિયાતની તાલીમ આપી શકાય.

2.3 **શારીરિક અક્ષમતાઓનો પરિચય** (Introduction to Physical Disabilities):

શારીરિક રીતે અપંગ બાળકો લૂલા (Crippled) કે અક્ષમ (Disabled) બાળકો તરીકે ઓળખાય છે. શારીરિક રીતે અપંગ બાળકો ું વર્ણન કરતાં ઉદયશંકર 1976 માં જણાવે છે કે, તેઓ અ સ્થતં ીય અપંગ હોય છે. અક્ષમ અને ના ુક હોય છે. સ્નાયવિક અક્ષમતાઓ ધરાવે છે અથવા ચેતાકીય ખામી ધરાવે છે આથી કહી શકાય કે બાળકમાં શારીરિક અપંગતા તેના અ સ્થતં , સ્નાયુતં અને ચેતાતં પૈકી એક કે એકથી વધુ તં ેમાં ખામીને કારણે ઉદ્ભવે છે. આ મુ ામાં આપણે શારીરિક ક્ષમતાઓ પૈકી બે અક્ષમતાઓ મ સ્તષ્ક દોષ અને પ્રચલન અક્ષમતા વિશે સમજ વિકસાવીશું.

2.3.1 **મસ્તિષ્ક દોષ** (Cerebral Palsy):

મગજનો લકવો એટલે મગજને હાનિ થવાને કારણે કે રોગના કારણે મગજના કોષોમાં ફેરફાર થવાથી થતો લકવો. મગજના લકવાવાળા બાળકમાં મગજ અને કેન્દ્રીય ચેતાતં ને ુકસાન થવાથી સ્તાયવિક કાર્યમાં ખલેલ પડે છે, આથી તે ચેતા-સ્નાયવિક અક્ષમતા છે.

બાળકના મગજનો વિકાસ શરૂઆતના પાંચ વર્ષ સુધી થાય છે. આ દરમિયાન બાળકના મગજના ુદાં ુદાં કેન્દ્રોમાંથી કોઈ એક કે તેથી વધુ કેન્દ્રોમાં ઈજા પહોંચે તો તેને સેરેબ્રલ પાલ્સી કહે છે. સાધારણ રીતે બાળકના જન્મના છ માસ સુધી મગજ વિકસે છે ને સાદી ભાષામાં તાળ ું ભરાવ ું કહીએ છીએ. આ દરમિયાન જો બાળકના માથામાં ઈજા કે ુકસાન થાય તો પણ મગજના લકવાનો સંભવ રહે છે.

"સેરેબ્રલ પાલ્સી એ મગજ તો લકવો, મગજનો પક્ષાઘાત, લોકોમોટર ડિસેબિલિટી વાં શબ્દોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. મગજના અમુક કોષને ઈજા પહોંચવાથી શારીરિક કે બૌ િક કાર્ય કરવાની શ તઓ ક્ષીણ થતી હોય છે. ઘણીવાર એક જ ભાગના કોષોને ુકસાન થવાને બદલે છૂટા-છવાયા કોષોને ુકસાન થાય છે. ના કારણે શારીરિક, બૌ િકશ ત સિવાય શ્રવણશ ત કે દૃશ્યશ ત પર પણ અસર થઈ શકે છે.

સ્નાયુની સ્થતિ મસલ્સ ટોન કહેવાય છે. સેરેબ્રલ પાલ્સીમાં સ્નાયુની સ્થતિ ુ ુત્વાકર્ષણની વિ ુ દિશામાં હોય તો મસલ્સમાં જડતા જોવા મળે છે. મગજને થયેલું ુકસાન સુધાર ું ઘણીવાર

ઓપરેશનથી પણ શક્ય બનતું નથી. તેમ છતાં મગજનો ભાગ ુકસાન થયા વગર રહી ગયો હોય તેનો મહ મ ઉપયોગ કરી શક્ય તેટલી નાની ઉંમરે ખાસ સારવાર અને તાલીમ આપવા ં શરૂ કરવામાં આવે તો બાળકને ઘણું ઉપયોગી થઈ શકાય છે. સેરેબ્રલ પાલ્સીને ટૂંકમાં સી.પી. કહેવામાં આવે છે.

સેરેબ્રલ પાલ્સીના પ્રકારો (Types of Cerebral Palsy):

સેરેબ્રલ પાલ્સીના પ્રકારો નીચે મુજબ છે.

1. સ્પાસ્ટિક સી.પી.- આ સ્થતિમાં સ્નાયુઓમાં વધુ જડતા જોવા મળે છે સ્નાયુઓ ં ઇચ્છા મુજબ ં હલનચલન શક્ય બનતું નથી, તેથી ચાલવામાં તેમ જ હાથથી કામ કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી થાય છે.

2. એટે સક સી.પી.- આ સ્થતિમાં સ્નાયુઓના સંચાલનમાં એકસૂ તા જળવાતી નથી અને તેના કારણે કાર્ય કરતી વખતે હાથ-પગમાં ધ્રૂજારી કે કંપન જોવા મળે છે.

3. એથેટોઈડ સી.પી.- આ સ્થતિમાં સ્નાયુઓ ં હલનચલન ઇચ્છા ન હોય છતાં પણ થાય છે. આ પ્રકારના બાળકોના હાથપગ શરીરથી બીજી દિશા તરફ સતત વળતાં રહે છે. માથું હલતું રહે છે.

4. . મિ સ સી.પી. - ઉપરના એક કરતાં વધુ લક્ષણો દર્દીમાં દેખાય તેને મિ સ સી.પી. કહેવામાં આવે છે.

મગજના ુદાં ુદાં ભાગો ુદાં- ુદાં કાર્ય કરતાં હોય છે. મગજના એક વિશિષ્ટ ભાગમાં ઈજા થવાથી સ્પાસ્ટિક સી.પી. થાય છે. બીજા ભાગમાં ઈજા થવાથી એટે સક સી.પી. થાય છે. ીજા ભાગમાં ઈજા થવાથી એથેટોઇડ સી.પી. થાય છે, જ્યારે એક જ વખતે બે ણ ભાગોમાં ઈજા થાય તો મિ સ સી.પી. થાય છે.

આમ, કેન્દ્રીય મજ્જાતં માં ઈજા થવાથી સેરેબલ પાલ્સી થાય છે. મજાતં ની ઈજાને કારણે ખેંચ, મંદબુિ , અંધત્વ, બહેરાશ, સંવેદનાના આકલનની સમસ્યા, વર્તણૂક સમસ્યા, હલનચલનની સમસ્યાઓ વી અનેક સમસ્યા બાળકને થઈ શકે છે. જયારે આપણે સેરેબ્રલ પાલ્સીને સમજવાનો

પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે એ બાબત ું ખાસ ધ્યાન રાખ ું જોઈએ કે આ ખામી બાળકના વિકાસના શારીરિક, માનસિક, સામા જક અને સાંવેગિક દરેક પાસાંને અસર કરે છે.

સેરેબ્રલ પાલ્સી થવાનાં મુખ્ય કારણો (Reasons of Cerebral Palsy):

સેરેબ્રલ પાલ્સી થવાનાં મુખ્ય કારણોમાં નીચેના કારણોનો સમાવેશ થાય છે.

1. જન્મ ૂર્વે- અધૂરા માસે જન્મ, લોહીના ગ્રૂપની ભિ તા, સગર્ભા અવસ્થામાં થયેલ ગંભીર બીમારી, ગર્ભાશયમાં ચેપ લાગવો, માતાને એનિમિયા હોય તો બાળકને ૂરતો ઑ સજન ુરવઠો ન મળવો વા કારણો જવાબદાર હોઈ શકે છે.

2. જન્મ દરમિયાન: લાંબા સમયની પ્રસૂતિ પીડા, બાળકના ગળા ફરતે નાળ વિટળાઈ જવી, આંતરિક ર તસ્રાવ વાં કારણો જવાબદાર હોઈ શકે છે.

3. જન્મ બાદ: જન્મ બાદ વારંવાર આંચકી આવવી, મગજનો તાવ, વધુ પડતો તાવ કે અકસ્માત વાં કારણો જવાબદાર હોઈ શકે છે.

આ રોગ વારસાગત કે ચેપી નથી. વધતો જતો રોગ નથી. મોત ું મુખ્ય કારણ પણ નથી. પરંતુ આ રોગનો સં ૂર્ણપણે ઉપચાર શક્ય નથી.

સેરેબ્રલ પાલ્સી ધરાવતાં બાળકોના લક્ષણો (Characteristics of Children Having Cerebral Palsy):

આ પ્રકારના બાળકોમાં મુખ્યત્વે નીચે મુજબની લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે.

1. સ્નાયુઓની નબળાઈ આ બાળકો ું મુખ્ય લક્ષણ છે.

2. શારીરિક લચીલાપણું:

માં અસર પામેલા સ્નાયુઓ ું અનૈચ્છિક સંકોચન થાય છે, તેથી હલનચલનમાં ચોકસાઈ રહેતી નથી. સામાન્ય રીતે મગજના લકવા સ્ત બાળકોમાં આ લાક્ષણિકતા હોય છે.

3. વધુ પડતું હલનચલન; માં નોંધપા રીતે અવયવના સંકલનનો અભાવ અને સતત જોવા મળે છે આ લક્ષણો ું પ્રમાણ 25 ટલું હોય છે.

4. શારીરિક અસમતુલા:

માં બાળકના અવયવો સમતોલ જણાતા નથી. તેઓ આસપાસની વસ્તુઓ સાથે પોતાની જાતને ગોઠવી શકતા નથી. આ લક્ષણો ું પ્રમાણ 25 ટકા ટલું છે.

5. જડતા:

માં સ્નાયુઓમાં સતત તણાવ અને અક્કડપણું જોવા મળે છે. મગજના કેટલા વિસ્તારને ુકસાન થયું છે, તેના પ્રમાણમાં સ્નાયવિક અભાવની મા ા જોવા મળે છે.

સેરેબ્રલ પાલ્સીની અસરો (Effects of Cerebral Palsy):

સેરેબ્રલ પાલ્સી ધરાવતાં બાળકોમાં નીચે મુજબની ખામીઓ જોવા મળે છે.

1. આ બાળકોમાં વાચા દોષની ખામી હોય છે.

2. આ બાળકો પૈકી 50 ટકા બાળકોનો બુ િ આંક 70થી ઓછો જોવા મળે છે. કેટલાક બાળકોમાં દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય ખામીઓ પણ જોવા મળે છે.

3. તેઓ ક્રિયાત્મક મુશ્કેલી અ ુભવે છે.

4. આસપાસના પર્યાવરણ સાથે અ ુકૂલનમાં મુશ્કેલી અ ુભવે છે.

5. કેટલાક બાળકો આકૃતિ-ભૂમિકા વચ્ચેનો તફાવત પારખવામાં મુશ્કેલી અ ુભવે છે.

6. સેરેબ્રલ પાલ્સી ધરાવતાં બાળકો ું સંકલ્પના નિર્માણ ઘડતર નબળું હોય છે.

સેરેબ્રલ પાલ્સી બાળકોના શિક્ષણ માટે અધ્યાપન વ્યૂહરચનાઓ (Teaching Strategies for Children having Cerebral palsy):

સેરેબ્રલ પાલ્સીની ખામી ધરાવતા બાળકો માટે GMFCS- ેસ મોટર ફં શન લાસિફિકેશન સિસ્ટમ* ટેસ્ટ ખૂબ પ્રચલિત છે. તેમાં એકથી પાંચ નંબરના ેડ આપવામાં આવેલા છે. તે અ ુસાર, ેડ-1-2 ું બાળક સામાન્ય શાળામાં જઈ શકે છે. ેડ-3 ું બાળકને ઓર્થોપેડિક, ફિજયોથેરાપિસ્ટ અને થેરાપિસ્ટની કાયમી ધોરણે જરૂરિયાત રહે છે. પરંતુ લાકડી કે અન્ય સાધનની મદદથી હલનચલન કરી શકે છે.

ેડ-4-5 ના બાળકોને વ્હિલચેર આપવી જરૂરી છે.

1.સેરેબ્રલ પાલ્સી ધરાવતાં બાળક ું શૈક્ષણિક કાર્ય કરાવતાં શિક્ષક પાસે ેડ આધારિત ખામી ું ાન હો ું આવશ્યક છે.

2. આવા બાળકો માટે અધ્યયન હેતુઓ પ્રમાણમાં હળવા રાખવા જોઈએ.

3. શિક્ષકે રમત આધારિત પ તિઓનો ઉપયોગ કરીને અધ્યાપન કાર્ય કરાવ ું જોઈએ.

4. ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ આપવા ઉપર ભાર આપવો જોઈએ.

5. તેઓ સરળતાથી કરી શકે તેવી પ્ર ૃ િઓ કરવાનો વધુ આ હ રાખવો જોઈએ.

6. આવા બાળકો સમક્ષ કોઈ પણ મુ ાને ઝડપથી બોલીને સમજાવવાને બદલે ટૂંકા અને સ્પષ્ટ વાક્યોમાં ધીમે ધીમે બોલીને સમજાવવા જોઈએ.

7. આવા બાળકો અ ુકરણથી ઝડપથી શીખે છે, તેથી એકની એક પ્ર ૃ િઓ ું વારંવાર નિદર્શન કરી તેમને સમજાવ ું જોઈએ.

8. આવા બાળકોના શિક્ષણ માટે વધુમાં વધુ દૃશ્ય માધ્યમો વા કે ચિ ો, ચાર્ટ, આકૃતિઓ, ચિ વાર્તાઓ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

9. અધ્યાપન કાર્ય દરમ્યાન બાળક ું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે ું જોઈએ.

10. આવા બાળકોના વાલીઓ સાથે સંપર્ક કરી તેમના વિશેની વિશિષ્ટ માહિતી અને તેમના રસના ક્ષે વિશે જાણકારી મેળવી વર્ગખંડમાં તેને અ ુરૂપ પરિ સ્થતિ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

11. દિવસ દરમિયાન બાળકની બેઠક વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ, કારણ કે એક જ પરિ સ્થતિમાં સતત બેસી રહેવાથી તેમના સ્નાયુઓ જકડાઈ જાય છે.

12. આવા બાળકોના સ્નાયુઓ નિયં ણમાં ન રહેવાને લીધે તેઓ પેન કે પે ન્સલ પકડવામાં મુશ્કેલી અ ુભવે છે, તેથી તેમની પાસેથી લેખનકાર્ય કરાવવાનો આ હ ઓછો રાખવો જોઈએ.

13. આવા બાળકો માટે શાળામાં અને ઘરે વૉઇસ ટુ ટે સ્ટ કન્વર્ટર વાં કમ્પ્યૂટર સોફ્ટવેર કે સ્માર્ટફોનર્ન. વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ બોલેલા શબ્દોને લેખિત સ્વરૂપમાં બદલી શકે અને તેમણે કરેલ કાર્યને સં ૃહિત કરી શકે. આમ કરવાથી બાળક પોતા ું કાર્ય જાતે કર્યાનો સંતોષ અ ુભવી શકે છે અને તેનામાં આત્મવિશ્વાસ જન્મે છે.

2.3.2 પ્રચલન અક્ષમતા (Locomotor Disabilities):

ગતિની અક્ષમતા ધરાવનારા બાળકો ગતિશીલતા એટલે કે પ્રચલનની (હલનચલન) ખામીનો નિર્દેશ કરે છે. જન્મથી પગ અથવા હાથમાં વિરૂપતા હોય તો તેવાં બાળકોને પ્રચલનની ખામી ઉદ્ભવે છે. પ્રચલનની ખામીવાળી સ્થતિ શરીરની એવી સ્થતિ છે શાળામાં બાળકોને સામાન્ય પ્ર ૃિઓ કરતાં અટકાવે છે. થી તેમની સામાન્ય પ્રગતિ અટકે છે. આવાં બાળકોમાં વિવિધ ક્ષમતાઓના વિકાસ માટે કે તેના પર કાબૂ મેળવવા માટે ખાસ પ્રકારના સાધનો અને વિશેષ કાળજીની જરૂરિયાત રહે છે.

પ્રચલન થવાના કારણો (Reasons of Locomotor Disabilities):

1. **આર્થરાઇટિસ**: સાંધાનો દુખાવો એટલે આર્થરાઇટિસ. તે ખાસ કરીને ગતિમાં ઘટાડો કરી દે છે અને નબળાઈ આપે છે. રૂમેટોઈડ આર્થરાઇટિસ એ દીર્ઘકાલીન સિન્ડ્રોમ છે. ઓસ્ટીઓ આર્થરાઇટિસ સાંધાની બગડેલી સ્થતિનો રોગ છે.

2. **સેરેબ્રલ પાલ્સી**:

ની સમજ આપણે અગાઉ મેળવી ગયા. સેરેબ્રલ પાલ્સી મગજની પરિપ વતા પહેલા જ મગજના ગતિશીલ વિસ્તારોને ુકસાન કરે છે. તે કોઈ બીમારી નથી પણ મગજને થતી એક પ્રકારની ઈજા છે. તે સમય જતાં વધુ ગંભીર બનતી નથી, પરંતુ તેનો ઈલાજ પણ શક્ય નથી.

3. **કરોડરજ્જુની ઈજા**:

કરોડરજ ુમાં ઈજા થાય તો તે બાદ લકવો (પેરેલિસિસ) થઈ શકે છે. પેરેલિસિસ કે ઈજા ું વિસ્તરણ અને શરીરના ભાગોને થતી અસર નક્કી કરવા કરોડરજ ુ પર કેટલું ુકસાન થયું છે તેને આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે. કરોડરજ ુમાં વક્રતા જોવા મળે, નીકળવી કે પીઠ વળી જવી વી વિરૂપતા દેખાય છે.

4. **માથાની ઈજા (સેરેબ્રલ ટ્રોમા)**:

મગજને વાગવાથી થયેલી ઈજા, મગજના કોષોને ઈજા, માથાની નજીકથી થયેલી ઈજા, સેરેબ્રલ હેમરેજ, ખોપરીને થયેલું મોટું ફ્રે ચર, બંદૂકની ગોળી વાગવાથી થયેલી ઈજા, મગજના ઑપરેશન બાદ લાગેલા ચેપ વગેરેનો સમાવેશ સેલિબ્રલ ટ્રોમામાં થાય છે.

5. **મગજને રક્ત ઓછું મળવાને કારણે થયેલા હુમલા**.

6. **અંગો કે આંગળીઓને ઈજા કે જન્મજાત ખામી**:

આવી ખામી જન્મજાત હોય છે અથવા તો અકસ્માત કે ગંભીર રોગની આડઅસરથી ઉ ભવે છે.

7. **પાર્કિન્સન રોગ**:

માંસપેશીઓમાં જડતા, ગતિમાં ઢીલાશ અને એક પ્રકારન ધ્રુજારીનાં લક્ષણ ધરાવતી આ બીમારી છે.

8. **માંસપેશીઓનું કુપોષણ**:

માંસપેશીઓ ું કુપોષણ આ ુવંશિક બીમારીઓનો એક એવો સમન્વય છે ને કારણે વધતી જતી માંસપેશીઓની નબળાઈ, માંસપેશીને લગતાં નિયં ણમાં ત્રુટિ, સંકોચન અને હાલવા-ચાલવામાં, શ્વાસ લેવામાં, હાથ લંબાવવામાં અને તાકાતથી હાથ હલાવવા વગેરેમાં મુશ્કેલી થાય છે.

9. પગના અંગો અને આંગળાઓ વાંકા વળી જવા.

10. મૂ ાશયનો પક્ષાઘાત માં બાળકને પેશાબની ક્રિયા ું સંવેદન ન હોવાને કારણે સતત ટીપાંસ્વરૂપે મૂ વહેતું રહે છે.

11. કેટલાક કિસ્સાઓમાં શૌચ માર્ગમાં પક્ષાઘાતને કારણે બાળકોમાં પાતળા ઝાડા થઈ જાય છે, ને કારણે દિવસમાં અનેકવાર અનિયંિત શૌચ થઈ શકે છે.

12. હાડકાંના વિકાસમાં અ ૂર્ણતાઓ વી કે ભાંગેલાં-તૂટેલાં હાડકાં હોય, અતિશય પોચી ખોપરી, છાતી ું હાડકું વધારે બહાર આવી ગયું હોય, દાંતનો રંગ ુમાવેલો હોય, આંખોની કીકીમાં ખામી હોય, કાનની બધિરતા હોય,

દાંતમાં મુશ્કેલી હોય વગેરે.

અક્ષમ બાળકો માટે અધ્યાપન વ્યૂહરચનાઓ (Teaching Strategies for Children having Locomotor Disabilities):

પ્રચલન અક્ષમ બાળકોની અધ્યાપન વ્યૂહરચના તૈયાર કરતાં પહેલાં તેમના વ્ય તગત લક્ષણો અને સ્થતિ અંગેની સમજ વિકસાવવી જોઈએ.

1. પ્રચલન અક્ષમ બાળકોને તેમના શરીરના અંગો કાર્યક્ષમ છે તેનો યોગ્ય કરતાં શીખવ ું જોઈએ.

2. બાળકોની જરૂરિયાત અ ુરૂપ હળવી કસરતો શીખવવી જોઈએ.

3. વ્ય તગત વિકાસની તકો ૂરી પાડવી જોઈએ.

4. પ્રચલન અક્ષમ બાળકોને સ્વાવલંબન, પહેલ ૃ િ અને પસંદગી કરવાની ક્ષમતા શીખવવી અતિ મહત્ત્વની છે.

5. પ્રચલન અક્ષમ બાળકોમાં સ્વ-ઓળખ સંકલ્પનાનો વિકાસ કરીને તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ વધારવો.

6. પ્રચલન અક્ષમ બાળકોની નિયમિત દાકતરી તપાસ કરાવવી તેમની શારીરિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લઈ સગવડતાઓ ૂરી પાડવી જોઈએ.

7. પ્રચલન અક્ષમ બાળકો માટે વર્ગમાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓ તેમને નડતરરૂપ ન થાય અને તેમને એકલું પણ ન લાગે તેવી રીતે બેઠક વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ.

8. વર્ગના અન્ય બાળકોને તેમની મુશ્કેલીઓથી વાકેફ રાખવા જોઈએ, થી જરૂરિયાત પ્રમાણે તેઓ તેમને મદદરૂપ થઈ શકે.

9. પ્રચલન અક્ષમ બાળકો સાથે મહ મ પ્રમાણમાં હકારાત્મક વ્યવહાર કરવો અને તેમની શારીરિક અક્ષમતાને રાખી તેમની સાથે જડ વર્તન ન કર ું જોઈએ.

10. સહઅભ્યાસિક પ્ર ૃ િઓમાં ભાગીદારી લેવા માટે હંમેશાં પ્રોત્સાહન ું પાડ ું જોઈએ.

11. પ્રચલન અક્ષમ બાળકો માટે શાળાઓમાં ખાસ ભૌતિક સુવિધાઓની વ્યવસ્થા કરવી મકે પહોળા દરવાજા, પડી ન જવાય તે ું ફ્લોરિંગ, આરામદાયક રીતે બેસી શકે તેવી સીટ, બુક સ્ટેન્ડ વગેરે.

12. નાનાં બાળકો માટે હાથ અને આંખોના સંકલનના વિકાસ માટે પઝલ બૉર્ડ, જગ્સો વગેરે વી રમતો વસાવવી જોઈએ.

2.4 અક્ષમતાઓ સાથેના વ્યક્તિઓના હક (RPWD) અધિનિયમ, 2016 મુજબ અન્ય અક્ષમતાનો પરિચય (અન્ય અક્ષમતાઓ જે અધિનિયમ 2016 માં નિર્દિષ્ટ છે તેનો પરિચય)(Introduction to other disabilities as per the RPWD Act-2016):

યુનિટ-4 માં આપણે અક્ષમતાઓ સાથેના વ્ય તઓના હક (RPWD) અધિનિયમ, 2016 નો વિગતે અભ્યાસ કરવાના છીએ. અહીં મા   અધિનિયમ અ ુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ વિકલાંગતાઓ દર્શાવેલ છે.

અ ુસૂચિ [ુઓ ખંડ - 2 ની કલમ (ઝેડસી)] નિર્દિષ્ટ વિકલાંગતા

1. **શારીરિક વિકલાંગતા.**

(એ) સ્વગતિશીલ વિકલાંગતા (પોતાની જાતના હલનચલન સાથે સંકળાયેલ વિવિધ પ્ર ૃ િઓ કરવાની વ્ય તની અસમર્થતા અને વાત રોગ સંબંધી અથવા ચેતાતં   અથવા બંનેની વેદનાને કારણે પરિણમતી માનવ ક્રિયા),   માં સામેલ છે,-

(A) "રકતપિત મટી ગયો હોય એવી વ્ય ત" એટલે કે એવી વ્ય ત   ને ર તપિત મટી ગયો છે પરંતુ નીચેનાથી પીડાઈ રહી છે-

(1) હાથમાં અથવા પગમાં સંવેદના ુમાવવી અને આંખ તેમજ આંખના પોપચાનો લકવો પણ તેમાં કોઈ વિકૃતિ કે ખોડ દેખાવી નહીં;

(2) વિકૃતિ કે ખોડ દેખાવી અને લકવો પરંતુ સામાન્ય આથિક પ્ર ૃ િમાં જોડાવા માટે તેમને સક્ષમ બનાવવા હાથ અને પગ ું પર્યાપ્ત હલનચલન;

(3) અત્યાધિક શારીરિક વિકૃતિ ઉપરાંત ઢળતી ઉંમર   તેમને કોઈ આથિક ઉપાર્જનવાળો વ્યવસાય કરતાં રોકે અને “ર તપિત રોગમુ ત" પરિભાષા ું અર્થઘટન એ રીતે કરવા ું રહેશે;

(B) "મગજનો લકવો" એટલે કે શરીરના હલનચલન અને સ્નાયુઓના પારસ્પરિક સુમેળને અસર કરતી અસાધ્ય માનસિક સ્થતિના લક્ષણોનો એક સમૂહ   મગજના કોઈ એક કે તેથી વધારે હિસ્સાઓ પર ઈજાઓને કારણે બને છે,   સામાન્ય રીતે જન્મ પહેલા, દરમિયાન કે જન્મ પછી તરત થતી હોય છે;

(C) "ઠીંગણાપણું" (વામનતા) એટલે કે એક તબીબી કે આ ુવંશિક અવસ્થા   ને કારણે ુક્ત વ્ય તની ઊંચાઈ 4 ફૂટ 10 ઈંચ (147 સેન્ટિમીટર) કે તેનાથી ઓછી રહે છે.

(D) સ્નાયવિક (માંસપેશીના) વિકારો એટલે કે વારસાગત સ્નાયવિક રોગના લક્ષણોનો એક સમૂહ માનવશરીર ું હલનચલન કરાવતા સ્નાયુઓને નબળાં પાડે છે તેમજ આ પ્રકારની વિવિધ વિકૃતિઓ ધરાવતી વ્ય તના જનીનોમાં દોષયુ ત અને ખૂટતી માહિતી હોય છે તેમને તેમના સ્વસ્થ સ્નાયુઓ માટે જરૂરી પ્રોટીન ું નિર્માણ કરતાં રોકે છે. તેને વકરતાં જતાં અ સ્થતં ના સ્નાયુઓની નબળાઈ, સ્નાયુઓના પ્રોટીનમાં ખામી અને સ્નાયુકોષ અને માંસપેશીના નાશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે;

(E) "એસિડ ુમલાનો ભોગ બનનાર" એટલે કે એ વ્ય ત ના પર એસિડ કે એવા કોઈ જલદ પદાથી ફેંકીને હિસક ુમલો કરવાને કારણે વિકૃત બની ગઈ છે.

બી. દ્રષ્ટિની ખામી-

(A) "અંધત્વ" એટલે કે એવી અવદશા માં ઈલાજ કરાવ્યા પછી વ્ય તની સ્થતિ નીચેનામાંથી કોઈ એક હોય છે-

(1) દ્રષ્ટિનો સં ૂર્ણ અભાવ; અથવા

(2) દ્રષ્ટિની તીક્ષ્ણતા 3/60 કરતાં ઓછી અથવા શક્ય શ્રેષ્ઠ ખામી-સુધાર સાથે સારી આંખમાં 10/200(સ્નેલન) કરતાં ઓછી;

(3) દ્રષ્ટિ ક્ષે ની મર્યાદા 10 ડિ ી કરતાં ઓછા કોણના છેડાઓને જોડતી.

(B) “ઓછી દ્રષ્ટિ" એટલે કે એવી અવદશા માં વ્ય તની સ્થતિ નીચેનામાંથી કોઈ એક હોય છે, એટલે કે-

(1) દ્રષ્ટિની તીક્ષ્ણતા 6/18થી વધુ નહિ અથવા 20/60 થી ઓછી 3/60 સુધી અથવા શક્ય શ્રેષ્ઠ ખામી-સુધાર સાથે સારી આંખમાં 10/200 (સ્નેલન) સુધી; અથવા

(2) દ્રષ્ટિક્ષે ની મર્યાદા 40 ડિ ી કરતાં ઓછા કોણના છેડાઓને જોડતી 10 ડિ ી સુધી.

(C) શ્રવણશ તની ખામી-

(a) "બધિર" (બહેરા) એટલે કે વાણીના આવર્તનમાં બંને કાનમાં 70 ડેસિબલ શ્રવણશ તની ખામી ધરાવતી વ્ય ત;

(b) “ભાગ્યે જ સાંભળી શકનાર" એટલે કે વાણીના આવર્તનમાં બંને કાનમાં 60 ડેસિબલથી 70 ડેસિબલ શ્રવણશ તની ખામી ધરાવતી વ્ય ત;

(D) "વાણી અને ભાષાકીય વિકલાંગતા" એટલે કે સ્વરપેટી કે વાચાઘાત (સ્વ ભ્રંશ)   વી સ્થતિમાંથી ઉદ્ભવતી કાયમી વિકલાંગતા   શારીરિક અંગો કે ાનતંતુઓના કારણોને લીધે વાણી અને ભાષાના એક કે વધુ ઘટકોને પ્રભાવિત કરે છે.

2. **બૌદ્ધિક વિકલાંગતા જેને બૌદ્ધિક કાર્યો** (તર્કશ ત, અધ્યયન, સમસ્યા ું નિવારણ) અને અ ુકૂલિત વર્તણૂક   રોજબરોજના કાર્યો, સામા જક અને વ્યવહારિક કૌશલ્યો સહિતનો સમાવેશ થાય છે, તે બંનેમાં નોંધપા   મર્યાદાઓની એક અવસ્થા દ્વારા વર્ણવવામાં આવે છે, માં સામેલ છે-

(A) "ચોક્કસ પ્રકારની અધ્યયન અસમર્થતા" એટલે કે વિવિધ પ્રકારના લક્ષણ સમૂહની એક અવસ્થા કે માં બોલાયેલ કે લેખિત ભાષાને સંદેશમાં પરિવતિત કરવાની પ્રક્રિયામાં ખામી છે સમજવામાં, બોલવામાં, વાંચવામાં, લખવામાં, ઉચ્ચારણોમાં કે ગાણિતિક ગણતરીઓ કરવામાં મુશ્કેલી તરીકે તેની મેળે જ પ્રગટ થઈ શકે છે અને તેમાં બોધ (સંવેદના) હણસંબંધી અસમર્થતા, વાંચન અસમર્થતા, લેખન અસમર્થતા, ગણન અસમર્થતા, ગતિસમન્વય દોષ અને વિકાસકીય વાણીભ્રંશનો સમાવેશ થાય છે.

(B) "માનસિક વિકાસની ખામી" એટલે કે ાનતં ના વિકાસની એક અવસ્થા   વિશેષ રીતે જીવનકાળના શરૂઆતના ણ વર્ષમાં જોવા મળે છે   વ્ય તની વાતચીત કરવાની, માનવસંબંધોને સમજવાની અને તેને અન્યો સાથે જોડવાની ક્ષમતાને પ્રભાવિત કરે છે અને મહદ્ અંશે તે અસામાન્ય કે ચોક્કસ પ્રકારના આચાર કે વર્તણૂક સાથે સંકળાયેલ છે.

3. **માનસિક વર્તણૂક**,-

“માનસિક બમારી” એટલે કે વૈચારિક પ્રક્રિયા, મિજાજ, હણશીલતા, અભિમુખતા કે યાદદાસ્તમાં ગરબડ (વિકૃતિ)ની એક સંગીન અવસ્થા એકંદરે નિર્ણયો લેવા, વર્તણૂક, વાસ્તવિકતાને ઓળખવાની ક્ષમતા અથવા જીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતોને સંતોષવાની વ્ય તની ક્ષમતાને હાનિ પહોંચાડે છે, પરંતુ તેમાં બૌ િક મંદતાનો સમાવેશ થતો નથી વ્ય તના મનની એક જકડાયેલી કે અધૂરા વિકાસની અવસ્થા છે, ખાસ કરીને તેનો સામાન્યથી ઊતરતા ક્રમની બૌ િક ક્ષમતા તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

4. **નીચેની અવસ્થાને કારણે ઉદ્ભવતી વિકલાંગતા-**

(A) **એક દીર્ઘકાલીન અવસ્થા, જેવી કે-**

(1) "મલ્ટિપલ સ્ લેરોસિસ" (ાનતંતુઓમાં વિવિધ જગ્યાએ સોજા) એટલે કે મ સ્તષ્કતં ના રોગની એક દાહક સ્થતિ માં મગજના ાનતંતુના કોષોની આસપાસ નાનાં નાનાં છેદ થવાથી કરોડરજ ુને હાનિ પહોંચે છે માઇલિન ક્રિયાના અભાવ તરફ દોરી જાય છે અને એકબીજા સાથે વાતચીત કરવામાં મગજના ાનતંતુઓ અને કરોડરજ ુની કાર્યક્ષમતાને અસર કરે છે;

(2) “પાર્કિન્સનનો રોગ” એટલે કે શરીરમા ધ્રુજારી (કંપન), સ્નાયુઓ જકડાઈ જવા તેમજ ધીમા અને અચોક્કસ હલનચલનના ચિહ્નો સાથે મગજના ાનતંતુઓનો એક વકરતો જતો રોગ મુખ્યત્વે શરીરને આધાર આપતી ાન ંથિઓ ું નિર્માણ અટકી જવાની અને મ સ્તષ્કમાં સંક્રમણકારી ડોપામાઇનની ઊણપ હોય તેવી સ્થતિ સાથે સંકળાયેલ પાકટ વયના અને આધેડ વયના લોકોને અસર કરે છે.

(બી) લોહી (રક્ત)ના વિકારો :

(1) “હિમોફિલિયા” એટલે કે એક આ ુવંશિક રોગ સામાન્ય રીતે ફ ત ુ ુષોને જ અસર કરે છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ દ્વારા તેમના બાળકોમાં સંક્રમિત થાય છે, ના લક્ષણોમાં લોહીના સામાન્ય રીતે ગંઠાઈ જવાની ક્રિયા બંધ થઈ જાય છે અથવા તેમાં ખામી સર્જાય છે થી નાનાં બાળકોમાં તે જીવલેણ ર તસ્રાવમાં પરિણમી શકે છે.

(2) “થેલેસેમિયા” એટલે કે એક આ ુવંશિક રીતે પ્રાપ્ત વિકારોનો સમૂહ ું લક્ષણ યોગ્ય મા ામાં હીમોગ્લોબિનનો અભાવ અથવા તેમાં ઊણપ છે.

(3) "સિકલ સેલ રોગ" અર્થાત એક હીમોલિટિક વિકૃતિ ના લક્ષણોમાં લાંબા સમયથી એનેમિયા, પીડાદાયક પરિણામો તેમજ તેની સાથે જોડાયેલ માંસપેશીઓના વિવિધ પ્રકારની ૂંચવણભરી સ્થતિ અને શરીરના અંગોને હાનિ જોવા મળે છે: “હીમોલિટિક"નો સંદર્ભ લાલ ર ત કણોના કોષોની આંતરિક ત્વચાનો નાશ અને પરિણામે હીમોગ્લોબિનના છૂટાં પડવા સાથે છે.

5. બ ુવિધ પ્રકારની વિકલાંગતા (ઉપર નિર્દેશિત કરેલ વિકલાંગતાઓ પૈકી એકથી વધારે)માં બહેરાશ અને અંધત્વ નો અર્થ વ્ય ત શ્રવણશ ત અને દ્રષ્ટિ બંનેની સંયુ ત ખામી ધરાવે છે અને તેને લીધે વાત ચીત, વિકાસાત્મક અને શૈક્ષણિક બાબતોની તીવ્ર સમસ્યાઓ સમસ્યાઓ સર્જાય છે. કેન્દ્ર સરકાર અધિસૂચિત કરે તેવાં બીજા અન્ય વર્ગો.

ઉપસંહાર:

આ એકમમાં આપણે ચેતાકીય વિકાસાત્મક અક્ષર તા, સંવેદનાત્મક અક્ષમતા, શારીરિક અક્ષમતા અને અન્ય અક્ષમતાઓ સાથેના વ્ય તઓના હક અધિનિયમ 2016 મુજબ વિવિધ પ્રકારની અક્ષમતાઓ વિશે સમજ વિકસાવી. માં સંબંધિત અક્ષમતાઓ ધરાવતાં બાળકોના વિશિષ્ટ લક્ષણો અને તેમની માટેની અધ્યાપન વ્યૂહરચનાઓની ચર્ચા કરી. અક્ષમતાવાળા વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે એક જ વર્ગમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ શાળામાં જ અન્ય બાળકો સાથે રહીને પોતાનો વિકાસ કરી શકે છે. સમાવેશક વર્ગખંડમાં શિક્ષકે બાળકની મુખ્ય ણ જરૂરિયાતો શૈક્ષણિક સાહિત્ય, વર્ગમાં સામેલગીરી અને બાળકની વ્ય તગત સંભાળ લેવી જરૂરી છે.

યુનિટ:3 જાતિ: સંકલ્પના અને ઉદ્ભવ

પ્રસ્તાવના :

જો આ ૃથ્વી પર મ ુષ્ય જાતિનો જન્મ જ ન થયો હોત તો આકાશ અને જમીન, ુલાબ અને કાટા, સ્વર્ગ અને નર્ક, દરિયો અને રણ વગેરે તત્ત્વો કે બાબતો વચ્ચે કોઈ તુલના જ ન હોત.

મ ુષ્ય જાતિની વિશેષતા જ એ છે કે તે કોઈ પણ વસ્તુ, બાબત કે કોઈ પણ તત્ત્વને સારા, નરસા, સાર્થક, અસાર્થક કે વિવિધ અર્થોમાં વહેંચે છે. તેની વિચારશ ત દરેક બાબતને કોઇ અર્થ સાથે સાંકળે છે, ત્યાં સુધી કે પોતાના હોવાને પણ નિશ્ચિત અર્થ આપે છે. તે પોતાને સ્ત્રી, ુ ુષ, ુ , ુ ી, પિતા, માતા, ભાઈ, બહેન વગેરે ભૂમિકાઓમાં ુએ છે, પારખે છે અને નિત નવીન પરિવર્તનો પણ આણે છે. તે મા શારીરિક અર્થમાં જ નહીં પણ મનોવૈ ાનિક અને સામા જક - સાંસ્કૃતિક પરિવેશમાં પોતાના અ સ્તત્વને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. એવા અનેક દૃષ્ટિકોણો થકી આ આપણે માનવશાસ્ત્રીય કેટલાય વિષયો અને તેની પ્રશાખાઓનો અભ્યાસ અને સંશોધન કરીએ છીએ. એની અસર થકી આ આપણે માણસને મા માણસના સંદર્ભમાં ઓળખવા કરતાં તેને કોઈને કોઈ ભૂમિકા કે જવાબદારી અને લક્ષણોના સંદર્ભમાં જોઈએ છીએ. કોઇ પણ શંકા વગર વ્ય તને આપણે પ્રથમ તો સ્ત્રી અને ુ ુષ તરીકે વર્ગીકૃત કરી જ દઈએ છીએ. આ સમજણ કેવી રીતે વિકસે છે, તેના મૂળભૂત આધારો શું છે, લિગ અને જાતિ એટલે શું અને તે ું સ્વરૂપ કે ું છે, તે વિશે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

લિંગ અને જાતિ : **અર્થ અને સંકલ્પના** : (Sex and Gender: Meaning and Concept):

બાળક જન્મે ત્યારે તે સ્ત્રી બાળક (Girl) કે ુ ુષ બાળક (Boy) તરીકે જન્મે છે. પણ તેઓ ું સામા જકીકરણ અલગ-અલગ થાય છે. તેમાંથી લિગ (Sex) અને જાતિ (Gender)ના અર્થોનો તફાવત ઉદ્ભવે છે. જીવશાસ્ત્રીય અને શારીરિક દ્રષ્ટિએ (બાહ્ય અને આંતરિક ુપ્તાંગો, હૉર્મોનની સ્થતિ અને જાતીય લક્ષણો) સ્ત્રી અને ુ ુષ તરીકેનો તફાવત એ લિગ છે. ને આધારે સ્ત્રી જાતિ સ્ત્રી લિગ અને ુ ુષ જાતિ - ુ ુષ લિગ – ુ ુષ જાતિની ઓળખ નક્કી થાય છે. લિગ એ જૈવિક વર્ગીકરણ છે અને ન્ડર (Gender) એ સામા જક વર્ગીકરણ છે. જૈવિક રીતે લિગભેદ હોવો એક બાબત છે અને તેના લીધે સામા જક ભૂમિકામાં ફરક પડવો તે બીજી બાબત છે.

લિગ (Sex) અને જાતિ (Gender) વચ્ચેના અર્થભેદોને પ્રથમ સમજીએ.

લિંગ (Sex)**નો અર્થ** :

લિગ એ જીવશાસ્ત્રીય પરિભાષા છે, સ્ત્રી અને ુ ુષ વચ્ચેની જૈવશાસ્ત્રીય ભિ તાને દર્શાવે છે.

'Sex is a biological term, which refers to biological difference between man and woman'.

જીવશાસ્ત્રીયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સ્ત્રી અને ુ ુષના સમ અવયવો એકસરખા નથી. પ્રોસ્ટેટ ં થિ સ્ત્રીમાં નથી. પ્રજોત્પ િની ક્ષમતા બંને ધરાવે છે, પણ ગર્ભાશય, ગર્ભધારણ, બાળજન્મ અને સ્તનપાન વગેરેની ક્ષમતા સ્ત્રી પાસે છે. સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં મા 'X' રંગસૂ ો (Chromosomes) હોય છે. બાળકની જાતિ (Sex) નક્કી કરવામાં ુ ુષનાં રંગસૂ ો જવાબદાર છે. તેના 'X' અને 'Y' ક્રોમોઝોમ્સમાંથી 'XY' ુ ુષ બાળક અને 'XX'થી બીજ ફલિત થાય તો સ્ત્રી બાળક જન્મે છે. લૈંગિક ભિ તાને લીધે સ્ત્રી અને ુ ુષ વચ્ચે કેટલીક ભિ તાઓ સર્જાય છે, તે પ્રાકૃતિક છે.

જાતિ (Gender)નો અર્થ :

 ન્ડર (Gender) શબ્દની વ્યુત્પ િ 'Genil' શબ્દ પરથી થઈ છે, ના અર્થમાં સમાજ અને સંસ્કૃતિ સાથે સ્ત્રી- ુ ુષના સંબંધને જોડવામાં આવે છે. એ અર્થમાં ન્ડર એટલે સ્ત્રી અને ુ ુષનાં લક્ષણો - એટલે કે ુ ુષત્વ (Masculinity) અને સ્ત્રીત્વ (Femininity). ુ ુષત્વ ુ ુપૌચિત લક્ષણોને સૂચિત કરે છે, જયારે સ્ત્રીત્વ સ્ત્રી સંદર્ભગત લક્ષણોને ઉજાગર કરે છે. આમ, તેઓની વર્તન ઢબ તેઓને ુ ુષ અને સ્ત્રી હોવાની વિભાવના આપે છે. આમ, ન્ડર એ સામા જક રીતે ઘડતર પામતી સંકલ્પના છે.

1970માં એન ઑકલે (Anne Oaklacy) એ સ્ત્રી- ુ ુષના લક્ષણોના સંદર્ભમાં જીવશાસ્ત્રીય ખ્યાલને બદલે તેનો 'સામા જક સંદર્ભમાં લિંગ'ની ઓળખ તરીકે ઉપયોગ કર્યો. તેઓએ લિંગ (Sex) અને જાતિ (Gender) વચ્ચેનો તફાવત રૉબર્ટ સ્ટૉલર નામના મનોવૈ ાનિકથી પ્રેરિત થઈને વિકસાવ્યો છે. તેઓની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીત્વ અને ુ ુષત્વને મા જૈવીય રીતે સમજાવી શકાય નહીં, પરંતુ સામા જક સાંસ્કૃતિક લક્ષણો દ્વારા સમજાવી શકાય. એન. ઑકલે (1972) જાતિ (Gender)ની વ્યાખ્યા જણાવે છે કે,

"Gender is a matter of Culture, it refers to the social classification of man and woman into 'Masculine' and 'Feminine'. Gender has no biological origin."

"જાતિ એ સાંસ્કૃતિક બાબત છે, ુ ુષ અને સ્ત્રી ું ' ુ ુષત્વ' અને 'સ્ત્રીત્વ' એમ સામા જક વિભાજન કરે છે. તેને કોઈ જૈવશાસ્ત્રીય આધાર નથી."

ગૌલ રૂબિને (Gaule Rabin - 1973) જૈન્ડર વિશેના ખ્યાલન વધુ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો.

"A socially imposed division of the sexes and is a product of the social relations of sexuality".

“જાતીયતાના સામા જક સંબંધો દ્વારા પેદા કરાયેલી બંને લિંગની માટે લાદવામાં આવેલી સામા જક ભિ તા છે" અહીં તેઓએ ન્ડરને જૈવશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણને અલગ તારવી બતાવ્યો.

સીવાલ (2009) ના મત મુજબ, “જાતિ એ સંસ્કૃતિ અને સ્થાનના સંદર્ભમાં સમા રચેલી સ્ત્રી અને ુ ુષની જવાબદારીઓ અને ભૂમિકાને દર્શાવે છે. જાતિ એ વિશાળ અર્થમાં સ્ત્રી અને ુ ુષોનાં વર્તનો, લાક્ષણિકતાઓ અને ભૂમિકા વિશે સમાજમાં વ્યાપ્ત અપેક્ષાઓ અને ધોરણોનો નિર્દેશ કરે છે."

"Gender refers to the socially constructed roles and responsibilities of women and men, in a given culture or location. Gender refers to widely shared expectations and norms within a society about male and female behavior, characteristics and roles."

આમ, સમાજના બંધારણ અને સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રી અને ુ ુષની ભૂમિકા, જવાબદારી અને લાક્ષણિકતાઓ સાથે જાતિની સંકલ્પના જોડાયેલી છે.

The World Health Organization defines gender as the result of socially constructed ideas about the behavior, actions, and roles a particular sex performs. The beliefs, values and attitude taken up and exhibited by them is as per the agreeable norms of the society".

વિશ્વ સ્વાસ્થ્ય સંગઠન પણ જાતિને વ્યાખ્યાયિત કરતાં જણાવે છે કે, “ - તે લિંગની ભૂમિકા, કાર્યો અને વર્તન અંગે સમા રચેલા વિચારો જાતિને પારિભાષિત કરે છે. સમાજનાં માન્ય ધોરણો અ ુસાર તેઓ પોતાની માન્યતાઓ, મૂલ્યો અને વલણોંને અ ુસરે છે અને પ્રદશિત કરે છે.

લિંગ અને જાતિ વચ્ચેના અર્થોને સમજયા પછી બંને વચ્ચેનો સ્પષ્ટ નીચે મુજબ તારવી શકાય.

લિંગ (Sex)	જાતિ (Gender)
• પ્રાકૃતિક અને જીવશાસ્ત્રીય બાબત છે. • લિંગ બદલી શકાતું નથી, એમાં પરિવર્તન લગભગ અશક્ય છે.	• સામા જક અને સાંસ્કૃતિક બાબત છે. • સામા જક અને સાંસ્કૃતિક પરિવેશ મુજબ જાતિના ખ્યાલો બદલાય છે.

• સ્ત્રી અને ુ ુષ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.	• સ્ત્રી – ુ ુષ વચ્ચેના ખ્યાલોમાં વિવિધતા અને એકરૂપતા સંભવી શકે.
• લિંગ અંગે વિશ્વમાં એક સમાનતા જોવા મળે છે.	• સમયાંતરે સામાજક અને સાંસ્કૃતિક ખ્યાલોમાં પરિવર્તન આવતું હોવાથી તે સતત. બદલાતા રહે છે.
• લિંગનો આધાર રંગસૂ ો છે.	• ુ ુષત્વ અને સ્ત્રીત્વના ખ્યાલો સાથે સંબંધિત છે.
• માનવ શરીર અને તેના અવયવો સાથે સંબંધ છે.	• માનવના સામાજકીકરણની પ્રક્રિયા સાથે સંબંધ છે.

Nature of Gender નું સ્વરૂપ:

ઉપરો ત સૈ ાંતિક ચર્ચાને અંતે એ તો સ્પષ્ટ થયું છે કે, ન્ડર એ સામાજક સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણની નીપજ છે. હવે તેના સ્વરૂપને સમજીએ.

- પ્રથમ તો આપણે એ સમજીએ કે, ન્ડરને સ્ત્રી અને ુ ુષ વિશે કોઈ પક્ષપાત નથી, બંને લિંગને એક સરખી રીતે સ્પર્શે છે. જાતિ (Gender) એ ુ ુષ અને સ્ત્રીને એક સરખી રીતે લા ુ પડતી બાબત છે.
- આ એક બૌ િક ખ્યાલ છે, આ ખ્યાલ જન્મજાત નથી. આ શીખેલો ખ્યાલ છે. તે રીતે વાતાવરણમાં ઊછરતો જાય છે તેમ તેમ વિકસતો જાય છે. તેમાં કુટુંબ, શાળા, સમવયસ્કો, સમૂહ માધ્યમો મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.
- સ્ત્રી અને ુ ુષ માટે સામાજક, સાંસ્કૃતિક, માનસિક બાબતો એટલી બધી નિર્ણાયક છે કે તેને આધારે તે પોતાનાં મૂલ્યો, માન્યતાઓ, વલણો અને સંબંધો વિકસાવે છે.
- કુટુંબ, ાતિ, ધર્મ, વર્ગ, દેશ-પ્રદેશ વગેરે સ્ત્રી અને ુ ુષ માટે આગવી ઓળખ ઊભી કરે છે, તેના લૈંગિક દરજ્જા સાથે પણ સંકળાયેલી છે.
- ન્ડર થકી સ્ત્રી અને ુ ુષ પોતાના સ્વ ખ્યાલ (Self Concept) અને સ્વ આદર (Self Esteem) નો વિકાસ થાય છે. તે જ સંદર્ભમાં તે પોતા ું પ્રત્યક્ષીકરણ અને મૂલ્યાંકન કરે છે.

- સામાજક સાંસ્કૃતિક લાક્ષણિકતાઓ સમયાંતરે બદલાઈ છે, એટલે તે સ્થર નથી, તેનાં મૂલ્યો, વલણો, ભૂમિકા વગેરેના સંદર્ભમાં પરિવર્તનો આવ્યા કરે છે.
- પ્રત્યેક સમાજ ભિ છે, એટલે સમાજ બદલાઈ એટલે માન્યતાઓ પણ બદલાય છે.

પિતૃ સત્તા, નારીવાદ, નરવાદની સંકલ્પના

પ્રસ્તાવના :

કેટલાક કુટુંબોમાં સામાન્ય રીતે એ ું અવલોકન જોવા મળે કે સાંજના સમયે ઘરમાં / છોકરીઓ શાળાએથી આવીને ધમાલ મસ્તી કરતાં હોય, અને મમ્મી ઘર ું કોઈ કામ નિપટાવતી હોય, એવામાં પિતાજીના આવવાનો અવાજ સંભળાય એટલે બધા ગંભીર બની જાય, ધમાલ / મસ્તીની જગાએ ુસ્તકો હાથમાં આવી જાય, ટી.વી. પરના કાર્યક્રમો બદલાઈ જાય અથવા બંધ થઈ જાય, ટૂંકમાં, ઘર ું વાતાવરણ શિસ્તબ બની જાય. પપ્પાના આગમનનો એક પ્રભાવ મોટેભાગે દરેક કુટુંબમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે શિસ્તમાં રહેવાના ભાગ રૂપે અસ્તત્વ ધરાવતો હોય છે. મમ્મી આગળ લાડ કરી શકાય, પિગામસ્તી થાય, તેની આગળ મરજીથી કામ લઈ શકાય. આ ું સામાન્ય ચિ ણ એક યા બીજા સ્વરૂપે ઘરમાં કોની સ ા પ્રર્વત છે, તે તરફ અં ૂલિનિર્દેશ કરે છે. કુટુંબમાં મોટેભાગે પિતાની સ ા માતાની સ ા કરતાં અધિક હોય છે. સમાજમાં પણ ુષો ું આધિપત્ય જોવા મળી રહ્યું છે. આ જ સંદર્ભમાં આ પ્રકરણમાં આપણે પિતૃસ ાક અને માતૃસ ાક સામાજક પરંપરાઓ તેમજ તે બંને વચ્ચેની તુલના વિશે અભ્યાસ કરીશું.

પિતૃસત્તાક સામાજિક પરંપરા (Patriarchy Social Tradition):

પિતૃસ ાકનો શબ્દકોષીય અર્થ 'પિતા ું' અથવા 'કુલાધિપતિ ું શાસન' એવો થાય છે. શરૂઆતમાં શબ્દ વિશિષ્ટ પ્રકારની કુટુંબ પરંપરા વર્ણવવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતો હતો. વર્તમાન સમયમાં આ શબ્દનો ઉલ્લેખ ુષપ્રધાન સમાજ પરંપરા માટે કરવામાં આવે છે, માં ુષો ું આધિપત્ય હોય અને સ્ત્રી- ુષ વચ્ચેના સંબંધોમાં ુષો સ્ત્રીઓ પર અધિકાર ધરાવતા હોય છે. આ પરંપરા જ્યારે સમાજમાં રૂઢ બનવા લાગે ત્યારે એક પરંપરા ું સ્વરૂપ હસ્તગત કરી લે છે. ઇતિહાસ ટલી જ ૂની આ પરંપરા એટલી જડબેસલાક લાગે કે તેના અસ્તત્વ સામે કોઈ પડકાર કરવાનો ખ્યાલ

પણ ઉદ્ભવતો નથી. મનોવૈ ાનિક સ્વરૂપમાં અચેતન માનસ સુધી આ વિચારસરણી કામ કરે છે, એટલે તેનો એટલો સાહજક રીતે સ્વીકાર થયેલો છે કે તેની સામે પડકાર કરવાનો મુ ો જ ઉપસ્થત કરાય તેવો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. સમાજ આ જ પરંપરામાં ચાલતો રહ્યો છે એવી જ દૃઢ માનસિકતાથી સમ પરંપરા ચાલે છે, અને બધાએ સ્વીકારી લીધું હોય છે. એટલે એક પરંપરા તરીકે તે પ્રસ્થાપિત થઈ જાય છે.

ુ ુષસ ાક પરંપરાની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ જોઈએ. ગીતા ચાવડા (સ્ત્રી સપ્તક - 2001) માં નીચેની વ્યાખ્યાઓ નોંધે છે.

ઓમવર્ટ (1986) જણાવે છે તે મુજબ, "પિતૃસ ા એ સ્ત્રીની જાતીયતા, ફળદ્રુપતા, પ્રજોત્પ િ અને મ ૂરી પર ું નિયં ણ દર્શાવતી પરંપરા છે."

હમ્મ (1989) કહે છે કે, " ુ ુષની સ ા બતાવતી રચના કે પરંપરા, તેની સામાજક, રાજકીય અને આથિક સંસ્થાઓ દ્વારા સ્ત્રી ુ દમન કરે છે."

હેઇડી હાર્ટમન (1990) પિતૃસ ાની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે કે, "પિતૃસ ા ુ ુષ આધિપત્ય દર્શાવે છે અને સ્ત્રી પર તેના જીવન દરમ્યાન ુદી ુદાં ક્ષે ોમાં બ ુ વ્યવસ્થત રીતે ુ ુષ ું જ આધિપત્ય છે, તે દર્શાવ છે." ઉપરો ત વ્યાખ્યાઓ પરથી નીચેની બાબતો તારવી શકાય.

- ુ ુષની સ ા સર્વોપરી છે.
- સ્ત્રીની ભૂમિકા ઓછી મહત્ત્વની ગણાય છે.
- ુ ુષ સ્ત્રી કરતાં ચઢિયાતો છે.
- સ્ત્રી – ુ ુષના સંબંધોમાં સ્ત્રી ું સ્થાન ુ ુષની સરખામણીમાં હંમેશા દ્વિતીય કક્ષા ું રહે છે.

આમ, આ પરંપરા બ ુ જ વ્યવસ્થત રીતે સ્ત્રીને કચડતી અને શોષણ કરતી વિચારસરણી દર્શાવે છે. જીવનનાં લગભગ તમામ ક્ષે માં તે ું જ આધિપત્ય દર્શાવે છે. ખૂબ ઊંડે સુધી ઊતરી ગયેલાં આ મૂલ્યો સ્ત્રી ું શોષણ કરતી એક વ્યવસ્થત પરંપરા અને માળખાં એ રીતે બનાવે છે કે સ્ત્રી હંમેશા ુ ુષની તાબેદારી હેઠળ જ રહે.

મૈત્રેયી કૃષ્ણરાજ (1992) પિતૃસ ાના પ્રભાવ હેઠળનાં મુખ્ય ણ ક્ષે ો ગણાવે છે.

(1) **સ્ત્રીના શ્રમ પર પુરુષનું નિયંત્રણ** (Control of Men on labour of Women) : ઘર અને ઘર બહાર થતાં સ્ત્રીના શ્રમ પર ુુષ સ ા ભોગવે છે.

- સ્ત્રી ું મુખ્ય કાર્યક્ષે પરિવાર રાખવામાં આવ્યો છે. બાળઉછેરની તમામ જવાબદારી, ઘરના તમામ સભ્યો ું ધ્યાન રાખ ું, રસોઈ અને અન્ય સગવડો સાચવવી વગેરે. પણ તેના આ કાર્યને અદૃશ્ય, બિનઉત્પાદકીય અને અવૈતનીય ગણવામાં આવે છે અને એટલે એ પિતા, પતિ અને ુ ને આધીન રહેવા મજબૂર બને છે.
- સ્ત્રીઓ ઘરની બહાર કામ કરે છે, તેને ઘરનાં કાર્યો તો અનિવાર્યપણે કરવાં જ પડે છે. એટલે કામનો બોજો બેવડો બની જાય છે.
- વ્યવસાય કે નોકરી કરતી સ્ત્રીઓની આવક પર પતિ હક્કો ભોગવે છે. રોજગારની નીતિમાં પણ ગરતી, નિમણૂક, બઢતી, ફેરબદલી, વેતન વગેરેમાં એને ભેદભાવનો સામના કરવો પડે છે.
- સ્ત્રીના શ્રમની પસંદગી પણ મોટેભાગે ુુષ નક્કી કરે છે. અમુક પ્રકાર ું કાર્ય કરવા ું / નહીં કરવા ું, બહારગામ જઈને કામ નહીં કરવા ું, અમુક પ્રકારની તાલીમથી પણ વંચિત રાખવાની, થી તે મહત્ત્વના હોદા જ હણ ન કરી શકે. આમ, પિતૃસ ા તેની ઉત્પાદકતા પણ નિર્ધારિત કરે છે.

(2) **સ્ત્રીની જાતીયતા પર નિયંત્રણ** (Control of Sex of Women) : સ્ત્રી - ુુષના જાતીય સંબંધોમાં ુુષની ઇચ્છા અને નિયં ણ સર્વોપરી રહે છે. તેનો આનંદ અને સુખ મહત્ત્વના ગણાય છે. કેટલીક બાબતો જોઈએ.

- સ્ત્રીને ુુષની જાતીય ઇચ્છા અને જરૂરિયાત પ્રમાણે તે ૂરી કરવા બંધાયેલી છે, એ ું શીખવવામાં આવેલું છે. એ તેની ફરજ છે, એમ માનવામાં આવે છે.
- સ્ત્રીની જાતીયતાને શરમ અને માન સાથે સાંકળવામાં આવે છે. એટલે તેને ચારિત્ર્ય સાથે સાંકળવામાં આવે છે.

- તેની જાતીયતાનાં બે પાસાં છે. એક પ્રજોત્પ‌િ અને બી ું આનંદ. માતૃત્વ સાથે પણ સામા જક ખ્યાલો ું નિયં ણ છે. લગ્ન પછી માતૃત્વ ધારણ થાય, ુ જન્મની વધામણી થાય અને ુ ીના જન્મ બદલ નારાજગી મળે.
- સ્ત્રીના જાતીય આનંદની ગણના કરવામાં આવતી નથી. વળી, પવિ તા અને કૌમાર્યના સામા જક ખ્યાલો પણ સ્ત્રીએ જ ભોગવવાના આવે છે.
- સ્ત્રી માન્ય સંસ્થા બહાર જાતીય કૃત્ય કરે તો ખરાબ ગણાય.પણ ુ ુષ તેમ કરી શકે અને કરાવી પણ શકે.

આમ, ુ ુષ સર્વ રીતે સ્ત્રીની જાતિયતા પર નિયં ણ ભોગવે છે.

(3) **સ્ત્રીની પ્રજનન શકિત પર નિયંત્રણ** (Control on Reproductive Ability of Women) : સ્ત્રી માતા ત્યારે બની શકે જ્યારે ુ ુષ તેને બીજ પ્રદાન કરે. એટલે ુ ુષની સ ા મહત્ત્વની બની જાય છે.

- શારીરિક રીતે સ્ત્રી પ્રજનનશ ત ધરાવે છે, ુ ુષ ધરાવતો નથી. પરંતુ તેની આ શ તને પણ ુ ુષે નિયં ણમાં રાખી છે, કેમ કે, બીજ તે પ્રદાન કરે છે.
- કેટલાં બાળકો જોઈએ, ક્યારે જોઈએ, જન્મ નિયં ણ માટે શું કર ું, ગર્ભપાત કરાવવો કે નહીં, વગેરે નિયં ણો ુ ુપ નક્કી કરે છે. આ પ્રત્યક્ષ નિયં ણો થયાં.
- ધર્મ અને રાજકારણ પણ સ્ત્રીની પ્રજોત્પ‌િને નિયં‌િત કરે છે. ધર્મ દ્વારા ભેદભાવયુ ત નિયમો લદાય છે તો રાજકારણ નક્કી કરે છે કે દેશના હિતમાં કેટલી વસ્તીની જરૂર છે. કેટલાક દેશ પ્રજોત્પ‌િ નિયં‌િત કરવા ું કહે તો કોઈ વધારવા ું પણ કહે. આ નિયમો પણ સ્ત્રી પર થોપી દેવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત કમલા ભસીન (1994)ના મત મુજબ, સ્ત્રીની ગતિશીલતા અને મિલકત કે અન્ય આથિક સાધનો પર પણ નિયં ણ રાખવામાં આવે છે. સ્ત્રીની જાતીયતાને કેન્દ્રમાં રાખીને તેના હરવા-ફરવા પર નિયં ણ, પડદાપ્રથા, ઊંબરો ન ઓળંગવો, જાહેર જીવનથી દૂર રાખવી, અન્ય ુ ુષો સાથેની આંતરક્રિયાથી દૂર રાખવી, ક્યાં જ ું. ક્યાં ન જ ું. ક્યારે જ ું..... વગેરે વાં નિયં ણો તેની સલામતી ખાતર છે, તેમ કહીને તેને નિયં ણમાં રાખવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની મિલકત અને

ઉત્પાદનનાં સાધનો પર ુ ુષોનો અંકુશ હોય છે. પિતા તરફથી ુ ને મિલ ત આપવામાં આવે છે અને સ્ત્રીને આ વ્ય તગત અધિકારોથી વંચિત રાખવામાં આવે છે.

ભારત ું સંવિધાન સ્ત્રીને સમાનતા આપે છે, પરંતુ વિચારસરણીના સ્તર પર સ્ત્રીની પવિ તા, પતિની મહ ા, વડીલો ું મહત્ત્વ રીતે અંકાયું છે, તે સ્ત્રીને પિતૃસ ામાંથી છૂટવા દેતું નથી. વળી આ બધી માન્યતાઓમાં ધર્મ ું પીઠબળ હોવાથી તેની પકડ વધુ દૃઢ બનાવી દેવાઈ છે.

મા કુટુંબ જ નહીં, સમાજની બધી જ મુખ્ય સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરતાં એ જોવા મળે છે કે, તમામ સંસ્થાઓમાં ુ ુષો રાજ કરે છે. કુટુંબની સાથે ધર્મ, પ્રસારમાધ્યમો, કા ૂની પરંપરા, રાજકીય પરંપરા અને સંસ્થાઓ, પરંપરા અને આથિક સંસ્થાઓ, શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ાનની પરંપરા એમ તમામ ક્ષે ોમાં પિતૃસ ા પ્રવર્તમાન છે.

પિતૃસ ાક સમાજ પરંપરામાં સ્ત્રીઓ સં ૂર્ણપણે સ ાવિહીન છે, એ ું પણ નથી. પણ આ અધિકારા આપવાની સ ા કે નિયં ણ તો ુ ુષ પાસે જ હોય છે. હવે આપણે માતૃસ ાક સમાજ પરંપરાનો પરિચય મેળવીએ..

માતૃસત્તાક સામાજિક પરંપરા (Matriarchy Social Tradition):

અહીં પણ શબ્દકોષીય અર્થ તારવીએ તો 'માતા ું' અથવા 'સ્ત્રીની માલિકી ું' એવો થાય છે.

એની વ્યાખ્યા જોઈએ તો, અનિલ વાઘેલા (2012) લખે છે કે. " કુટુંબોમાં કે સમાજમાં સ્ત્રી ું સ્થાન મહત્ત્વ ૂર્ણ હોય છે અને સગપણ, વંશ વારસો, સ ા અને નિવાસ સ્ત્રી પક્ષથી નક્કી થતાં હોય તેને માતૃસ ાક કહેવામાં આવે છે."

આવી પરંપરાને માતૃવંશી, માતૃસંસ્થાની કે માતૃસ ાક એવા સ્વરૂપોમાં ઓળખવામાં આવે છે. આ પરંપરામાં સ્ત્રી ું સ્થાન મહત્ત્વ ું અને ુ ુષ ું સ્થાન ગૌણ હોય છે. કુટુંબનાં બધાં કાર્યોમાં સ્ત્રી ું કે સ્ત્રીના પક્ષ ું, તેના સગાંઓ ું અથવા ખાસ તો તેના ભાઈ ું વર્ચસ્વ હોય છે. આમ કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓને મતે તે પરોક્ષ રીતે પિતૃસ ાક જ પરંપરા બની રહે છે.

આ પ્રકારની સમાજ પરંપરામાં સ્ત્રી ું સ્થાન મુખ્ય હોવાથી સર્વ જવાબદારીઓ અને હકો સ્ત્રી પાસે હોય છે. કુટુંબના સભ્યોએ તેના આદેશો ું પાલન કરવા ું હોય છે. આવા કુટુંબોમાં મિલકત પર સ્ત્રીનો હક હોય છે અને તે જ મિલકત ું નિયમન કરે છે. ુ ુષ તેને મદદ કરે છે, પણ મિલકતના હક મળતા નથી.

સમાજમાં આ પ્રકારની પરંપરા છે, ત્યાં સ્ત્રી લગ્ન બાદ તેની માતાના કુટુંબમાં જ રહે છે. તેનો પતિ અવારનવાર આવીને તેની સાથે રહેતો હોય છે. લગ્ન પછી સ્ત્રી ું રહેઠાણ બદલાતું નથી.

આવા કુટુંબોમાં વંશ નામ કે 'અટક' માતાના વંશ તરફથી મળે છે. સંતાનો પર પતિ કે પિતાનો હક હોતો નથી. સંતાનના ઉછેરની જવાબદારી પિતાની નથી હોતી પણ માતા અથવા પત્નીના ભાઈ એટલે કે સંતાનના મામાની હોય છે. આમ, માતૃસ ાક પરંપરામાં ુ ુષ પોતાનાં સંતાનો નથી ઉછેરતો પણ પોતાની બહેનનાં સંતાનોના ઉછેરની જવાબદારી નિભાવે છે. આ કુટુંબોમાં સંતાનને વંશ પણ માતૃપક્ષ તરફથી મળે છે. સ્ત્રી તરફથી ચાલતી આવતી વંશાવળી હેઠળ પેઢી દર પેઢીના સંબંધીઓ તેના સભ્યો બને છે.

જો કે આ પ્રકારની માતૃસ ાક પરંપરા દુનિયાના ખૂબ ઓછા સમાજમાં જોવા મળે છે. વિલિયમ ુડ જણાવે છે તે અ ુસાર, દુનિયાના 15 ટકા સમાજોમાં આવી પરંપરા જોવા મળે છે. ૂર્વ ભારતમાં ખાસી અને ગારો આદિવાસી સમાજમાં માતૃસ ાક પરંપરા છે. આ સમાજમાં સ્ત્રીઓ ું સ્થાન ઊંચું હોય છે. માતૃસ ાક પરંપરાને કારણે તેઓના પરિવારમાં સ્ત્રી સભ્યો ું વર્ચસ્વ હોય છે, તે ઉપરાંત તેમને વિશેષ અધિકારો આપવામાં આવે છે. આ પરંપરાની અસર તેમની કથાઓ પર પણ પડે છે. આદિવાસી લોક સાહિત્યમાં સ્ત્રીના વ્ય તત્વ અને મનો ૃ િનો સહજ સ્વીકાર કરાય છે, તે ું મુખ્ય કારણ આ પ્રકારની પરંપરા છે. દક્ષિણ ભારતના નાયરોમાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં રોડેશિયાના બેમ્બા આદિવાસીઓમાં, અમેરિકાના નવાહો લોકોમાં અને મલેશિયાના અમુક આદિવાસીઓમાં આ પ્રકારની પરંપરા જોવા મળી છે. આ પ્રકારની સામા જક, ધામિક અને આથિક જવાબદારીઓ મોટી ઉંમરના ુ ુષો દ્વારા પાર પાડવામાં આવે છે.

કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓના મતે, માતૃસ ાક કુટુંબોમાં પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંબંધો બ ુ જ ગાઢ અને પરસ્પર આત્મીયતાવાળા નથી હોતા, કારણ કે, ુ ુષ ું કાર્ય જાતીય તૃપ્તિ અને સંતાનોની ઉત્પ િ

ૂરતું જ હોય છે. તેને પર કે મિલકત પર હક મળતો નથી. તેમજ તેની પત્નીના કુટુંબમાં તે ું સ્થાન મહત્ત્વ ું મનાતું નથી. તેને મહેમાન ગણવામાં આવે છે. છૂટાછેડા ું પ્રમાણ પણ વધુ જોવા મળે છે.

નારીવાદ (Feminism) :

નારીવાદ એ એક સામા જક, રાજકીય અને આથિક રીતે સ્ત્રી અને ુષને 'સમાનતા' આપવાની એક ચળવળ છે. સમાજમાં સ્ત્રીના સ્થાનને ુષ કરતાં ુદા દૃષ્ટિકોણથી મૂલવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. પરિણામે નારીવાદ એ જાતિ આધારિત મર્યાદાઓ દૂર કરી સ્ત્રીને કાયદા અને રિવાજ મુજબ સમાજમાં ુષ સમાન સ્થાન આપી નવા સમાજ રચનાનો દ્રષ્ટિકોણ દર્શાવે છે. આમ નારીવાદ ું મૂળ કારણ સ્ત્રી- ુષના અધિકારો, સ ા, મર્યાદાઓની અસમાનતામાંથી જન્મ થયો છે એમ કહેવાય. નારીવાદ એ ુષપ્રધાન સમાજમાં નારી ું અ સ્તત્વ સ્વીકારતી પ્રક્રિયા છે. ુષપ્રધાન સમાજમાં લોકોના વિચારો, સિ ાંતો દૃષ્ટિકોણમાં બદલાવ લાવીને નારીને સમાજનો અમૂલ્ય ભાગ ગણવા માટેની પ્રક્રિયા છે. નારીવાદનો ખ્યાલ સૌપ્રથમ ઈ.સ. 1400 માં ફ્રાંસમાં ઉદ્ભવ્યો, પછી પશ્ચિમના દેશોમાં આવ્યો. નારીવાદનો ઇતિહાસ એ નારીવાદી ચળવળો અને નારીવાદી વિચારકો સાથે સંકળાયેલા છે, વિશ્વમાં પ્રત્યેક દેશના સમય અને સંસ્કૃતિ પ્રમાણે નારીવાદી વિચારકોની આવી ચળવળોનાં કારણ અને ધ્યેયો અલગ-અલગ રહ્યાં છે. પશ્ચિમ દેશના નારીવાદી વિચારકોના મત મુજબ, "સ્ત્રીઓના અધિકાર" માંથી નારીવાદી ચળવળનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. આધુનિક પશ્ચિમી નારીવાદી વિચારકોના મત મુજબ નારીવાદી ચળવળ ણ તબક્કામાં વહેંચાયેલ છે, દરેક તબક્કામાં નારીના ઉત્કર્ષ માટે ુદી ુદી ચળવળો થયેલ છે, પરંતુ દરેકનો ઉદેશ તો વ્ય ત સ્વાતંત્ર્યતા અને સમાનતા તેમજ નારીને લગતા મુ ાઓ જ છે.

પ્રથમ તબક્કો : 19મી સદીની શરૂઆતથી 1930 સુધીનો સમયગાળો કે માં સ્ત્રીઓ ું સમાજમાં શોષણ થતું હતું તેનો વિરોધ કરવા માટે તેમ જ તેના વ્ય ત સ્વાતંત્ર્ય માટેના ચળવળનો સમાવેશ થાય છે.

બીજો તબક્કો : 1930 થી 1980 સુધીનો ગણાય છે. માં કાયદામાં સ્ત્રીને ુષ સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલ છે, પરંતુ સમાજમા વાસ્તવમાં તે ું સ્થાન કંઈક અલગ જ છે, તેથી આ અસમાનતા

દૂર કરવા પ્રયત્નો થયેલા છે. સ્ત્રીને શિક્ષા અને સન્માન સાથે સમાજમાં એક અલગ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન થયેલા છે, સમાન વેતન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નો થયેલા છે.

ત્રીજો તબક્કો : 1980 થી 2000 ના ગાળામાં મુ ત વિશ્વમાં સ્ત્રીને સામા જક, આથિક, રાજકીય દરેક ક્ષે` તેને વિકસવાની તકો અને સ્ત્રી જા ૃતિના પ્રયત્નો થયેલા છે.

નારીવાદની વ્યાખ્યા :

1989માં સાઉથ એશિયાના સંદર્ભમાં બધા સ્થાનિક નારીવાદીઓએ વર્કશોપમાં કરેલી વ્યાખ્યા મુજબ : નારીવાદ એટલે 'સમાજમાં, કામના સ્થળે અને પરિવારમાં થતાં સ્ત્રીઓ પરના દમન અને શોષણ પ્રત્યે ચેતના તથા સ્ત્રીઓ અને ુષો દ્વારા આ પરિ સ્થતિઓને બદલવાની દિશામાં જા ૃત સક્રિયતા'. આનો વિસ્તૃત અર્થ જોઈએ તો, આ સમાજ સ્ત્રીઓ માટે ૂરતો ન્યાયી નથી. તેનો દરજ્જો ુષોની સરખામણીમાં ઊતરતો છે. આ ઉપરાંત સામા જક, આથિક, રાજકીય અને વૈશ્વિક સ્તરે તેની સાથે ભેદભાવયુ ત વ્યવહાર થાય છે તેમ જ દરેક ક્ષે` ઘરમાં કે ઘરની બહાર તે ું શોષણ અને દમન થાય છે. એટલું જ નહીં, તેના પર અનેક પિતૃસ ાક નિયં ણો લાદવામાં આવે છે. આ બધા વિશેની જાણકારી મેળવવી એ નારીવાદ ું મુખ્ય કાર્ય હોઈ શકે. સ્ત્રી ચળવળ અને સ્ત્રી અભ્યાસોમાં નારીવાદી સિ ાંતોને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. વિવિધ સમયમાં વિવિધ સિ ાંતો ઉદ્ભવ્યા છે, પરંતુ સર્વાંગસં ૂર્ણ સિ ાંત હ ુ ઉદ્ભવ્યો નથી. આ માટેના વિવિધ સિ ાંતો આ મુજબ છે.

નારીવાદના સિદ્ધાંતો (Principles of Feminism):

(1) **ઉદારમતવાદી નારીવાદ** (Liberal Feminism) :

સમાનતા, સ્વતં તા અને માનવતા એનાં મૂલ્યો છે અને પ્રગતિ એ ું ધ્યેય છે. આ ધ્યેયપ્રાપ્તિના સાધનૌમાં લિગભેદ વિના સમાન અધિકારની તે હિમાયત કરે છે.

(2) **માર્ક્સવાદી નારીવાદ** (Marxist Feminism) : સ્ત્રી આથિક ઉત્પાદનકાર અથવા આથિક રીતે સ્ત્રીના કામને વળતર અપાય તો સ્ત્રીના દરજ્જામાં સુધારો થશે.'સમાન કામ સમાન વળતર' આ રીતે સ્ત્રી ું સ્થાન સુધરશે, એવી વિચારસરણી પર આધારિત છે.

(3) **ઉદ્દામવાદી નારીવાદ** (Radical Feminism) :

ઉ ામ એટલે અંકુશ કે દમન વિના ું, ઉ કે હાદ. સ્ત્રી - ુષની સમાનતા માટે સ્ત્રીને તમામ પ્રકારના બંધનમાંથી મુ ત આપવા માટેની ઉ અને અંતિમવાદી ચળવળ હતી. સ્ત્રીને મુ ત થ ું હોય તો સ્ત્રીએ પોતે જ મુ ત પામવા તૈયાર રહે ું પડશે. સ્ત્રીએ પોતાની માનસિકતા બદલવી પડશે. પોતે નબળા કે અબળાની ભાવના દૂર કરી સક્ષમ સબળ અને આત્મનિર્ભર છે, તેવી ભાવના કેળવવી પડશે..

(4) **સમાજવાદી નારીવાદ** (Socialist Feminism) :

સમાજવાદ, ઉત્પાદન, મૂડી અને જમીન ઉપર સમ સમાજની માલિકી અને નિયં ણની હિમાયત કરતી તથા જાતિ, વર્ગ, લિગ, અને ધર્મના ભેદભાવ વિના સમાન તક અને હક્કની હિમાયત કરતી વિચારસરણી પર આધારિત છે.

(5) **મનોવિશ્લેષણવાદી નારીવાદ** (Psychoanalytic Feminism):

સ્ત્રીએ પોતાના માનસમાં પોતાને ુષ સમકક્ષ સ્થાપવાની છે અને વ્ય ત તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવાની છે. સ્ત્રી પોતે પોતાને કોઈના સંદર્ભમાં નહીં મા વ્ય ત તરીકે સ્થાપિત કરે તો તે સમાજમાં પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી શકશે.

(6) **સાંસ્કૃતિક નારીવાદ** (Cultural Feminism) :

માનવ વર્તણૂકમાં સ્ત્રી અને સ્ત્રીત્વ પ્રત્યેનો દ્રષ્ટિકોણ મહત્ત્વનો છે. સમાજની સંસ્થાઓ કુટુંબ, શાળા, આ બધામાં ુષ આધારિત ધોરણો હોય છે, સંસ્કૃતિએ સ્વીકારેલા હોય છે. સંસ્કૃતિ ુષપ્રધાન છે અને મહદ્અંશે સ્ત્રીને તાબેદારીમાં રાખે છે.

(7) **અસ્તિત્વવાદી નારીવાદ** (Existential Feminism) :

પ્રત્યેક સ્ત્રી પોતાના પ્રારબ્ધને ધારે તે રીતે ઘડી શકે છે. પોતાના અ સ્તત્વની ઓળખ કરી શકે તેવી વિચારસરણીને અહીં મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

(8) **અનુઆધુનિક નારીવાદ** (Postmodern Feminism) :

એક નારી ભાષા અને નારીસમાજની રચના કરવાં માંગે છે. પિતૃસ ક વિ સંઘર્ષની ચળવળ છે. તેઓ સત્ય અને વાસ્તવિકતાની પારંપરિક ધારણાઓને નકારી કાઢે છે.

આમ, વિવિધ નારીવાદી સિ ાંતો પ્રમાણે પિતૃસ ાની ઉત્પતિ જાતિ દ્વારા નક્કી થાય છે, તેમ કહી શકાય, પરંતુ પ્રવર્તમાન સમયમાં નારીવાદ વિષે કોઈ એક વિચારસરણી સ્પષ્ટ કરી શકાય નહીં. અર્થાત્ કોઈ સિ ાંત ૂર્ણ છે, તે ું કહી ન શકાય. પરંતુ જાતિગત સમાનતાની ક્ષમતા કેળવાય તેવા નારીવાદની આવશ્યકતા એ વર્તમાન સમયની માંગ છે, તેમ કહી શકાય.

ભારતમાં નારીવાદ (Feminism in India):

ભારતમાં પહેલો નારીવાદનો તબક્કો (1880-1910) નો છે. આ ગાળામાં ફ ત કચડાયેલ નારીને બહાર કાઢવાના જ નહીં, પરંતુ સ્ત્રીના ઉત્કર્ષ અને તકો આપવા માટેનાં પણ કાર્યો થયાં છે. આ સમયગાળામાં ભારતમાં સતીપ્રથાનો રિવાજ, બાળકીને દૂધપીતી કરવાના રિવાજો, બાળ વિવાહ વગેરે વાં સામા જક દૂષણોનો ભોગ સ્ત્રીઓ બનેલ હતી. આવી સ્થતિમાંથી બહાર કાઢવા 1904માં સૌપ્રથમ 'નેશનલ સોશિયલ કોન્ફરન્સ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેની ભારતના નાનામાં નાના રાજયોમાં પણ સંસ્થાઓ ખોલવામાં આવી. 1974-75 થી ભારતમાં નવા પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે નારીવાદી પ્રશ્નોને હાથ પરતા સ્ત્રી સંગઠનો વિકસવા લાગ્યા. આ સંગઠનો સ્ત્રીઓના હકકોની માંગ કરતી ચળવળ કરીને નારી દમનનો વિરોધ કરે છે. 1973માં હિમાલયમાં થયેલ ચિપકો આંદોલન, 1974માં ુજરાતમાં થયેલ નવનિર્માણ આંદોલન અને બિહારમાં સં ૂર્ણ ક્રાંતિ ચળવળ વગેરે પ્રબળ બન્યાં. 1975માં આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા વર્ષ ઉજવાયું. 1980માં બળાત્કાર વિરોધી આંદોલન શરૂ થયું. ત્યારે સ્ત્રી સંગઠનો દ્વારા તેને બહોળી પ્રસિ મળી. ડૉ. વિભૂતિ પટેલ નોંધે છે કે, છેલ્લાં 2 વર્ષમાં નારી ચળવળોના પ્રયાસોની ફળશ્રુતિ નીચે મુજબ છે. સમાન વેતન ધારો, કૌટુંબિક અદાલતનો કાયદો, સ્ત્રીઓના અશ્લીલ પ્રદર્શનને લગતો કાયદો, અનૈતિક વેપાર અટકાયત કા ૂન, બાળ ન્યાય કા ૂન, સ્ત્રીઓના પંચને લગતો કાયદો, ગર્ભપરીક્ષણને લગતો કાયદો, ઘરેલુ હિંસાનો કાયદો, કાર્યસ્થળે જાતીય શોષણ અટકાવવા માટેની કમિટીઓની રચના, ઉપરાંત કેટલાક કા ૂનોમાં

સુધારણા કરીને, મ કે દહેજ, બળાત્કાર, વેશ્યા કા ૂન, ઘરેલુ હિસામાં રક્ષણ, સજાતીય સંબંધોમાં માન્યતા વગેરે...

નરવાદ (Menism) :

'નરવાદ' નો અર્થ શબ્દ પરથી જ જણાઈ આવે છે કે, ુ ુષના અધિકારો માટેની ચળવળ. નો ઉ ેશ ુ ુષો સાથે થતા લૈંગિક ભેદભાવ દૂર કરવાનો છે. નરવાદ એટલે 'સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં ુ ુષોને પણ સમાન અધિકારો, ુ ુષોની લાક્ષણિકતાઓનો સ્વીકાર વી વિચારધારાઓ ધરાવતી સામા જક રાજકીય ચળવળ' તેમ કહી શકાય.

દુનિયામાં એ ું તો શું થયું કે, ને પગલે ુ ુષોને પણ પોતાના અધિકાર અને સન્માન માટે સંઘર્ષ કરવો પડ્યો ? કઈ વિષમ પરિ સ્થતિઓમાં ુ ુષોને સમા માં પોતા ું યોગદાન અને ઉપલબ્ધિઓ બતાવવાની તક બતાવવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ? આ તમામમાં સૌથી મોટું કારણ એ છે કે, સમાજની સતત વધતી અપેક્ષાઓમાં ખ ું ઊતર ું એ ુ ુષ માટે બ ુ કઠિન બની ગયું હતું. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓના ઘડતર, સ્ત્રી સશ તકરણ, સ્ત્રીશિક્ષણ વગેરે દ્વારા મા ને મા સ્ત્રીઓ માટે જ હક્ક અને લડત ચાલતી આવતી હતી. આ ું અનેક વાર જોવા મ યું છે કે, કડક મહેનતની સાથે ઘર-પરિવાર તેમ જ સમાજ માટે કર્તવ્યનિષ્ઠ બન્યા છતાં ુ ુષોને તિરસ્કૃત તથા ૃણાની નજરે જોવામાં આવે છે, નાથી ુ ુષોનો આત્મવિશ્વાસ ડગમગાય છે. તેમણે માનસિક તણાવમાંથી પસાર થ ું પડે છે. આવા ુ ુષો તેમની જીવનલીલા સંકેલવા માટે મજબૂર બને છે. આવી સમસ્યાઓને દુનિયાની સામે લાવવા માટે 1992 થી 80 ટલા દેશોએ 19મી નવેમ્બરને આંતરરાષ્ટ્રીય ુ ુષ દિવસ મનાવવાની શરૂઆત કરી. ની શરૂઆત થોમસ ઓસ્ટર દ્વારા કરવામાં આવી હતી, ને આ દુનિયાના 70 થી વધુ દેશો ઉજવે છે. ભારતમાં 2007 થી પ્રથમ વાર તેની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી, ની શરૂઆત 'સેવ ઈંડિયન ફેમિલી' નામની ુ ુષ સંસ્થા (NGO) દ્વારા કરવામાં આવી હતી. નરવાદની ચળવળ મુખ્યત્વે અને છોકરાઓના પર ધ્યાન આપવા, લિગ સંબંધોમાં સુધાર લાવવા, લૈંગિક સમાનતાને વેગ આપવા તેમજ ુ ુષ પ્રેરણાસ્રોત ઉજાગર કરવા માટેની છે. એક સંશોધન અ ુસાર દુનિયામાં સ્ત્રીઓ કરતાં 3 ગણા વધુ ુ ુષો આત્મહત્યા કરે છે. 3 માંથી 1 ુ ુષ ઘરેલુ હિસાનો શિકાર છે. સ્ત્રીઓ કરતાં 4 થી 5 વર્ષ વહેલા ુ ુષો ું મૃત્યુ થાય છે. સ્ત્રીઓથી બે

ગણા વધારે ુ ુષો હૃદયની બીમારીના શિકાર થાય છે. નરવાદ એ ુ ુષોની ઓળખના સકારાત્મક પાસાંઓ પર કાર્ય કરે છે. ુ ુષો અને સ્ત્રીઓની શારીરિક અને માનસિક જરૂરિયાતો અલગ હોય છે. ુ ુષોની આ જરૂરિયાતો ૂરતા પ્રમાણમાં સંતોષાય તેમ જ તેમ ું સમાજમાં યોગદાન, તેમની ઉપલબ્ધિઓ સમાજને જાણ થાય તે અનિવાર્યું બને છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ બાળકો, પ્રાણીઓ, વાતાવરણ, માટે અલગ મં ાલયો, ન્યાયાધિકરણ, આયોગ અને વિવિધ પ્રકારના બૉર્ડ બનેલા છે, પરંતુ ુ ુષોના અધિકારોની વાત કરીએ તો તેમના નામ પર કશું જ નથી.

ભારતમાં નરવાદ :

આપણા દેશમાં ુ ુષોના અધિકાર સામાન્ય અધિકારોમાં જ આવે છે. ભારતમાં સ્ત્રીઓ માટે બનાવવામાં આવેલા કાયદાઓનો ઘણી વાર દુ ુપયોગ એટલી હદે થાય છે કે તેના પર સુપ્રીમ કોર્ટે પણ ચિતા વ્ય ત કરી હતી. ભારતમાં અનેક લોકો સ્ત્રીઓના હક માટે લડે છે, પરંતુ ુ ુષોની ઇજ્જત અને આત્મસન્માન માટે કોઈ વિચારતું નથી, આવામાં ુ ુષો માટે કાયદો કર્યા છે, સ્ત્રીઓ દ્વારા તેમણે બોટા કેસમાં ફસાવી દેવામાં આવે છે. ભારતમાં દહેજ પીડા વિ ુ કાયદો સારા 188 એને લઈને ચર્ચા થતી રહી છે. આ ધારામાં સૌથી વધુ અત્યાચાર ુ ુષી પર જ થાય છે. ઉલ્લેખનીય છે કે, સ્ત્રીઓને દહેજ ઉત્પીડનના સામા જક અભિશાપથી બચાવવા સાંસદે વર્ષ 1983માં આઇપીસીમાં ધારા 118 નો ઉમેર્યો હતો. આપણા દેશમાં દહેજ હત્યાઓના કડવા સત્યને નકારી શકાતું નથી, પરંતુ સત્યનો એક ભાગ એમ પણ છે કે, આવા અધિકારની ખોટી ઉપયોગ કરનારી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ કે પતિના પરિવારજનોને બ ુ મોટી મુશ્કેલીમાં મૂકે છે. નરવાદ એ આવા અત્યાચાર સામે ુ ુષીને ન્યાય અપાવવા માટેની પહેલ છે, એમ કહી શકાય. આનાથી રાતોરાત કોઈ બદલાવ નથી લાવી શકવાના, પરંતુ રૂઢિગત માન્યતાઓને બદલવાની દિશામાં વિચાર કરવો જોઈએ.

જાતિ આધારિત ચોક્કસ ભૂમિકાઓનો ઉદભવ: સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં

પ્રસ્તાવના : નરેશ શુ લ અને હેતલ ઠક્કર (2012) નારીવાદી આંદોલનોના ઈતિહાસના સંદર્ભમાં જણાવતાં કહે છે કે, "આ નારીવાદના ઉ તાભર્યાં આંદોલનો ભલે શમી ગયાં હોય પણ એના કેન્દ્રમાં રહેલા પ્રશ્નોએ પ્રસ્તુતતા ુમાવી નથી. સમાજમાં, ખાસ કરીને દુનિયાના વિકસિત અને

વિકાસશીલ દેશોમાં નારીના પરંપરાગત દરજ્જામાં ખાસ્સો બદલાવ જોવા મળે પણ દુનિયાના કેટલાય એવા દેશો છે, એવા સમાજો અ સ્તત્વમાં છે, જ્યાં હજી નારીચેતના કે નારીવાદ અને એની પાછળની એક મજબૂત ભૂમિકાનો હરફ પણ ઉચ્ચારાયો નથી. સ્ત્રી હજી પણ ત્યાં, આજથી બે સદી પહેલ. સ્વરૂપે આ વિકસીત-વિકાસશીલ દેશોમાં જોવામાં આવતી હતી, તે જ અવસ્થામાં આ છે. આ કમનસીબી હલ કરવાની હજી બાકી છે."

રો રોજ પ્રકાશિત થતા સમાચારો સ્ત્રીઓની કમનસીબ વાસ્તવિ તાથી ખરડાયેલા જોવા મળી રહ્યા છે. એ ું નથી કે બદલાવ નથી આવ્યો, પણ હ ુ સાર્થક નોંધ લઈ શકાય તેમ કરવા ું બાકી છે. આ સ્ત્રીઓના દરજ્જા અને ભૂમિકા વિશે કંઈ પણ સમાજમાં અ ુભવી રહ્યા છીએ તેને પોતાનો એક ઈતિહાસ છે અને તેને સમજયા વગર વર્તમાનને સાચા અર્થમાં સમજી શકાશે નહીં અને કોઈ પગલાં ભરવામાં ચૂક થઈ શકે છે."

આ સદર્ભમાં આપણે આ પ્રકરણમાં જાતિ આધારિત ભૂમિકાઓ સામા જક અને મનોવૈ ાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જાતિની ભૂમિકા (Sociological Perspectives of Gender):

સમાજ વિશે આપણી સમજ વિવિધ સમાજશાસ્ત્રીય સિ ંતોમાંથી નીપ છે. આ સિ ંતો સમાજ, વર્ગ, જાતિ, ાતિ, ધર્મ, ભાષા વી સંકલ્પનાઓ સમજવામાં સહાયક ભૂમિકા ૂરી પાડે છે. અન્ય તમામ સંકલ્પનાઓની મ જાતિયતાને પણ સામા જક રીતે ઓપ આપવામાં આવે છે. સમાજશાસ્ત્રીય પરિપ્રેક્ષ્ય આપણને દર્શાવે છે કે, ફ ત શારીરિક (જીવવિ ાન) વ્ય તની લિંગ દર્શાવે છે, પરંતુ જાતિયતાની ઓળખમાં સમાજ તેમ જ વિભિ સામા જક – સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ અગત્યનો ફાળો ભજવે છે.

સ્ત્રી અને ુ ુષનાં રસ, અને અભિ ુચિના તફાવતોને લગતા અભ્યાસ પરથી એલ. બી. પૈકીન નોંધે છે કે, સ્ત્રી- ુ ુષમાં પષ્ટ અને માપી શકાય તેવા તફાવતો નથી.

થોમસન તેમના અભ્યાસને આધારે નોંધે છે કે, સ્ત્રી- ુ ુષ વચ્ચેના તફાવતો માટે મુખ્યત્વે બાળપણથી યુવાવય દરમ્યાન તેમના પર સામા જક અસર પડે છે, તે અસર. જવાબદાર છે.

જ્યોર્જ સીવાર્ડના મતે, સ્ત્રી- ુ ુષ વચ્ચે રસ, અભિ ુચિ, માનસિક બૌધ્ધિક શ ત વગેરે તફાવતો છે, તે સામા જક પરિબળો ું પરિણામ છે. સ્ત્રી- ુ ુષ વચ્ચે કોઈ સામા જક તફાવતો છે, તે ું કારણ સમાજમાં સ્ત્રી અને ુ ુષને મળતાં વાતાવરણનો તફાવત છે. ુ ુષને વધુ સ્વતં તા અપાય છે. તેથી તેની દૃષ્ટિ વધારે વસ્તુલક્ષી અને બિનઅંગત હોય છે, ની સામે સ્ત્રીઓને ઓછી સ્વતં તા હોવાથી તેની દૃષ્ટિ આત્મલક્ષી અને સંકુચિત હોય છે. આ તફાવતોને તેમના જૈવિક તફાવતો સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

ટૂંકમાં, સમાજીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા વ્ય ત પોતાના લિંગ અને તેની સાથે જોડાયેલી સામા જક અપેક્ષાઓથી માહિતગાર થાય છે. કુટુંબ, સહપાઠીઓ, શાળા, ધામિક સંસ્થાઓ, સમૂહ માધ્યમોથી જાતિયતા ું સામાજીકરણ વિકાસ પામે છે. આ પ્રક્રિયા આપણી જાતિયતાની ભૂમિકાઓને મજબૂત બનાવે છે. આવી જાતિયતાની ભૂમિકાઓ કેવી રીતે ઘડાય છે તે સમજવા માટે સમાજશાસ્ત્રીય સિ ાંતોની સમજ મેળવવી જોઈએ. આવા ચાર સિ ાંતો ું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નીચે કરવામાં આવ્યું છે.

(1) **જાતિયતાનો કાર્યાત્મક સિદ્ધાંત** (Functionalist Perspective of Gender):

સમાજ કેવી રીતે સ્થર રહી શકે છે, તેનો અભ્યાસ કરનાર એમીલે દૂરખેમ જણાવે છે કે, સમાજમાં જાતિયતાની ભૂમિકાઓને આધારે કાર્ય સોંપવામાં આવે તો તે તેમની મહ મ કાર્યક્ષમતા દર્શાવા શકે છે, સમાજને સ્થર રહેવામાં મદદ કરે છે. સમાજ એ વ્ય તઓ અને સંબંધોની જટિલ પ્રક્રિયા છે. કોઈપણ સમાજ સરળ રીતે કાર્ય કરવા માટે દરેક વ્ય ત અને વ્ય તઓના ૂથોએ તેમની ક્ષમતા અ ુસાર કાર્યો કરવાં જરૂરી છે, સમાજમાં સ્વીકૃત ધોરણો સાથે સુસંગત હોય. કાર્યાત્મક સિ ાંત સૂચવે છે કે સમાજમાં સામા જક સમતુલા જાળવવા માટે જાતિ આધારિત ભૂમિકાઓ શ્રમ ું વિભાજન કરે છે. આ વિભાજન અ ુસાર સ્ત્રીની ભૂમિકા બાળકોને જન્મ આપવો, બાળઉછેર તેમ જ ઘરના કામકાજની સંભાળ રાખવી વગેરે… બીજી બા ુ ુ ુષને કુટુંબના ભરણપોષણ કરવા માટે આજીવિકા કમાવવાની ભૂમિકા સોંપવામાં આવે છે, નો નારીવાદીઓ વિરોધ કરે છે.

(2) **સંઘર્ષ સિદ્ધાંત** (Conflict Theory):

'સંઘર્ષ સિ ાંતના સમર્થકો દાવો કરે છે કે, એક સામાજક વર્ગ દ્વારા બીજા સામાજક વર્ગ પર સ ા ભોગવે છે અને આ સ ાના ઉપયોગ થકી સામાજક વ્યવસ્થા જળવાય છે. આ સિ ાંતના પ્રણેતા કાર્લ મા ર્સ છે. તેમણે કહ્યું કે, સમાજ એવો તબક્કો છે કે ના પર સ ા અને વર્ચસ્વ માટે સંઘર્ષ થાય છે. તેથી મૂડીવાદી સમાજમાં પ્રબળ શાસક વર્ગ અને કામદારો વચ્ચે સંઘર્ષ જોવા મળે છે. કાર્લ મા ર્સના સહયોગી ફ્રેડરિક એન્ગલસે આ ધારણાઓને વિસ્તૃત કરીને સૂચવ્યું હતું કે, આ સંઘર્ષ કૌટુંબિક સ્તરે પણ જોવા મળે છે. કુટુંબમાં પતિને પ્રબળ અને સ્ત્રીને કામદાર તરીકે ગણવામાં આવે છે તેમજ પતિ આપખુદશાહી બની જાય છે. જ્યાં સ્ત્રીઓને મા તુચ્છ ઘરકામ કરે, તેમ માનવામાં આવે છે, માં સ ા ું સ્થાનાંતરણ ુ ષ પાસે હતું. સા. વિદીઓ માનતા હતા કે, 'સ્ત્રીઓની મુ ત ત્યારે જ શક્ય બનશે જયારે સ્ત્રી~__ અર્થોપાર્જનમાં, ઉત્પાદનમાં ભાગીદાર બનશે'. જયારે સ્ત્રીઓ વેતન મેળવનાર બનીને આથિક મજબૂતી મેળવે છે, ત્યારે ઘરની અંદર તેમની શ ત મજબૂત બને છે અને તેનાથી વધુ સામ્યતાવાદી વ્યવસ્થાઓ થઈ શકે છે. સંશોધન દર્શાવ છે કે, ઘરગથ્થુ મ ૂરી, અવેતન અને શ તના અભાવ સાથે સંકળાયેલ હોવાથી, ૃહિણી ઘરનાં તમામ કાર્યો સંભાળે છે અને વધુ શ તશાળી જીવનસાથી ઓછા પ્રમાણમાં ઘર ું કાર્ય કરે છે. અસમાનતાના આથિક આધાર પર વધુ પડતાં ભારણ માટે આ સિ ાંતની ટીકા કરવામાં આવી. આ સિ ાંત કાર્ય વહેચણી અંગે પતિ પત્ની વચ્ચે અ સ્તત્વમાં રહેલી સર્વસંમતિને ધ્યાનમાં લેતી નથી.

(3) **સાંકેતિક આંતરક્રિયા સિદ્ધાંત** (Symbolic Interaction Theory):

સાંકેતિક આંતરક્રિયા સિ ાંત જણાવે છે કે, સામાજક આંતરક્રિયા એ એક ગતિશીલ પ્રક્રિયા છે, માં લોકો વચ્ચે થતી આંતરક્રિયાના પરિણામે તેમના વર્તનમાં સતત ફેરફાર થાય છે. સમાજશાસ્ત્રી મે સ વેબરે આ સિ ાંતની મૂળભૂત બાબતોને એમ કહીને ર ૂ કરી હતી કે, વ્ય તઓ તેમના પોતાના આગવા વિશ્વના અર્થ તેમજ તેમના અર્થઘટન અ ુસાર કાર્ય કરે છે. હર્બટ બ્લૂમરે 'પ્રતીકાત્મક આંતરક્રિયા' શબ્દની રચના કરી અને આ સિ ાંતની નીચે પ્રમાણે રૂપરેખા આપી :

(1) કોઈપણ વ્ય ત અન્ય લોકો અને વસ્તુઓ પ્રત્યે, તેમની પાસેથી અર્થઘટન કરે છે, તેના કાર્ય કરે છે.

(2) તે અર્થઘટન લોકો વચ્ચેની સામાજક આંતરક્રિયા ું પરિણામ છે.

(3) અર્થ—નિર્માણ અને સમજણ એ એક સતત છે, દરમ્યાન શરૂઆતનો અર્થ સમાન રહી શકે છે, સમય જત તેમાં થોડો ફેરફાર થઈ શકે છે અથવા ધરમૂળથી બદલાઈ શકે છે.

આમ, સમાજ અને તેની સંસ્થાઓ માનવીય આંતરક્રિયાઓને કારણે અસ્તત્વ ધરાવે છે. લોકો પરિસ્થતિને કેવી રીતે ુએ છે, તેના પર આંતરક્રિયા કરે છે. પરિસ્થતિ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રતિભાવ પણ તેના પર આધાર રાખે છે કે તે પરિસ્થતિ વિશે અન્યની માન્યતાઓ કેવી છે. દરેક પરિસ્થતિની વ્યાખ્યા અન્યની જાતિ, શાળા અને સમાજની વ્યાખ્યાઓને પ્રભાવિત કરે છે. આ સિ ાંત ું બી ું મહત્ત્વ ું પાસું એ છે કે, ુષો અને સ્ત્રીઓ એકબીજાને તેઓ કોણ તે મુજબ લેબલ લગાવેલ હોય તે રીતે વર્તન કરે છે. આ વર્તન જાતિઓને જોડવાને બદલે અલગ કરી આપે છે. જો કોઈ વ્ય ત સમાજ ું અવલોકન કરે છે, તો તે ુએ છે કે આ જાતિયતાનાં ૂથો બાળપણથી જ અલગ છે. આ જાતિયતાના તફાવતોની ધારણાને મજબૂત બનાવે છે. જ્યારે બે જાતિઓ વચ્ચે આંતરક્રિયા થાય છે ત્યારે પણ, સ ા અને પ્રતિષ્ઠાના સ્તરો વચ્ચે તફાવત સર્જાય છે. આ રીતે વધુ શ તશાળી જાતિ પ્રબળ બની જાય છે.

(4) **નારીવાદી સમાજશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત** (Feminist Sociological Theory):

આ સિ ાંતમાં સ્ત્રીઓને પોતાને પોતાના હક્ક વિષે અવાજ ઉઠાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. ુદા ુદા નારીવાદી સિ ાંતો (નો અગાઉ આપણે નારીવાદમાં અભ્યાસ કરી ગયા છે) ુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચેના સામાજક તફાવતને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

લૈંગિક ભૂમિકાસંબંધી ઉપરો ત સિ ાંતોની સમાલોચના કરતાં ડૉ. નીરા દેસાઈ નોંધે છે કે, સ્ત્રી અને ુષમાં નિશ્ચિત, આ ુવાંશિક અને અફર માનસિક લાક્ષણિકતાઓ હોતી નથી. સમાજમાં વાં મૂલ્યાંકન હોય તેવી વલણો અને અભિ ુચિઓ ઘડાય છે. જૈવિક વારસાની અવગણના થઈ શકે નહીં, પરંતુ તેનાથી જ બધું નિમિત થાય છે, તે તારણ સાચું નથી. લૈંગિક ભૂમિકા અંગે સમાજશાસ્ત્રીય સિ ાંત અ ુસાર સ્ત્રીના કાર્યક્ષે ને કોઈ મર્યાદા નથી. આ સિ ાંત વૈ ાનિક છે. તે યથાર્થ, વસ્તુલક્ષી અને વ્યવહા ુ છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ સમકાલીન પરિસ્થતિ સાથે સુસંગત છે.

આધુનિક યુગના સમાજમાં સમાજજીવનના પ્રત્યેક ક્ષે માં સ્ત્રી તે ું પ્રદાન આપી રહી છે અને પ્રત્યેક ક્ષે માં સ્ત્રીએ સિ િ હાંસલ કરી હોવાનાં ઘણાં દૃષ્ટાંત મળી આવે છે. શિક્ષણ, ઈજનેરી, તબીબી, સાહિત્ય, કળા, પ કારિત્વ, લશ્કર, ન્યાય, કા ૂની વગેરે તમામ ક્ષે ેમાં સ્ત્રીઓ ભૂમિકા ભજવી રહી છે અને તમામ ક્ષે માં સિ િ પ્રાપ્ત કરનાર સ્ત્રીઓ જોવા મળે છે. આથી ુ ુષ અને સ્ત્રીનાં કાર્યક્ષે ે ુદાં પાડવા કે સ્ત્રીઓના કાર્યક્ષે ને મર્યાદિત કર ું તે અવ્યવહા ુ છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જાતિની ભૂમિકા (Psychological Perspectives of Gender):

મનોવિ ાન એ માનવ વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. વ્ય ત ું મનોવિ ાન વ્ય તના જીવવિ ાન તેમજ તેમના વાતાવરણ દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે. જૈવિક અને સામા જક પ્ર ખાવો ુ ુષો અને સ્ત્રીઓ માટે અલગ- અલગ રીતે પ્રગટ થતા હોવાથી, વ્ય ત પોતાની જાતિ દ્વારા વ્ય તગત મનોવિ ાનને મજબૂત રીતે પ્રભાવિત કરે છે. સંશોધન દર્શાવે છે કે, હતાશા, તણાવ, અને ચિતા ુ ુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધુ ઊંડી હોય છે. દારૂ અને અસામા જક ૃ િઓ સ્ત્રીઓ કરતાં ુ ુષોમાં વધુ હોય છે. જાતિ પરત્વે મનોવૈ ાનિક પરિપ્રેક્ષ્યને સંબંધિત કેટલાક સિ ાંતોની નીચે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

(1) **ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત** (The Evolutionary Theory):

આ સિ ાંત જણાવે છે કે, આપણા વર્તનો માટે આપણા જનીન જવાબદાર હોય છે. વર્ષો પહેલાં આપણાં ૂર્વજો શિકારી તેમજ સં હકો હતા. તેઓ ખોરાક માટે પ્રકૃતિ પર આધારિત હતા. અમુક પ્રકારના પડકારોનો સામનો કરવા માટે જાતિગત ભૂમિકાઓ આવી. આવી ભૂમિકાઓ   વી કે ખોરાક માટે શિકાર કરવો, પ્રજનન કરવાની ૃ િ વગેરે માટે ુ ુષ અને સ્ત્રીઓ માટે ું કાર્યવિભાજન થતું ગયું. ુ ુષો શિકાર કરવા માટે ચપળ હોવો જોઈએ, તેથી તેને શારીરિક શ તઓ વિકસાવી.   મ   મ સમય વીતતો ગયો, તેમ તેમ ુ ુષ આક્રમક અને અ સ્તત્વ ટકાવી રાખવા માટે મજબૂત બનતો અને સ્ત્રી પાલનપોષણ અને કુટુંબ સંભાળ રાખતી બનતી ગઈ. આમ, જાતિગત તફાવતના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયું.

(2) **જૈવસામાજિક સિદ્ધાંત** (The Biosocial Theory)

1972માં જહોન મની અને એન્કે આ સિ ાંત આવતા જમાવ્યું કે, વારસો અને વાતાવરણ બંને જાતિયતાની ભૂમિકામાં મહત્વ ું પ્રદાન કરે છે. એક સંશોધન અ ુસાર એક બાળક છોકરી તરીકે જન્મે છે. પરંતુ તેને છોકરા તરીકેનો ઉછેર કરવામાં આવે છે, તો તે છોકરી પોતાને છોકરો જ ગણે છે. આમ, આ સિ ાંત મુજબ બાળકો જન્મ સમયે જાતિ પ્રત્યે તટસ્થ હોય છે, તેની ઓળખ ણ વર્ષ પછી શાક થાય છે. સમાજ દ્વારા આપવામાં આવતી સામા જક ઓળણ અને વ્યવહાર પરથી બાળકના વિકાસને વધારવા માટે વારતી તેમજ આંતરક્રિયા અસર કરે છે. સમાજ અને તેની અપેક્ષાઓ ભાળકને જાતિની ઓળખને પ્રભાવિત કરે છે. મ મ બાળક મોટું થાય છે, તેમ તેમ તે અમુક અપેક્ષાઓ ું પાલન કરવા ું શરૂ કરે છે. આપરી તેને તે કયા પ્રકારની રમત રમે છે, કયા પ્રકારના રમકળ રમે છે. મિ ો કેવા પસંદ કરે છે, વગેરે વી બાબતો પરથી જોઈ શકીએ છીએ.

(3) **સામાજિક અધ્યયન સિદ્ધાંત** (Social Learning Theory):

આલ્બર્ટ બાન્દુરા એ આપેલ સામા જક અધ્યયત સિ ાંતમા અવલોકનાત્મક અ ુકરણ દ્વારા જાતિગત ભૂમિકાઓ શીખવવામાં આવે છે. બાળક અવલોકન કરે છે કે, સમાન જાતિના અન્ય લોકી કેવી રીતે વર્તન કરે છે અને તે બાળક તેના ું અ ુકરણ કરે છે. જયારે માતાપિતા, સાથીદારો અથવા ુખ્ત વયના લોકો દ્વારા આવા વર્તનને વખાણ દ્વારા, ુરસ્કાર દ્વારા કે સજા દ્વારા વધુ મજબૂત બનાવામાં આવે છે ત્યારે -તે વર્તન તે વ્ય તના વ્ય તત્વનો ભાગ બની જાય છે, મ કે – છોકરીઓ માતાને રસોઈ બનાવતા જોઈને અ ુકરણ કરે છે, છોકરી તેના પિતાને કાર ચલાવતા જોઈને તેનાથી પ્રભાવિત થઈને તે વર્તન ું અ ુકરણ કરે છે.

(4) **જાતિ યોજના સિદ્ધાંત** (Gender Schema Theory):

1981માં મનોવૈ ાનિક સાંદ્રા બેમ દ્વારા આ સિ ાંત આપવામાં આવ્યો. તેમણે ભાર ૂર્વક જણાવ્યું હતું કે, બાળકો સંસ્કૃતિમાં રહે છે તેમાંથી ુ ુષ અને સ્ત્રીની ભૂમિકાઓ વિષે શીખે છે. આ સિ ાંત મુજબ બાળકો સામા જક વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કાથી તેમની સંસ્કૃતિના જાતિગત ધોરણો સાથે એકરૂપ થવા માટે તેમના ું વર્તન કરીને અ ુકુલન કરે છે. આ સિ ાંત માટે બાળકના

અવલોકન પર પણ આધાર રાખે છે કે સમાજ ુષ અને સ્ત્રી પાસેથી શું અપેક્ષા રાખે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 5 વર્ષ ું બાળક અવલોકન કરીને શીખે છે કે છોકરો અને છોકરી અલગ-અલગ પોષાક પહેરે છે, ત્યારે જો બાળકને કોઈ વિજાતીય કપડાં આપવામાં આવે છે તો બાળક આ કપડાં સ્વીકારવાનો ઈનકાર કરી શકે છે. એકવાર એક સાત વર્ષના છોકરાને ુલાબી કલર ું કંપાસ બો સ ભેટમાં આપવામાં આવ્યું તો તેણે તેનો ઉપયોગ કરવાનો ઈનકાર કરી દીધો, કારણ કે તેણે ુલાબી કલરને છોકરીના કલર સાથે જોડયો હતો. આ સિ ાંત એ પણ દર્શાવે છે કે, બાળક કોની સાથે કેવી રીતે વર્તન કરશે, તેમ જ તેમની પસંદગીઓ કેવી હશે ? ઉપરાંત સ્વનિયં ણના ધોરણો પ્રસ્થાપિત કરશે. એક બી ું ઉદાહરણ જોઈએ કે — એક છોકરી ુએ છે કે તેની માતા મોડી રાત સુધી ઘરની બહાર રહેતી નથી. તેની માતા હંમેશા સાં ઘરે પરત આવે છે. પરિવારની અન્ય મહિલા સભ્યો પણ આ ું જ વર્તન કરે છે. તેથી તે છોકરીએ પોતાની જાતિ યોજના રચી છે કે, રાત પડી ગયા પછી છોકરી માટે બહાર રહે ું યોગ્ય નથી. તેથી જયારે તેના સહાધ્યાયી મિ ો રા ે મૂવી જોવા જવા ું આયોજન કરે છે તો તેમની સાથે જવાનો ઈનકાર કરે છે. આમ, તે છોકરી દ્વારા રચાયેલી જાતિ યોજના તેના કાર્યોને પ્રભાવિત કરે આ સિ ાંતની એક મર્યાદા છે કે, તે વ્ય તગત તફાવતોને સમજાવતી નથી. સમાન વાતાવરણ ધરાવતા બે બાળકોના જાતિગત વર્તન અલગ હોઈ શકે છે. મ કે, એક જ કુટુંબમાં અને વાતાવરણમાં બે છોકરીઓ રમકડાં માટે અલગ-અલગ પ્રતિભાવ આપી શકે છે. એક છોકરીને ઢીંગલી રમવી ગમે છે અને બીજી છોકરીને ઝડપથી ચાલતી કારથી રમ ું પસંદ છે. આ તફાવતો જનીનો અને હોર્મોન્સને કારણે હોય શકે છે, આ સિ ાંતમાં અવગણવામાં આવ્યું છે.

ટર્મન અને માઈલ્સના અભ્યાસ અ ુસાર, સ્ત્રીઓ તેમના ૃહકાર્ય, કલાત્મક વ્યવસાયો, આરામદાયક અને ઘરમાં રહીને કરી શકાય તેવા વ્યવસાય, બાળકો નિરાધાર અને દુ:ખી વ્ય તઓને રાહત આપવાનાં કાર્યો, સાહિત્ય, ચિ કલા, સંગીત ઈતિહાસ વા વિષયોમાં વિશેષ તથા વિશિષ્ટ વ્યવસાયોમાં રસ અને અભિ ુચિ વ્ય ત કરે છે, તેમાં સ્ત્રીઓની મનોવૈ ાનિક ખાસિયતો વ્ય ત થાય છે. આ ઉપરાંત દયા અને સહા ુભૂતિ, રો જદા વ્યવહારમાં બીકણ અને વધારે ચીકણી, કલાત્મક દ્રષ્ટિએ સંવેદનશીલ, લાગણીપ્રધાન અને લાગણીની વિશેષ અભિવ્ય ત વી બાબતોમાં સ્ત્રીઓની મનોવૈ ાનિક ખાસિયતો વ્ય ત થાય છે. સ્ત્રીઓ આવી મનોવૈ ાનિક ખાસિયતો ધરાવે છે માટે તે

ુષ કરતાં ઊતરતી કક્ષાની છે, તેવા ખ્યાલો ધરાવવાની જરૂર નથી. ટૂંકમાં, લૈંગિક ભૂમિકા અંગે મનોવૈ ાનિક સિ ાંતના પ્રવર્તકોના મતે, સ્ત્રીઓ માટે બધા કાર્યક્ષે ખુલ્લા ન મૂકતા સ્ત્રીઓને તેમના રસ, ુચિ અને લાગણીઓને અ ુરૂપ ક્ષે માં વિકાસની તક આપવી જોઈએ. સ્ત્રીઓને આવી તક આપવી તે લોકશાહી રાજયની ફરજ છે. જૈવિક સિ ાંતની સરખામણીમાં આ સિ ાંત વધુ વૈ ાનિક અને વ્યવહા ુ છે, પરંતુ આ સિ ાંત સ્ત્રી અને ુષની સમાન ભૂમિકાની હિમાયત કરતો નથી, મા સ્ત્રીના રસ ુચિ અને લાગણીઓને અ ુરૂપ ઘર બહારના મર્યાદિત ક્ષે ોમાં સ્ત્રી ભૂમિકા ભજવી શકે છે, તેમ માને છે.

જાતિવિષયક નિ િત ભૂમિકાઓનો ઉદ્ભવ : (Emergence of Fixed Gender Roles):

કોઈપણ ૂથમાં વ્ય ત નિશ્ચિત સ્થાન કે હોદો ધારણ કરે છે, અને તે અ ુસાર -તે વ્ય ત પાસે ૂથના અન્ય સભ્યો અમુક ચોક્કસ વર્તન શૈલીની અપેક્ષા રાખતા હોય છે. આ અપેક્ષાઓ અ ુસાર વ્ય ત વર્તન કરે તેને તેની ભૂમિકા કહેવાય છે. ભૂમિકા એ દરજ્જા ું વર્તનાત્મક પાસું છે. વ્ય ત ટલા ૂથો ું સભ્યપદ ધરાવતી હોય તેટલી ભૂમિકાઓ તે ભજવતી હોય છે. દા.ત. કુટુંબમાં મમ્મી, પપ્પા, દાદા, દાદી, ભાઈ, બહેન વગેરે માટેના આપણા મનમાં ચોક્કસ ખ્યાલો છે, અને તે અ ુસાર તે વ્ય તઓ પાસે કુટુંબના સભ્યો તેમની ભૂમિકા પ્રમાણેના વર્તનની અપેક્ષાઓ રાખે છે. વ્ય ત માતા સાથે, પિતા સાથે, બહેન સાથે આંતરક્રિયા કરીને ભૂમિકા ભજવે છે અને તે દરેકને પણ પોતપોતાની ભૂમિકાઓ હોય છે. વ્ય ત કોઈ અન્ય ૂથમાં કર્મચારી છે તો ત્યાં તેની ભૂમિકા બદલાઈ જાય છે, આમ વ્ય ત ટલા સમાજનો સભ્ય હોય તેટલી ભૂમિકાઓ તેને ભજવવાની થાય છે. આ બધી ભૂમિકાઓ સંયુ ત રીતે વ્ય તનો ભૂમિકા સંકુલ બને છે.

- ભૂમિકા એ દરજ્જાની સાથે સંકળાયેલી અપેક્ષિત વર્તનની રીતભાત છે.
- ભૂમિકા એ ફરજો બજાવવાની રીત છે.
- ભૂમિકા એ વ્ય તઓ વચ્ચેના પારસ્પરિક સંબંધો સૂચવે છે, મ કે, પતિ – પત્ની, શિક્ષક - વિદ્યાર્થી, દુકાનદાર - ાહક.

કોઈપણ આ ભૂમિકાઓને કેવી રીતે આત્મસાત્ કરે છે, તે જાણ ું ખૂબ અગત્ય ું છે. આ રાતોરાત કેળવાતી ભૂમિકા નથી. તે આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે. જાતિગત ભૂમિકાઓનો ઉદ્ભવ કરવામાં

કેટલીય સંસ્થાઓ એક યા બીજી રીતે માધ્યમ બને છે, અને તે સતત ભૂમિકાને કેળવવા પ્રતિ સજાગ કર્યા કરે છે. સામાજીકરણની આ પ્રક્રિયાના ઘડતરમાં વિવિધ માધ્યમો ભૂમિકા ભજવે છે, તેમાં આપણે કુટુંબ, ાતિ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, શાળા તથા ભિ માધ્યમોની ભૂમિકા વિશે સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

કુટુંબ (Family)

કુટુંબ એ સમાજ ું પ્રાથમિક એકમ છે અને તેને સમાજીકરણ ું પારણું ગણવામાં આવે છે. બાળકનો ઉછેર અને વિકાસ કુટુંબમાં થતો હોવાથી બાળકના સમાજીકરણની મુખ્ય જવાબદારી કુટુંબ પર રહેલી છે. કુટુંબમાં માતા – ભાઈ-બહેન, દાદા-દાદી વગેરે વચ્ચે પ્રેમ, સહકાર અને સહા ુભૂતિના ધનિષ્ઠ સંબંધો હોય છે. કુટુંબ એક એવી સંસ્થા છે, ના દ્વારા બાળકને નૈતિક વિકાસ અને સામા જક વિકાસની પ્રાથમિક તાલીમ મળે છે. બાળકો માતા - પિતાની સૂચનાઓ ું પાલન કરે છે અને તેઓના વર્તન ું અ ુકરણ કરે છે. તેઓ સામા જક વર્તનનો નમૂનો બાળકો સમક્ષ ર ૂ કરે છે, તે વર્તન બાળકો પણ કરે છે.

કુટુંબમાં દીકરા અને દીકરીના ઉછેરમાં કેટલો ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે, તે પર જાતિવિષયક ભૂમિકા ઘડવામાં બ ુ મોટો ભાગ ભજવે છે. ુ ીનો જન્મ એટલે જલેબી અને ુ નો જન્મ એટલે પેંડા વહેંચવા, આ તફાવતથી કુટુંબમાં જાતિ-વિષયક ભૂમિકાના પગરણ મંડાય છે, જો કે હવે આ ખ્યાલોમાં પરિવર્તન પણ આવતું જાય છે.

સૌપ્રથમ તો કુટુંબ બાળકોને જાતિવિષયક કપડાં પહેરવાં, ખાવા- પીવાની રીતભાત, મળમૂ વિસર્જનની તાલીમ, સ્વચ્છતાવિષયક તાલીમ વગેરે શીખવે છે.

માતા દીકરીને ઘરકામમાં પલોટવાનો પ્રયાસ કરે તો પિતા દીકરાને આથિક ઉપાર્જન તરફ વાળવા પ્રયાસ કરતા હોય તે ું જોવા મળે છે. કેટલાક કુટુંબોમાં એ ું વલણ હોય કે છોકરાઓ રસોડામાં કામ ન કરે, આરામ ફરમાવે, એ લોકો રડી ન શકે વગેરે અને છોકરીઓએ રસોડામાં કામ કરવા ું, બ ુ મોટેથી નહીં હસવા ું, સહનશીલતા અને ધીરજ કેળવવાની વગેરે વગેરે. રમતો રમવાની બાબતમાં પણ છોકરીઓ ઘર ઘર રમે, દોરડાં કૂદે, ફૂકા રમે, ઢીંગલી રમે, જ્યારે છોકરાઓ

ગિલ્લીદંડા, ક્રિકેટ, બંદૂક રમે અને ઘરની બહાર રમી શકાય તેવી રમતો રમશે અને તેવી રમતો માટે પ્રોત્સાહન મળે તે ું જોવા મળે છે. કેવાં કપડાં પહેરવાં વગેરે થકી જાતિવિષયક વર્તનભાત પણ નક્કી થાય છે. ધીમે ધીમે બાળકો મોટાં થતાં આ ભૂમિકા વચ્ચેના ભેદ પણ વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. મ કે, છોકરીને નમ્ર બનાવવી, તેઓને બહાર એકલાં ન મોકલાય, મોડા સુધી તેઓએ બહાર નહીં રહેવા ું, તેઓની સલામતીની ચિતા વગેરે, જયારે, છોકરાઓ મોડી રાત સુધી બહાર જઈ શકે, તેઓને કેટલીક વધુ સ્વતં તા મળે વગેરે. જો કે હવે જાતિગત ભૂમિકાના સંદર્ભના વલણોમાં બદલાવ જોવા મળી રહ્યો છે.

છોકરાઓ અને છોકરીઓના નિશ્ચિત પ્રકારની શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક કારકિર્દીની પસંદગીમાં પણ કુટુંબ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. એન્જિનિયરિંગ, વકીલાત, જર્નાલિઝમ વગેરે શાખામાં છોકરાઓ અને આર્ટ્સ, કોમર્સ, હોમ સાયન્સ વી શાખાઓમાં છોકરીઓને ભણાવવાનો ઝોક વધુ જોવા મળે છે. જો કે, પ્રવર્તમાન સમયમાં અભ્યાસ કરાવવા તરફના વલણોમાં ઘણું પરિવર્તન જોવા મળી રહ્યું છે. આ અંગેનાં સંશોધનોમાં કુટુંબનાં વલણોની બાળકો પર બ ુ મોટી અસર જોવા મળે છે.

જ્ઞાતિ (Caste)

Caste is a form of social stratification characterized by endogamy, hereditary transmission of a lifestyle which often includes an occupation, status in a hierarchy, and customary social interaction and exclusion.

" ાતિ એ વિશિષ્ટ સં ા ધરાવતું અને સામાજક સ્તરીકરણને પ્રસ્તુત કરતું એક વિશિષ્ટ દરજ્જો ધરાવતું ૂથ છે, જન્મથી હસ્તાંતરિત થાય છે. તેમાં જીવનશૈલી અંતર્ગત વ્યવસાય, કૌટિશ્રેણી (ઊંચા-નીચા હોવાનો ખ્યાલ), સામાજક આંતરક્રિયાના રિવાજો અને નિયં ણોનો સમાવેશ થાય છે."

ાતિ ું નામ ાતિ ૂથની ઓળખની નિશાની છે. તેમ જ તે દરજ્જા ું પ્રતીક પણ છે. ાતિને પરંપરાથી અ ુમોદન મળેલું છે. સ્તરીકરણના એક સ્વરૂપ તરીકે ાતિ વ્યવસ્થા ખંડ વિભાજન અને કોટિક્રમ એમ બે સિ ાંતોને અ ુસરે છે. ખંડ વિભાજન સમાજ ું ાતિ તરીકે ઓળખાતા

અસંખ્ય ૂથો અને પેટા ૂથો ું વિભાજન સૂચવે છે. કોટિક્રમનો સિ ાંત વિભિ ાતિઓના દરજ્જાની ચડતા-ઊતરતા ક્રમમાં ગોઠવણો સૂચવે છે. પ્રત્યેક ાતિ પોતાને અન્ય ાતિ કરતાં ઊંચી કે નીચી માને છે.

પટેલ, વાણિયા, બ્રાહ્મણ, મોચી, દરજી, જૈન વગેરે ાતિના લોકોના પોતાના અલગ રિવાજો અને રહેણીકરણી હોય છે. ાતિ એક મંડળ તરીકે તેના સભ્યોના સંબંધો અને સામાજક ધોરણો પ્રસ્થાપિત કરે છે. -તે ાતિના સભ્યોએ તેને અ ુસરવા પણ પડે છે, નહીં તો ાતિના લોકોનો ખૉફ કે નારાજગી પણ ભોગવવી પડે છે. પ્રત્યેક ાતિના લગ્ન, ખાનપાન, વિધિવિધાન, રહેણી-કરણી, વ્યવસાય અંગેના પોતાના નિયમો અને રિવાજો હોય છે. ાતિનો દરજ્જો જન્મથી મળે છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં ાતિ સંગઠનો વધુ મજબૂત બન્યાં છે. અલબ , તેને સંવિધાનમાં કા ૂની દરજ્જો નથી, પણ લોકોમાં ાતિની સભાનતા વધુ પ્રબળ બની છે. ભલે, આંતર ાતીય લગ્નો ું પ્રમાણ વધ્યું હોય, પણ છતાં લોકો પોતાની કરવા ું વલણ ધરાવે છે. ાતિ વધુ મજબૂત બને એ હેતુથી વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણમાં આગળ વધવા સા ું પ્રોત્સાહન અપાય છે, શૈક્ષણિક વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શનના કાર્યક્રમો કરે છે, લગ્ન મેળાવડાઓ કરે છે, થી ાતિમાં જ યુવક-યુવતીઓ એકબીજાની લગ્ન માટે પસંદગી કરે.

-તે ાતિના લોકોની પસંદગી, રહનસહન, ખાનપાન, પહેરવેશ, બોલી અને ભાષા, વ્યવસાય વગેરેમાં એક પ્રકાર ું સામ્ય જોવા મળે છે, જાતિવિષયક ભૂમિકાને ઘડે છે. જો કે આવકના સ્રોત બદલાતાં, કે અન્ય સ્થળે વસવાટ કરતા જીવન શૈલીમાં પરિવર્તન પણ જોવા મળે છે. મ કે, ભરવાડ કે કચ્છી લોકો કે અન્ય ાતિના લોકો શહેરમાં વસતાં હવે તેઓના પરંપરાગત પોષાકોને બદલે આધુનિક પહેરવેશ અપનાવતા થયા છે. આ ું વલણ લગભગ બધી ાતિઓમાં જોવા મળી રહ્યું છે. સ્ત્રીઓમાં પણ હવે સાડીને બદલે પંજાબી ડ્રેસ અને યુવતીઓમાં આધુનિક ઢબનાં વસ્ત્રો ું ચલણ વધ્યું છે.

પરંપરાગત ાતિ વ્યવસ્થામાં ાતિ અને વ્યવસાય વચ્ચે અતૂટ સંબંધ હતો, હવે તૂટ્યો છે. બ્રાહ્મણો ુરોહિત કર્મ, કુંભાર માટીકામ, વાળંદો ક્ષૌરકર્મ, દરજીઓ સીવણકામ, મોચીઓ ચર્મકામ

સાથે સંકળાયેલા મનાય છે. પણ હવે શિક્ષણ, ઔદ્યોગિકીકરણ, વ્યવસાય ું વૈવિધ્ય, ટે નોલોજીનો વિકાસ અને શહેરીકરણને પરિણામે વ્યવસાય પસંદગીમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

ધર્મ (Religion):

"ધર્મ એટલે કુદરત અને માનવીના જીવન ું સંચાલન કરતી માનવીથી વધુ શ તશાળી અલૌકિક શ તઓના અ સ્તત્વમાં માનવીની માન્યતા અને તે આધારે તેવી શ તઓની ૂજા અને આરાધના." મ્સ ફ્રેઝર ધર્મ એ માનવીથી એવી દિવ્ય શ ત સાથેના વિશિષ્ટ સંબંધોની વ્યવસ્થા છે, તે સમાજમાં લોકોને નિયમા ુસાર અને મર્યાદિત વર્તન કરવાનો આચાર શીખવે છે, અને તે પ્રમાણે તે સામા જક નિયં ણ ું કાર્ય કરે છે, ધર્મના ભયથી લોકો પોતાના નીતિવિષયક મૂલ્યોમાં છૂટ લેતાં અટકી જાય છે. પવિ –અપવિ , યોગ્ય –અયોગ્ય વચ્ચેના આચાર-વિચારના ભેદ પાડી લોકોમાં મૂલ્યો અને સિ ંતોને પ્રસ્થાપિત કરે છે.

દરેક ધર્મને પોતાની માન્યતાઓ, રૂઢિઓ અને રિવાજો છે અને લોકો પોતાના ધર્મ અ ુસાર સમાજજીવન જીવવા માટે પ્રેરાય છે. હિન્દુ, મુ સ્લમ, જૈન, પારસી કે ખ્રિસ્તી ધર્મને પોતાના સિ ંતો અને જીવન શૈલીના માર્ગદર્શક આચારસંહિતાઓ છે. વ્ય ત ધર્મમાં માને છે, તેને તે અ ુસરે છે અને તે અ ુસાર પોતાની જાતિગત ભૂમિકાનો વિકાસ કરે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા એક રીતે જાતિગત ભૂમિકાના વિકાસની ચોક્કસ શૃંખલા ું જ પાલન કરવાના નીતિનિયમોની આધારશિલા તરીકે જ ર ૂ થઈ છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ. એમાં સ્ત્રી અને ુ ુષોએ કઈ કઈ ભૂમિકાઓ ભજવવી, તેનો નિર્દેશ કરેલો છે. હાલના સમયમાં 25 વર્ષનો ગાળો ચુસ્ત રહ્યો નથી. પણ એકંદરે લોકો એ ું માને છે કે, શરૂઆતના વર્ષોમાં અભ્યાસ, ુખ્ત વયે લગ્ન, પ્રૌઢાવસ્થામાં ધર્માચરણ તરફ પ્રયાણ એ જીવનનો ક્રમ છે. પ્રત્યેક ધર્મ 'સત્ય', 'પ્રેમ', 'ચોરી ન કરવી', 'અહિસા' વગેરે ુણોના આચરણ શીખવા પર ભાર આપે છે. તે માણસને માનવધર્મ નિભાવવા તરફ પ્રેરે છે.

ધામિક વિધિઓ પણ વ્ય તઓને પોતાની નિશ્ચિત ભૂમિકાઓ ભજવવા તરફ અં ૂલિનિર્દેશ કરે છે. વ્રત, ઉત્સવો, ધામિક તહેવારો સ્ત્રી- ુ ુષને ચોક્કસ જવાબદારીઓ સોંપે છે. સદાચારી બનવાની જવાબદારીઓ બંનેની સરખી પણ કેટલાક કર્મ કરવાની રીતોમાં ભેદ ખરો. ક્રિયાકાંડ, ૂજા અર્ચન વગેરેમાં દરેક ધર્મ અ ુસાર ભેદો પ્રવર્તે છે.

ચંદ્રિકા રાવલ (2010) લખે છે કે, "ધર્મ અંગત બાબત હોવા છતાં, મોટા ભાગના ધર્મોમાં પિતૃસ ાક વર્તન પ્રણાલીઓને બહાલી આપવામાં આવી. તેનો જાતિગત ભૂમિકાનો વિકાસ કરવામાં બ ુ મોટો ફાળો રહ્યો છે. આ   પણ ધર્મો પ્રસ્થાપિત છે, તેમાં સ્ત્રી શ તને શ્રેષ્ઠ ગણતા સિ ાંતો સમય જતાં નબળા પડ્યા, દેવીઓ ું સ્થાન દેવોએ લીધું, તમામ મહત્ત્વના ધર્મો ું નિર્માણ, અર્થઘટન, અને અંકુશ ઉચ્ચ વર્ગો અને ઉચ્ચ જાતિના ુ ુષોના હાથમાં આવ્યું,   ઓએ ઘણી બાબતો નક્કી કરી ધામિક આચારસંહિતાઓમાં પરિણમી. કેમ કે, જયારે કોઈપણ માન્યતાને ધર્મ ું પીઠબળ મળે છે ત્યારે તે ભગવાન દ્વારા નિશ્ચિત થયું છે, તે ું માનવા લોકો પ્રેરાય છે અને તેની લોકમાનસ પર ઘેરી અસર પડે છે. "

આ ભેદભાવ છતાં, પ્રત્યેક ધર્મ માણસને સહનશીલ, સેવાભાવી, દયાવાન, શીલવાન વિનયી બનવા તરફ પ્રેરિત કરે છે. આ જીવનને સાર્થક કેવી રીતે બનાવ ું તે ધ્યેય તરફ લઈ જવાની પ્રેરણા આપે છે.

સંસ્કૃતિ (Culture) :

સંસ્કૃતિ એ માનવ સમાજની આવશ્યક લાક્ષણિકતા છે. સંસ્કૃતિ થકી જ એક શરીરધારી પ્રાણી માનવ બનવા પ્રેરાય છે. માનવી પાસે જ સંસ્કૃતિ છે, પશુઓ પાસે સંસ્કૃતિ નથી. સામાન્ય વાતચીતમાં સંસ્કૃતિ શબ્દ શિષ્ટ અને વિનય-વિવેક ૂર્વકના વર્તન માટે પ્રયોજાતો હોય છે. તેની વ્યાખ્યા જોઈએ તો –

"સમાજના સભ્ય તરીક આપણી વિચારવાની રીતો, પ્ર ૃ િ કરવાની રીતો તથ. આપણી પાસે કંઈ છે, તે બધા જટિલ જથ્થાનો સંસ્કૃતિમાં સમાવેશ થાય છે." - રોબર્ટ બર્સ્ટિડટ

આપણે   કંઈ વિચારીએ છીએ, તેમાં આપણી માન્યતાઓ, વૈ ાનિક સત્યો ધામિક માન્યતાઓ, કહેવતો, કલ્પનાઓ, દંતકથાઓ એ સર્વનો થાય છે. પ્ર ૃ િ કરવાની રીતોમાં આપણા રિવાજો, લોકરીતિઓ, ફેશન, શિષ્ટાચાર, કાયદાઓ તેમ જ મૂલ્યો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને 'આપણી પાસે   કંઈ છે' તેમાં નશીનો, વાહનો, રસ્તાઓ, ુલો, ફર્નિચર, મકાનો, વાસણો એ તમામ ભૌતિક સામ ી, તે બનાવવાની અને ઉપયોગ કરવાની રીતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ. સંસ્કૃતિ એ માણસે કઈ રીતે વિચાર ું, લાગણીઓ અ ુભવવી, કઈ વસ્તુ અને તે કેવી રીતે વાપરવી એ સઘળી બાબતો માટે માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતો નિમિત કરે છે. ટૂંકમાં, જીવન પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ નિમિત કરે છે.

આ અર્થમાં જોઈએ તો, સંસ્કૃતિ એ માનવ સમાજ ું ધ્યેય છે, તેના થકી વ્ય ત પોતાની જાતિ અ ુસાર વર્તનશૈલી અને જીવન શૈલી વિકસાવે છે. તે ભાષા, રીતભાત, પહેરવેશ, ખાન-પાન, વ્યવસાયની પસંદગી, કલા, સાહિત્ય, મનોરંજન, જીવનનાં મૂલ્યો, સિ ાંતો વગેરેને આત્મસાત્ કરે છે, અને પ્રોતાની સંસ્કૃતિ પ્રમાણે પોતાના જીવનને ઢાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

સંસ્કૃતિને તેનો લાંબો ઇતિહાસ હોય છે, તે ઝડપથી બદલાતી નથી. ભારતીય અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો તફાવત આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. વૈદિક સંસ્કૃતિ અ ુસાર લગ્નના સંસ્કાર, સંતાન જન્મના સંસ્કાર, મૃત્યુની વિધિઓ, ઘર અને તેની સજાવટ વગેરેમાં સંસ્કૃતિની અસર સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. વૈશ્વીકરણના પ્રવર્તમાન સમયમાં વિભિ   સંસ્કૃતિ વચ્ચેના તફાવતો જોઈ શકીએ છીએ.

સંસ્કૃતિ પ્રસરણ પણ પામતી રહે છે, એક સમાજની સંસ્કૃતિ બીજા સમાજની સંસ્કૃતિને અસર પહોંચાડે છે. શહેરની સંસ્કૃતિ ામ્ય સંસ્કૃતિમાં ફેલાય છે. ભારતની આધ્યા ત્મક સંસ્કૃતિનો ફેલાવો પશ્ચિમમાં થયો તો પશ્ચિમની ભૌતિકતાએ આપણી સંસ્કૃતિ પર અસર પહોંચાડી. આમ, સંસ્કૃતિની જીવનશૈલી પર ઘેરી પકડ છે.

પ્રદેશ (Region):

વ્ય ત   પ્રદેશમાં કે રાજયમાં રહે છે તેમાં ચોક્કસ પ્રકારની કા ૂની ગોઠવણ હોય છે. પરિપકવતાની ઉંમર, ચોક્કસ પ્રકારનાં નિયં ણો તેમ જ નિયમો   સામા જક નિતીમ ાનો ભાગ હોય છે,   વ્ય તનાં જીવનકાર્યો, રહેણીકરણી તેમ જ માનસિકતા પર મોટી અસર કરે છે.

વ્ય ત કયા પ્રદેશમાં રહે છે તેના પર પણ તેની જીવનશૈલીનો આધાર છે. તે શહેર, ગામડાંમાં કે પછી પછાત વિસ્તારમાં રહે છે, તેના પર પણ તેનો જાતિગત વિકાસ અવલંબે છે. માનવજાત ું સ્થળ તર (Migration) અને માનવજાતનાં ઈતિહાસ તાણાવાણાની મ એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. રોજગાર અને સ્થળાંતર બેઉ એક સાથે જ રહે છે.

ામીણ લોકો એવી શક્યતાઓને આધારે આકર્ષાય છે કે શહેરો સગવડો આપે છે, પરંતુ તેઓ ઝૂંપડીઓમાં રહે છે અને અત્યંત ગરીબીનો અ ુભવ કરે છે. મુંબઈની 'ધારાવી' ઝૂંપડપટ્ટી એ ું વાસ્તવિક ઉદાહરણ છે. આ ું સ્થળાંતર મા દેશમાં જ નહીં પણ પરદેશગમન પણ થતું રહ્યું છે, આ લાખો ભારતીયો અમેરિકા અને અન્ય દેશોમાં વસે છે. આનાથી પણ અનેક સાંસ્કૃતિક સામા જક પરિવર્તનો આવ્યાં છે.

હવે સ્માર્ટ સિટી અને મેટ્રો સિટીની બોલબાલા છે, જીવન ખૂબ ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે. સ્ત્રી-ુષની ભૂમિકાઓમાં એક પ્રકારનો બદલાવ જોવા મળી રહ્યો છે. આ વિકસિત દેશોમાં મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ ઘરની બહાર કામ કરે છે. એ ું કોઈ ક્ષે બાકી નથી રહ્યું, જયાં સ્ત્રીઓ ન હોય. પોલીસ, અ ગ્નશામક દળ, લશ્કર વગેરે વાં મા ુષનાં ગણાતાં કાર્યક્ષે ોમાં પણ સ્ત્રીઓ જોવા મળે છે. પણ જ્યાં પ્રદેશવાદને લેવાદેવા છે. ત્યાં સુધી હ ુ ય અંતરિયાળ ગામડાંઓમાં જાતિગત અસમાનતા જ જોવા મળી રહી છે. સ્ત્રી ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે જ જીવન ું કરે છે. શિક્ષણનો અભાવ, કુપોષણ, અત્યાચાર વગેરેનો ભોગ બની રહી છે જો કે હવે ામીણ જીવન પર પણ શહેરીજીવનની અસર આવતી જાય છે અને એમાં સમૂહ. માધ્યમોનો બ ુ મોટો ફાળો છે. સાંસ્કૃતિક સંપર્કો ું આદાનપ્રદાન, જીવનધોરણ સુધારવાની અને વિદેશી ઉત્પાદનો તથા વિચારોને માણવાની ઇચ્છા, નવી ટે નોલોજી તથા આદતોનો સ્વીકાર અને વિશ્વ સંસ્કૃતિમાં ભાગીદારીના પરિણામોની મિશ્ર અસરો જોવા મળી રહી છે. ઈન્ટરનેટે સાચા અર્થમાં વિશ્વને નાનકડું બનાવી દીધું છે. કોઈ ામીણ વ્ય ત ભોજનમાં જાપાનીઝ ૂડલ્સ ખાતો દેખાય તો કોઈ અમેરિકન ુજરાતી કઢી-ખીચડી પણ ખાઈ શકે, એ ું હવે આસાન બની ગયું છે.

મીડિયા / સમૂહ માધ્યમો (Media) :

સમૂહ માધ્યમો એ સ ુથી વધુ લોકો સાથે એક જ સમયમાં માહિતી ું આદાન-પ્રદાન કરતું માધ્યમ છે. લોકો પર તેની ઘેરી પકડ છે. આ પણ વર્તમાનપ ોમાં 'છપાય' તેની કિમત લોકોને મન વધુ હોય છે. એટલે સમૂહ લોકશિક્ષણના પ્રહરી ગણવામાં આવ્યા છે અને તેને પાંચમી સ ા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સમૂહ માધ્યમોમાં વર્તમાનપ ો, સામયિકો, રેડિયો, ટી. વી., ઈન્ટરનેટ અને સેલફોનનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ બધાં જ માધ્યમો જાતિગત ભૂમિકાને ઘડવામાં અગત્યનો ફાળો આપે છે. તેની અસરોને સહેજ પણ નજરઅંદાજ કરી શકાય તેમ નથી.

ટી.વી. પર પ્રસ્તુત થતી સિરિયલો અને કાર્ટૂનો, સમાચારપ ોમા ર ૂ થતી જાહેરાતો અને સમાચારો જાતિગત ભૂમિકાને વિકસાવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે. આજના સમયમાં આ બધાં સમૂહ માધ્યમો જનસમાજ પર ઘેરી અસર પેદાં કરનારાં માધ્યમો બન્યાં છે. જાહેરાતોની સૌથી વધુ અસર બાળમાનસ પર પડે છે. ચૉકલેટથી માંડીને રમકડાં, સાબુ, વસ્ત્રો, ઘરેણાં, વાહનો વગેરેની ખરીદીમાં તેઓ પર જાહેરાતોની અસર દેખાય છે. કેટલીક વખત માતા-પિતા અને સંતાનો વચ્ચે આ બાબત સંઘર્ષ ું કારણ પણ બને છે. સીરિયલ જોનારા પણી વ્ય તઓના અંગત જીવનમાં પણ આ બધા પડથા પડતા હોય છે. દંપતીનો અન્યોન્યને જોવાના દ્રષ્ટિકોણમાં પણ ધરખમ ફેરફાર થતા હોય છે. લોકોનાં લગ્ન તરફનાં વલણો બદલાઈ રહ્યા છે. એમાં ર ૂ થતાં પા ો સાથે વ્ય તઓ પોતા ું તાદાત્મ્ય સાથે છે. ઘણી વખત વાસ્તવિકતાથી વિ ુ ર ૂ થતી આ સિરિયલોની જનમાનસ પર શી અસરો થાય છે, તે સંશોધનોનો અ ગ્નમ વિષય બની શકે એમ છે.

પ્રોફેસર વિલબેરે નોંધ્યું છે કે, એક બાળક ણથી સોળ વર્ષની ઉંમરે પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તેણે શાળા કરતાં પણ વધુ સમય ટી.વી. જોવામાં વિતાવ્યો હોય છે. સરેરાશ વ્ય ત જા ત અવસ્થાના છઠ્ઠા ભાગ ટલો સમય ટી.વી. જોવામાં વિતાવે છે. હવે આ સ્થાન સેલફોને ઝૂંટવી લીધું છે. આ સેલફોન અને વોટ્સ અપ વી એપથી પ્રત્યાયનમાં એક પ્રકારની ક્રાંતિ આવી છે. યુએસએ ટુડે નામ ું છા ું જણાવે છે : “આ 70 ટકા ટલાં પતિ-પત્ની પોતપોતાના મોબાઇલ પરથી ખાલી એકબીજાના ખબર-અંતર ૂછવા રોજ ફોન કરે છે. 64 ટકા પતિ-પત્ની રોજ ફોન પર નક્કી કરે છે કે તેઓ ક્યારે શું કરશે અને, 12 ટકા મા-બાપ રોજ મોબાઈલથી પોતાનાં સાથે વાત કરે છે."

ખૂબ ઝડપથી બદલાતા જતા આ સમયમાં પ્રત્યાયન માધ્યમો સૌથી સબળ માધ્યમો ુરવાર થઈ રહ્યાં છે. લોકોની પોતાની પસંદગી - નાપસંદગી, વલણો, માન્યતાઓ, વર્તન રીતભાતો પર માધ્યમોમાં ર ૂ થનારી માહિતીની અસર પડે છે..

આ તો રેડિયો પણ એટલો જ પ્રચલિત બની રહ્યો છે. લોકો જાહેર રસ્તા પરના ટ્રાફિકની જાણકારી, જન્મદિનના શુભેચ્છા સંદેશ હવે રેડિયો પર આપ-લે કરતા થયા છે. રેડિયો જોકી હવે ઊંચો સામાજક દરજ્જો મેળવી રહ્યા છે.

આ સઘળાં માધ્યમોની સમાજીકરણ પર વિધાયક અને નિષેધક અસરો જોવા મળે છે. એક બા ુ આ માધ્યમો માહિતી અને શાનના પ્રસારણના અખંડ ખજાના છે. આપણા સાહિત્ય અને ુરાણોની ર ૂઆત થકી લોકોમાં આપણાં શાસ્ત્રોની અને મૂલ્યોની પહેચાન પણ કરાવે છે. વૈ ાનિક વિકાસને હાથવ ુ કરાવે છે. ઈતિહાસ અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જીવંત કરી શકાય છે. યોગ શિક્ષણને પ્રખ્યાત બનાવી શકાય છે. ાનના વિષયો કોઈ પણ વાડાબંધી વગર લોકો માટે ઉપલબ્ધ બન્યા છે. એમાંય ઇન્ટરનેટર્ન મદદથી તો સમ વિશ્વ આ આંગળીઓના ટેરવાં પર ઉપલબ્ધ બની રહ્યું છે અને તેના થકી લોકોની જીવનશૈલીમાં નોંધપા તફાવત જોઈ શકાય છે. આજનો વિદ્યાર્થી કો ું મન લઈને નહી, પણ અનેકવિધ માહિતી અને ાન સાથે વર્ગખંડમાં પ્રવેશી રહ્યો છે. આમ, સંચાર માધ્યમો સમાજીકરણના ઘડતરમાં પ્રમુખ ફાળો આપી રહ્યા છે.

યુનિટ: 4 જાતિ: પ્રતિનિધિત્વ અને મુદ્દાઓ

4.1 ભારતમાં જાતિ આધારિત રૂઢિચુસ્તતા: સંકલ્પના, જાતિગત રૂઢિચુસ્તતા અટકાવવામાં શિક્ષક, વાલી અને શાળાની ભૂમિકા

જાતિ આધારિત રૂઢિચુસ્તતા / બીબાઢાળ જાતિ (Gender stereotype) :

"Gender stereotyping is the practice of ascribing individual woman or man specific attributes, to an characteristics, or roles by reason only of her or his membership in the social group of women or men." - (United Nations Human Rights, 2014)

યુનાઈટેડ નેશન્સ હ્યુમન રાઇટ્સ, 2011 પ્રમાણે, 'જાતિ આધારિત રૂઢિચુસ્તતા એ સમાજમાં સ્ત્રી અને ુષને તેમની જાતિને આધારે વિશિષ્ટ લક્ષણો કે ભૂમિકાઓ ભજવવાની રીત છે."

રૂઢિચુસ્તતાનો શાબ્દિક અર્થ થાય છે – ૂની પ્રણાલીનો જ સમાદર કરનાર (conservative), જયારે ૂર્વ હનો અર્થ થાય છે અગાઉથી બાંધવામાં આવેલો મત કે અભિપ્રાય (bias). રૂઢિચુસ્તતા એ પરંપરાગત આવતી માન્યતાઓને આધારે વિકસિત થયેલી હોય છે, વ્ય તનાં વલણો ઉપર પણ સીધી કે આડકતરી રીતે અસર કરે છે. અમુક પ્રકારના નિર્ણયમાં પણ ઘણી વાર આ રૂઢિચુસ્તતા અસર કરતી હોય છે. મ કે, અન્ય ાતિની છોકરીને પસંદ કરતો યુવક પોતાની ાતિની જ છોકરી સાથે પરણી શકે તેવી માન્યતા અને રૂઢિચુસ્તતાને કારણે પોતાની પસંદ ઉપર ૂર્ણવિરામ મૂકીને પોતાની જ ાતિની છોકરી સાથે લગ્ન કરે છે. આમ, વ્ય તના નિર્ણયો પર પણ તેની અસર થાય છે. રૂઢિચુસ્તતા અને ૂર્વ હને કારણે અમુક વખતે વ્ય તનો વ્યવહાર પણ બદલાઈ જતો હોય છે, ની અસર વ્ય તના વર્તન થકી અન્ય વ્ય તઓ નિહાળી શકે છે. ઉપરાંત વ્ય તના છોકરા અને છોકરીઓને જોવાના દૃષ્ટિકોણ, આપણી ભાવનાઓ, લાગણીઓ વગેરે ઉપર પણ અસર કરે છે.

એક ઉદાહરણથી સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ. ટી.વી. ચેનલ પર ર ૂ થતી સિરિયલ 'છોટા ભીમ'માં એ ું એક પા 'છોટા ભીમ' એ બહાદુર છોકરો છે, લાડુમાંથી શ ત મેળવીને ુનેગારોને ધૂળ ચાટતા કરે છે. જ્યારે છોટા ભીમની મિ ચુટકી એ ના ુક –નમણી છોકરી છે, લાલી- લીપસ્ટિક સાથે જ જોવા મળે છે, આને ' ન્ડર સ્ટીરિયોટાઈપ' કહેવાય. બાળકોને એ સંદેશો જાય છે કે છોકરી ું કામ શણગાર કરીને ફરવા ું છે. આખી વાત બે ડગલાં આગળ લઈ જઈએ તો છોકરીએ પોતે 'ઊગરવા માટે' એક મજબૂત ભીમ શોધવાનો હોય છે. નવા જમાનામાં એ ભીમ એટલે કે જીવનસાથી શારીરિક તેમજ સામા જક - આથિક રીતે મજબૂત હોય તે વધારે જરૂરી છે. ટૂંકમાં, સ્ત્રી અને ુષે ભજવવાની ભૂમિકા અંગેના નિશ્ચિત ખ્યાલો એટલે બીબાઢાળ જાતિ અંગેની માન્યતાઓ.

"Gender stereotypes are generalizations about the each gender. Gender roles are generally neither positive nor negative; they are simply inaccurate generalizations of the male and female attributes

“બીબાઢાળ જાતિ એ પ્રત્યેક જાતિની ભૂમિકા અંગેના સામાન્ય ખ્યાલો છે. કોઈ પણ જાતિની ભૂમિકા વિધાયક કે નકારાત્મક નથી, પણ સ્ત્રી - ુષનાં લક્ષણો માટેનાં અચોક્કસ સામાન્યીકરણો છે.”

"Gender stereotypes beliefs about sex differences likely to influence behavior even if untrue."

“બીબાઢાળ જાતિ એ ક્યારેક સત્ય ન હોય તો પણ વર્તનને મોટેભાગે અસર કરનારા જાતિ ભેદભાવો અંગેની માન્યતાઓ છે."

વ્યાખ્યા પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે આ માન્યતાઓ શીખેલી છે અને તેનાથી ઝડપથી મુ ત થવાતું નથી.

ઘર -સમાજ ઉપરાંત શિક્ષકો અને સ્કૂલો પણ ન્ડર સ્ટીરિયોટાઈપને મજબૂત કરવામાં આડકતરી કે સીધી મદદ કરતા હોય છે. નાટકમાં ભાગ લેવાનો અને છોકરીઓએ ગરબામાં. શિક્ષકો કોઈ ઓજાર કે યં ું કામકાજ છોકરાઓને સમજાવતા દેખાય અને ઘરગથ્થુ કામ માટે છોકરીઓને યાદ કરવામાં આવે. ઘણી વાર પાઠ્ય ુસ્તકોમાં છોકરાને તેના મિ ો જોડે રમતો દેખાય અને છોકરીને તેની માતાને ઘરકામમાં મદદ કરતી દેખાય. છોકરી નાનાભાઈને રમાડે (એટલે કે, ધ્યાન રાખે) અને છોકરો ક્રિકેટ રમે.

કોઈ કામ / વિચાર / તર્કશ ત કે કલ્પન ઓ પર કોઈ એક લિગ —જાતિની વ્ય તનો અધિકાર ન હોઈ શકે. આમ થવાથી જ છોકરી છોકરાની સાથેના અલગ-અલગ વર્તન કરીને તેમના મગજમાં રહેલી ંથિઓને દૃઢ કરી રહ્યા છે અને તેમને અમુક બીબાંમાં ઢાળી રહ્યા છે. તેઓને આપણે એક વ્ય ત કે માનવ તરીકે વિકસવા જ નથી દેતા. માતા-પિતા અને શિક્ષકોની પહેલી જવાબદારી એ છે કે છોકરી હોય કે છોકરો તેમના માટે સરખી તકો ઊભી કરવી, તેમની શ તઓને પીછાણવી અને તેમને પોતાની મર્યાદાઓની પેલે પાર જતા શિખવાડ ું.

બીબાઢાળ માન્યતાઓની તકલીફ એ હોય છે કે તે બધા પ્રકારની વિવિધતા કે અલગ પડવાની શક્યતાને શૂન્ય કરી નાખે છે. સમા ઊભી કરેલી બીબાઢાળ ભૂમિકાઓની સરહદો ઓળંગીને જ - તે વ્ય ત સ્વતં કે સ્વાવલંબી બની શકે છે અને સમાજને નવી સમજણો પાછી અ.પી શકે છે. માનવ વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિનો પાયો સરહદો ઓળંગવામાં છે, આ સરહદ ખડકવામાં કે સરહદોને જડ રીતે વળગી રહેવામાં નહિ.

બ્રોવરમેન અને બ્રોવરમેને એક અભ્યાસમાં આ ખ્યાલને સ્પષ્ટ કરત સ્ત્રી અને ુષો માટે સમાજ કેવા પ્રકારની બીબાઢાળ ભૂમિકાઓની અપેક્ષ રાખે છે, તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, નીચે મુજબ છે.

ભારતમાં જાતિ આધારિત રૂઢિચુસ્તતા (Gender Stereotype in India):

છોકરો અને છોકરી એ બંને આ સમાજના પ્રતિનિધિ છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં ીજી જાતિ (third gender)નો સમાવેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે. આપણે ભલે ગમે તેટલી સમા તતાની વાત કરતા હોઈએ પણ આ પણ જાતિ આધારિત દરેક ઘરોમાં, શાળામાં, સમાજમાં કેટલીક રૂઢિચુસ્તતાઓ એટલે કે બીબાઢાળ ખ્યાલોને આધારિત કાર્ય ં વિભાજન જોઈ શકાય છે. સ્ત્રીઓ હંમેશા ના ુક, નમણી, બિચારી, અબળા અને ઘરરખ્ખુ હોય તેવી માન્યતા હોય છે અને ુષ હંમેશા બાહોશ, નીડર, તાકાતવર અને કમાવવાના કાર્ય કરે છે. આવી માન્યતાઓને આધારે જાતિ આધારિત વ્ય તઓએ પોતાના કાર્યો કરવા જોઈએ તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. દરેક વ્ય તઓને પોતાની શ તઓ, લાગણીઓ, ક્ષમતાઓ, ઈચ્છાઓ, વિચારો અલગ હોય છે, તેને અવગણીને રૂઢિચુસ્તતાઓને તેમના પર લા ુ પાડી દેવામાં આવે છે. "કી એન્ડ કા" ફિલ્મ થકી સ્ત્રી અને ુષની બીબાઢાળ ભૂમિકાને બદલાવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આવા પ્રયાસો થકી સમાજમાં જાતિ આધારિત ૂર્વ હો અને આપણી રૂઢિચુસ્તાઓને કંઈક અંશે ઓછા કરી શકીએ છીએ.

પ્રવર્તમાન સમયમાં જાતિ આધારિત રૂઢિચુસ્તતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

- જાતિગત ભેદભાવ હેઠળ દક્ષિણ એશિયામાં મહિલાઓનો, જીવનના અધિકાર (રાઈટ ટુ લાઈફ અત્યંત ક્રૂર કિસ્સા, માં બાળકીની હત્યા કે સ્ત્રીભૂણહત્યા કરવામાં આવે છે) થી માંડીને ખોરાક, શિક્ષણ અને સમાન ગતિશીલતાની સમાન પ્રાપ્યતા વગેરે વાં વિવિધ

સ્તરે બહિષ્કાર કરવામાં આવે છે. તેનો અર્થ એ કે આ પાછળ ું કારણ કદાચ પ્રભુત્વ ધરાવનારી ઉચ્ચ ાતિઓના મૂળભૂત હિંદુત્વવાદી વિચારોમાં રહેલું છે. મ કે, ૃ માતા-પિતાની કાળજી ફ ત ુ ેએ જ રાખવી જોઈએ, ુ ીઓએ નહીં, એ ું પ્રબળ સામા જક ધોરણ અને માન્યતા.

- દીકરો તો સ્વર્ગની સીડી કહેવાય. કુટુંબમાં એક કુળદીપક તો હોવો જ જોઈએ. આવી બીબાઢાળ માન્યતાને કારણે પરિવારમાં ુ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખે છે. આમ કરવા જતાં ગમે તેટલી ુ ીઓ જન્મે તો તેમને વાંધો નથી. આમ, ુ પ્રાપ્તિ માટેની પ્રાથમિકતા દર્શાવે છે.
- પિંડદાનની ક્રિયા ુ જ કરી શકે છે. ુ ીને તેનાથી દૂર રાખવામાં આવે છે. ધામિક માન્યતા, અંધશ્ર ા વગેરેને કારણે સ્ત્રી ું મહત્ત્વ ઓછું આંકવામાં આવે છે.
- ભારતમાં બાળલગ્નની પ્રથા ઓછી થઈ હોવા છતાં, કેટલીક કોમોમાં હ ુ મોટા પ્રમાણમાં કન્યાઓના લગ્ન નાની વયે થઈ જાય છે, લગ્ન પછી તેના અભ્યાસને અટકાવી દેવામાં આવે છે અને શાળામાંથી ઉઠાડી લેવામાં આવે છે.
- દેશમાં કેટલીક જાતિઓમાં બુરખા પડદા કે ૂમટાની પ્રથા હોવાથી વાલીઓ શાળાવયની કન્યાઓને શાળાએ મોકલતા સંકોચ અ ુભવે છે.
- સ્ત્રીઓએ ફ ત રસોડું જ સંભાળવા ું હોય છે. નાનપણથી જ જો છોકરી હોય તો ઘરઘટ્ટાનાં રમકડાં અને છોકરો હોય તો બેટ-બૉલ વા રમકડાં અપાવીએ છીએ, પરોક્ષ રીતે જાતીય ભેદભાવ ું સમર્થન કરે છે.
- ઘરમાં ઉંમરલાયક વ્ય ત ું સગપણ કર ું, માંગલિક કાર્ય કરવા, સંતાનોના અભ્યાસસંબંધી કોઈ અગત્યનો નિર્ણય કરવો વગેરે વી બાબતમાં પણ ુ ુષના નિર્ણયને આખરી ગણવામાં આવે છે. ઘરના વડીલ ુ ુષ સભ્યની હા હોય તો હા અને ના હોય તો ના, એવા નિર્ણયો લેવામાં આવે છે. સ્ત્રીની દખલગીરી તેમાં ચલાવી લેવામાં આવતી નથી.
- છોકરો હોય તો તેને અભ્યાસ અર્થે બહારગામ કે પરદેશ મોકલી શકાય પણ તે જ નિર્ણય છોકરીઓ માટે લેવામાં આવતો નથી કેમ કે માન્યતા હોય છે કે છોકરીઓ પરણીને સાસરે

જવાની હોવાથી તેની કમાણીથી માતા-પિતાને કશો લાભ થવાનો નથી અને જો છોકરીને ભણ ું જ હોય તો લગ્ન પછી સાસરે જઈને ભલે ભણે. તેવી માનસિકતા હોય છે.

- પાછલી અવસ્થાએ ુ પર નિર્ભર રહેવા ું હોવાથી વસ્તીના અમુક વર્ગોમાં ુ ીઓ પાછળ નહીં, બલકે ુ ો પાછળ રોકાણ કરવા ું પ્રબળ વલણ જોવા મળે છે.
- ઘરનાં બધાં જ બંધનો સ્ત્રીઓ માટે જ હોય છે, તેણે 'આમ ન કર ું જોઈએ' તેમ વારંવાર તેને નાનપણથી જ શિખવાડવામાં આવે છે.
- સમ ઘર ું રસોડું સંભાળતી સ્ત્રીની જગ્યાએ કોઈ મોટા પ્રસંગો માટે રસોડું કરવા ું હોય તો તે માટે કેટરિગ ું કાર્ય ુ ુષને જ આપવામાં આવે છે.
- મોટા ભાગની મિલકતો અને આથિક સાધનો ઉપર ુ ુષોનો જ અંકુશ હોય છે.
- માતા-પિતા તરફથી મળેલી વારસાગત મિલકત સ્ત્રીઓએ પોતાના ભાઈઓને આપી દેવી જોઈએ કારણ કે ભાઈ ભવિષ્યમાં આખી જદગી તેણીની સંભાળ લેવાનો છે.
- રા ે સ્ત્રીઓએ એકલા ન નીકળ ું જોઈએ અને જરૂરિયાત હોય તો કોઈ ુ ુષની સાથે જ જ ું જોઈએ.
- સ્ત્રીઓની ઉત્પાદકતા અને શ્રમશ ત પર ુ ુષો ું નિયં ણ હોય છે. મ કે – કેટલાં બાળકને જન્મ આપવો વી-બાબતમાં પણ સ્ત્રીઓને સ્વતં તા નથી.
- સ્ત્રીઓએ અને છોકરીઓએ ઘરનાં ુ ુષો કે વડીલોને જમાડીને જ જમવા ું હોય છે, તેથી છેલ્લે જો ૂરતા પ્રમાણમાં આહાર ન હોય તો સ્ત્રીઓ ચલાવી લે છે. બ ુ ઓછા કુટુંબોમાં ઘરના તમામ સભ્યો એકસાથે જમવા બેસે છે.
- યોગ્ય પોષણક્ષમ આહાર ફકત ુ ુષો માટે જ જરૂરી હોય છે, કારણ કે તેને બહાર જઈને અર્થોપાર્જન માટે કાર્ય કર ું પડતું હોય છે, આવી માન્યતા હોય છે, ને નેશનલ ન્યુટ્રિશન મોનિટરિગ બ્યુરો સમર્થન આપે છે કે ભારતમાં આશરે 50 % મહિલાઓ શ તની ઊણપ ધરાવે છે.

- કૌટુંબિક જવાબદારીઓ સંભા યા પછી જો સમય અને શ ત બચે તો જ સ્ત્રીઓને કામ કરવાની છૂટ મળે તે ું વલણ જોવા મળે છે. આ છૂટ પણ ઘરના ુ ુષો દ્વારા જ અપાય છે.

- વ્યવસાય અને કારકિર્દીની તેમ જ વેતનની બાબતમાં હંમેશા ુષ કરતાં સ્ત્રીઓને ઓછો દરજ્જો અપાય છે. કોઈ કંપનીના ઉચ્ચ પદાધિકારી (director), આચાર્ય (principal) તરીકે સ્ત્રીની સરખામણીમાં ુષની પસંદગી યોગ્ય ગણવામાં આવે છે.
- સિવિલ સવિસીઝ, ડિફેન્સ વી સેવાઓ મહિલાઓ માટે નથી, તેવી માન્યતા છે. પરંતુ સરકાર દ્વારા ચલાવવામાં આવતા વિવિધ સ્ત્રી સશ તકરણણ કાર્યક્રમો થકી, વિવિધ યોજનાઓ થકી અને સ્ત્રી માટેની અનામતની જોગવાઈને કારણે વિચારસરણીમાં બદલાવ વા મળી રહ્યો છે.

આમ, આથિક દૃષ્ટિએ અને સામા જક દ્રષ્ટિએ મહિલાઓ ું મૂલ્ય ુષો કરતાં ઓછું આંકવામાં આવે છે, પરિણામે તેમને પ્રાપ્ય થતી તકો પર તેનો સીધો પ્રભાવ વર્તાય છે.

જાતિગત રૂઢિચુસ્તતા અટકાવવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા : (Role of a Teacher to Prevent Gender Stereotype):

શિક્ષક સમાજમાં ઉચ્ચ કક્ષાનો મોભો પરાવે છે. વર્ગખંડમાં તેની ભૂમિકા એવા નાયક તરીકે હોય છે વિદ્યાર્થીઓને તેમને અ ુસરવા માટે પ્રેરે વર્ગમાં અધ્યાપનની સાથે તેઓ ું સમાજીકરણ કરવાની જવાબદારી શિક્ષકના શિરે હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને માનથી જોતા હોય છે અને તેઓની આચાર-વિચાર પર વિશ્વાસ રાખતા હોય છે. શિક્ષકના પહેરવેશથી માંડીને તેઓની બોલચાલ, ઢબ, જીવનશૈલી, અભિવ્ય ત, વગેરે શાળાની અંદર અને શાળા બહાર પણ સતત નિરીક્ષણ હેઠળ હોય છે. સામાન્ય રીતે તે વિષયના શિક્ષક પાસે વિષયવસ્તુ ું ઉચ્ચ ાન, અસરકારક અધ્યાપન પ તિ અને વ્ય તત્વના ઉમદા ુણોની અપેક્ષા રખાતી હોય છે. એટલે શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક સજ્જતા પાયામાં છે.

અહીં જાતિગત ભેદભાવ દૂર કરવામાં શિક્ષક પાસે વિશેષ ભૂમિકાની અપેક્ષા રખાય છે. કેમકે અગાઉ કહ્યું તેમ શિક્ષક વિદ્યાર્થી માટે એક આદર્શ રોલ મૉડેલ છે. તેઓ વિદ્યાર્થી પાસે દિવસનો લગભગ છ થી સાત કલાક ટલો સમય વિતાવે છે. માટે તેઓ ું પ્રત્યેક વર્તન વિદ્યાર્થીઓના ઘડતરમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવતું રહે તે ું હો ું જોઈએ. આ માટે નીચેનાં સૂચનો માર્ગદર્શક નીવડી શકે તેમ છે.

વિ ાથ ઓનું સમા કરણ કરવાની જવાબદારી :

સ્વતં તા અને લોકશાહીનાં મૂલ્યોને પ્રાધાન્ય અપાતું હોય એવા દેશમાં લોકો શિક્ષણના સામા જક ધ્યેયો પ્રતિ વધુ જાગ ુક બન્યા છે. સામા જક સમુદાય શિક્ષક પાસે એવી અપેક્ષા રાખે છે કે, તેઓ એમના પાલ્યને એક ઉ મ નાગરિક બનાવે, તે ું ચારિત્ર્યઘડતર થાય. રૂઢિગત માતાપિતા સમાજમાં પ્રવર્તમાન માનસિકતા વિકસે એ ું જ વલણ ધરાવતા હોય ત્યાં શિક્ષકે માતા-પિતાને એક સલાહકાર તરીકે સમજાવી વિદ્યાર્થીઓમાં તંદુરસ્ત અને સામા જક પરિવર્તનને અ ુરૂપ વલણ વિકસાવે તેમ શીખવવા ું છે. કેમ કે, વિદ્યાર્થીઓએ આધુનિક સમાજમાં પોતાની અને કારકિર્દી બનાવવાની છે. એક ઉદાહરણથી સમજીએ તો ામ્ય કે અમુક ાતિના છોકરાઓ છોકરીઓ પ્રત્યે પરંપરાગત અને રૂઢિગત માનસ ધરાવતા હોય કે, છોકરીઓએ તો ઘરકામ જ કર ું જોઈએ, તેણે ભણવાની જરૂર નથી, તે ુ ુષ કરતાં નિમ્ન દરજ્જો ધરાવે છે, વગેરે. આ વિદ્યાર્થીઓએ આધુનિક સમાજમાં આગળ વધવા ું છે. શક્ય છે કે, એના વ્યાવસાયિક જીવનમાં કોઈ સ્ત્રી ઉપરી અધિકારી તરીકે કાર્યરત હોય તો એના માટે વ્યાવસાયિક અ ુકૂલન સાધવા ું કઠિન બની જશે.

અહીં શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓમાં જાતિગત ભેદભાવનો વિકાસ ન થાય અને બંને અરસ-પરસ એક વ્ય ત તરીકે એકબીજાને સન્માન આપે તે ું વાતાવરણ સર્જવા ું છે.

ઉષ્માભર્યા અંગત સંબંધોનું પ્રસ્થાપન :

શિક્ષકના પક્ષે આ એક અત્યંત સંવેદનશીલ અને ના ુક મુ ો છે. જો આ સંબંધોમાં વિવેક ચૂકી જવાય તો તેનાં બ ુ વિપરીત પરિણામો બંને પક્ષે ભોગવવાનાં આવે છે. વિદ્યાર્થી સાથે એક નિયં િત છતાં નજીકનો સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરવાની જવાબદારી શિક્ષકની છે. આ માટે શિક્ષકમાં સં ૂર્ણ વિવેક, સભાનતા, આવશ્યક ગાંભીર્ય અને સહા ુભૂતિની આવશ્યકતા છે.

કોઈપણ વિદ્યાર્થીને મુશ્કેલી હોય તો સરળતાથી શિક્ષકનો સંપર્ક સાધી શકાય તેમ હો ું જોઈએ. તેને શિક્ષક પાસે જતાં ખચકાટ ન થવો જોઈએ. એની સાથે શિક્ષકની એવી આભા પણ હોવી જોઈએ કે વિદ્યાર્થી કશું ખોટું કરતાં પણ ડરે. અશિસ્ત કે અવિનથી વ્યવહાર માટે તેને શિક્ષક પાસે શરમ ઉપજવી જોઈએ. આમ, શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને મિ   માનવાનો છે, પણ વિદ્યાર્થી શિક્ષકને મિ   માની બેસે

તેનાથી ચેતવા ું છે. શિક્ષકના આવા ઉષ્માભર્યા સંબંધો સમાજીકરણની પ્રક્રિયાને વધુ અસરકારક બનાવે છે. સંશોધનો જણાવે છે કે, માનવઘડતર ું કાર્ય ુકમ, ધમકી, સજા કે આકરી શિસ્તથી ટલું થઈ શકે છે તેના કરતાં લાગણી, સમજાવટ, પ્રેમ કે ૂફ દર્શાવવાથી વધુ સારી રીતે થઈ શકે છે.

શાળામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ વચ્ચે થતી આંતર- ક્રિયાઓમાં પ્રશ્નો તો સર્જાવવાના જ. આ વખતે શિક્ષકની માનસિક સ્વસ્થતા જ સુમેળભર્યો ઉકેલ લાવવામાં મદદ કરી શકે. કેમ કે, શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની એકબીજા પ્રત્યેની સમજ હ ુ અપરિપ વ હોય છે અને બીજાં અનેક માધ્યમો એના પર અસર કરતાં હોય છે, એવામાં શિક્ષક જ શાંતિથી સમજાવટભર્યો ઉકેલ લાવી શકે.

તટસ્થ વર્તન કરવાની ભૂમિકા :

શિક્ષક શીખવામાં, માર્ગદર્શન આપવામાં કે અન્ય કોઈ સહાય કરવામાં સર્વ વિદ્યાર્થીઓને જાતિ, ાતિ, વર્ગ, ધર્મ, કુટુંબનો મોભો વગેરેના સંદર્ભમાં સમાન ગણે અને કોઇપણ પ્રકારના પક્ષપાત વગર વ્યવહાર કરે તે આવશ્યક છે. શિક્ષક પણ આ ભૂમિકા માનસિક રીતે તો સ્વીકારે છે. પણ તેનો પોતાનો ઉછેર અને પોતાની વ્ય તગત માનસિકતા કયા સ્તર પર કામ કરે છે, તેના પર તેની વાસ્તવિકતાના આધાર રહેલો છે. શિક્ષક જો છોકરીઓ તરફ પક્ષપાતી કે ૂર્વ હયુ ત વલણ ધરાવતા હોય તો તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં તંદુરસ્ત વલણ વિકસાવી શકતા નથી. તેઓની નજરમાં સ્ત્રીઓએ રૂઢિગત સામા જક ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ એવા ખ્યાલો વિકસાવ્યા હોય તો તેઓ છોકરીઓને આગળ અધ્યયન માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકશે નહીં. સહઅભ્યાસ પ્ર ૃિઓ કરાવતી વખતે પણ તટસ્થ રહીને -તે વિદ્યાર્થીની યોગ્ય શ તઓ ઓળખીને તેના વિકાસમાં યોગદાન આપવા ું કાર્ય કર ું જોઈએ.

સતત અને વાષિક મૂલ્યાંકન કરતી વખતે પણ વિદ્યાર્થીની વ્ય તગત આવડત અને સિ ઓને ધ્યાનમાં રાખીને તે ું સત્યતા ૂર્ણ વિશ્લેષણ કર ું જોઈએ.

શિસ્તબદ્ધ વાતાવરણમાં કામ કરાવનાર તરીકે :

વર્ગખંડમાં શિક્ષકે અધ્યાપન કાર્ય કરવા ું હોય છે, અને વિદ્યાર્થીઓ સ્પષ્ટ સમજ સાથે શ.ખે તે ું વાતાવરણ સર્જવા ું હોય છે. 60 થી 80 વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં છોકરા છોકરીઓની ઉપ સ્થતિમાં

શિસ્તબ વાતાવરણ ું સર્જન પ્રવર્તમાન સમયમાં એક પડકાર બની ગયો છે. આ સમયે શિક્ષકે વિવેક ૂર્ણ પ્રસ તા જાળવીને એક સબળ નેતા તરીકે અને એક મિ તાસભર સલાહકાર તરીકેની ભૂમિકા ભજવવાની છે. આ એક સંકુલ ભૂમિકા છે. વિષયવસ્તુ પરની પકડ, અસરકારક અભિવ્ય ત, માનસિક સંતુલન અને વિદ્યાર્થીઓના માનસને સમજાવાની કુનેહ આ બધું એક સાથે શિક્ષકમાં હોય તો તેઓ અપેક્ષિત ધ્યેયો સિ   કરી શકે છે. મોટેભાગે આજની શાળાઓમાં ગેરશિસ્ત ું પ્રમાણ વધી ગયું છે. શિક્ષક મોટેભાગે ક્રોષ અને ટોણા મારીને વર્ગમાં અધ્યાપન કાર્ય ું કરવાના મિથ્યા પ્રયાસો કરતાં જોવા મળી રહ્યા છે. બીજી બા ુ વર્ગખંડમાં છોકરા છોકરીઓ એકબીજાની મશ્કરી કરવી, મજાક ઉડાવવી, કાં તો એકબીજા સાથે કોઈ રમત રમવી વગેરેમાં સમય વિતાવે છે. આ સઘળું એમના વિકાસમાં અવરોધક બની રહ્યું છે એવી સમજ એમનામાં હોતી નથી. ખરેખર, શિક્ષકની ભૂમિકા બ ુ આયામી છે અને સત્યંત જવાબદારી ૂર્વકની છે.

જાતિગત રૂઢિચુસ્તતા અટકાવવામાં વાલીની ભૂમિકા : (Role of Parents to Prevent Gender Stereotype):

ઘર એક એવ. પ્રકારની કુદરતી સામા જક સંસ્થા છે કે, માં પ્રત્યેક વ્ય ત અન્ય વ્ય ત સાથેના સંબંધો પરત્વે તાદાત્મય સાધીને પોતપોતાની જરૂરિયાતોને સંતોષે છે. ઘરમાં બાળકો મોટે ભાગે પોતાના વડીલો ું અ ુકરજ કરીને પોતાની સ.મા જકતા વધારે છે. તેથી ઘરમાં વાલીઓ અને વડીલોની કરજ બને છે કે તેઓ પોતાનાં બાળકોને ઉચ્ચ આદર્શયુ ત સંસ્કારો ું સિચન કરે. રૂબિન જણાવે છે કે, કુટુંબમાં માતા-પિતા તેમના બાળકો સાથે રૂલિગત વલણ દાખવે છે. જન્મના પહેલા દિવસથી જાતિયતાના રૂઢિગત ખ્યાલના માળખામાં સ્ત્રી અને ુષ ું સામા જકીકરણ અલગ-અલગ રીતે થાય છે. તેમનાં રમકડાં, પ્ર ૃ વગેરેમાં જાતિ આધારિત ભેદભાવ જોવા મળે છે. આથી જાતિગત રૂઢિચુસ્તતાની નકારાત્મકતા ન આવે તથા બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તે માટે નીચે પ્રમાણેની ભૂમિકા વાલીઓએ નિભાવવાની હોય છે.

જવાબદાર માતા-પિતાની ભૂમિકા :

ઘરમાં દરેક વ્ય તએ કુટુંબના સભ્ય તરીકે સ્વીકૃત વર્તન અને કે, ટુંબિક કાર્યો કરવાનાં હોય છે. માતા-પિતા ું ઉ રદા વૈત્વ અને છે કે તેઓ પોતાના બાળકોને જાતિગત નહીં પરંતુ વ્ય ત તરીકે

ુએ અને તેમનાં કાર્યોને બિરદાવે તેમ જ પરસ્પર પ્રેમ, સહા ુભુતિ, આદર અને સમાયોજન શીખવીને એક જવાબદાર નાગરિક તૈયાર કરે. કાર્ય ું વિભાજન જાતિયતાને આધારે ન કર ું જોઈએ. તેમને સ્વ-રક્ષણની તાલીમ આપવી જોઈએ. તેના પર હંમેશા વિશ્વાસ કરવો જોઈએ. જવાબદાર માતૃત્વ અને પિતૃત્વ ત્યારે જ કહી શકાય જ્યારે માતા-પિતા તેમના બાળકોમાં સાચું, સ્નેહભર્યું અને ઉચ્ચ સંસ્કારો ું સિંચન કરે. બાળઉછેર એ માતા-પિતાની સંયુકત જવાબદારી છે. આ જવાબદારી સભાનપણે ઉઠાવી શકે તે માટે પ્રવર્તમાન સમયમાં પેરેન્ટલ એજ્યુકેશન શરૂ થયું છે, માં ઉચ્ચ મૂલ્યો, આદર્શો, વર્તનો અને વિચારો કેવી રીતે બાળ માં સિંચન કરી શકાય તેની તાલીમ પણ આપવામાં આવે છે.

સ્વસ્થ વાતાવરણ પૂરી પાડવાની ભૂમિકા :

કુટુંબમાં બાળકને જન્મ આપવો એટલે ૂર્ણવિરામ નથી, પરંતુ જન્મનાર બાળકના સ્વાસ્થ્ય ૂર્ણ વિકાસ માટે ું સુરક્ષિત અને આનંદમય વાતાવરણ ું સર્જન વાલીઓએ કરવા ું છે. તેથી વાલીઓએ એવી ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે, માં ઘરના દરેક સભ્યો મુ ત મને પોતાની વાત ર ૂ કરી શકે. કોઈ નિર્ણય લેવાનો હોય તો પણ ઘરના તમામ સભ્યોનો અભિપ્રાય લેવામાં આવે અને સંયુ ત નિર્ણય લેવાય તેવા વાતાવરણ ું નિર્માણ વાલીઓએ કરવા ું હોય છે. બાળકો તેમના વાલીઓ સાથે મુ ત વાતચીત કરી શકે તે ું સાહચર્ય ૂર્ણ વાતાવરણ રાખ ું જોઈએ. તેમને જયારે કોઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી આવે તો તેઓ વાલીઓ સાથે મુ ત રીતે ચર્ચા કરી શકે તે ું હળ ું વાતાવરણ બનાવ ું જોઈએ.

આદર સન્માન વિકસાવવાની ભૂમિકા :

કુટુંબમાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ એકબીજાના અધિકારો અને લાગણીમાં પ્રત્યે આદર સન્માન રાખવા ું શીખે તે અત્યંત જરૂરી છે. છોકરાઓ અને છોકરીઓ એકબીજાના ગૌરવની જાળવણી કરે તે રીતે ઉછેર થવો જરૂરી છે. મા શિક્ષણ આપ ું એ પર્યાપ્ત નથી, પરંતુ તંદુરસ્ત વલણો અને મૂલ્યો વિકસાવવાં એ વાલીઓની જવાબદારી છે. વાલીઓ બાળકના જીવનમાં પ્રથમ આદર્શ હોય છે. તેઓ ું જોવે છે, તે ું શીખે છે, તેથી કુટુંબમાં દરેક સભ્ય ું આત્મસન્માન જળવાય તે રીતે

વર્તન કર ું જોઈએ, થી તેમ ું બાળક અન્યના આદર-સન્માનની જાળવણી શીખી શકે અને તેને સાચાં મૂલ્ય તરીકે વિકસાવી શકે.

સામાજિક - સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની જાળવણી કરવાની ભૂમિકા :

મૂલ્યોનો વિકાસ પેઢી દર પેઢીના હાથમાંથી ધસાર થઈને ઘણા લાંબા સમય બાદ થાથે છે. મૂલ્યો ું ાન કે મૂલ્યો ું સંપાદન સામાન્ય રીતે સમાજના વાતાવરણમાંથી, માતા-પિતા તરફથી, સગાંવહાલાં તરફથી, મિ ો; શાળા, મંદિરો, મઠો, ાતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. વાલીઓએ- સમાજની બદલાતી જરૂરિયાતો અને માન્યતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને મૂલ્યો અને વલણો સ્વીકારવાં જોઈએ. ઘણી વાર એ ું બને છે કે વિવિધ રૂપ ધરાવતાં મૂલ્યોમાંથી પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે તેમ જ જયારે શાળામાં કોઈ એક મૂલ્ય શીખવાની સમજણ અપાતી હોય અને તે જ મૂલ્યોની સમજણ ઘરમાં વિપરીત અપાતી હોય ત્યારે મૂલ્ય પસંદગીમાં સંઘર્ષ જન્મે છે. આવા સમયે ઇચ્છનીય અને અનિચ્છનીય પાસા સાથે તેના ઘરનાં વ્ય તઓને, ાતિને, પરિવારને અને રાષ્ટ્રને ભોગવવાનાં પરિણામોને ધ્યાને રાખીને વૈકલ્પિક મૂલ્યની પસંદગી કરીને નવી પેઢીને વાલીઓ દ્વારા સમજ ૂરી પાડવી જોઈએ.

આમ, વાલીઓએ સમાજ માટે એક ઉ મ નાગરિક તૈયાર કરવા માટે ઉપર પ્રમાણેની ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ, ઉપરાંત એક હકારાત્મક વલણ કેળવાય તે માટે તેમને જાતીય દુર્વ્યવહાર વિશે સમજ આપો. બાળકો તેમના દિવસ દરમ્યાન થયેલા અ ુભવો નિયમિતરૂપે વાલીઓ સાથે આદાન-પ્રદાન કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરો. બાળકો સાથે વાત કરો, અવલોકન કરો, અવાજો ન સાંભળો તેમને પણ સાંભળો. મદદ કરો. બાળકને ચોક્કસ માર્ગદર્શન આપો. તેમને તમારા રો જદા કાર્યમાં સાંકળો. સૌથી અગત્યની વાત તેમને 'સમય આપો'.

જાતિગત રૂઢિચુસ્તતા અટકાવવામાં શાળાની ભૂમિકા : (Role of a School to Prevent Gender Stereotype):

કુટુંબ પછી વ્ય તના સમાજીકરણમાં બીજા નંબરની પ્રમુખ ભૂમિકા શાળા ભજવે છે. અહીં એક સંસ્થા તરીકે શાળા જાતિગત ભેદભાવ દૂર કરવામાં શી ભૂમિકા ભજવી શકે, તે વિશે ચર્ચા કરીશું.

શિક્ષણ એક સંસ્થા તરીકે :

કોઈપણ સંસ્થા નિશ્ચિત હેતુઓની ૂતિ માટે સ્થપાય છે. શિક્ષણ એ ઔપચારિક શિક્ષણ આપવા માટે એક સંસ્થા તરીકે અ સ્તત્વમાં આવે છે.

તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

- શિક્ષણ સંસ્થા વિવિધ પ્રકારના માનવીઓથી બનેલી એક સામા જક સંસ્થા છે.
- તેનાં નિશ્ચિત કાર્યો હોય છે, અને તે કાર્યોને બજાવવા માટે તે ું એક સામા જક રચના તં ઘડાય છે. માં સંચાલકો, આચાર્ય, શિક્ષકો, ઑફિસ કર્મચારીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓનો પોતાનો નિશ્ચિત દરજ્જો હોય છે, અને એ દરજ્જા પ્રમાણે દરેકે પોતાની ભૂમિકા બજાવવાની હોય છે.
- આ ભિ -ભિ ભૂમિકાઓ બજવવા માટે તેમ જ પારસ્પરિક સંબંધો ું નિયમન કરવા માટે કેટલાંક ધોરણો, વહીવટી નિયમો અને કાર્ય કરવાની રીતિઓ હોય છે.
- આ પ્રકારે નિર્ધારિત થતી ચોક્કસ સામા જક વ્યવસ્થા શિક્ષણના કાર્યો સિ કરવા કામ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક તેમ જ ઈતર સિ ઓનો આધાર શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલન પર રહે છે.

આમ, શિક્ષણ એક સંસ્થા તરીકે તેની કાર્યશૈલીને આધારે સમાજમાં મોભા ું સ્થાન ધરાવે છે, કેમ કે સમાજના બાળકો જીવનમૂલ્યોના અગત્યના પાઠો અહીંથી જ હણ કરે છે. શાળા શિક્ષણની સાથે માનવ ઘડતર ું ઉમદા કાર્ય કરે છે. તેનાં કાર્યો વિશાળ છે. અહીં આપણે જાતિગત ભેદભાવ દૂર કરવામાં શાળાની શી ભૂમિકા છે, તે અંગે વિચારીશું.

જાતિગત ભેદભાવ દૂર કરવામાં શિક્ષણ સંસ્થાનાં કાર્યો : બુ ીશચંદ્ર શાહ અને કૌશલ્યા શાહ (2013) 'શિક્ષણ ું સમાજશાસ્ત્ર' ુસ્તકમાં શિક્ષણ સંસ્થાનાં મુખ્ય કાર્યોની યાદી નીચે મુજબ ર ૂ કરે છે :

(1) સામા જકીકરણ અને સામા જક નિયં ણ ું કાર્ય

(2) સામા જક પરિવર્તન સાથે અ ુકૂલન સાધવા ું કાર્ય

(3) વ્ય તની વ્ય તમ ાના ઘડતર ું કાર્ય

(4) પસંદગી અને ફાળવણી ું કાર્ય

(5) સામા જક ગતિશીલતા સર્જવા ું કાર્ય

(6) રચનાત્મક અને સર્જનાત્મક કાર્ય

(7) ાનસર્જન ું કાર્ય

ઉપરો ત કાર્યોના સારને જાતિગત ભેદભાવ દૂર કરવાના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો તે એક સંકુલ કાર્ય બની રહે છે. કેમ કે, જાતિગત ભેદભાવ આગળ અનેક વખત કહ્યું તેમ અચેતન માનસ સુધી વિસ્તરેલા ચુસ્ત ખ્યાલો છે અને શિક્ષણ આજીવન ચાલતી એક પ્રક્રિયા હોવાથી તેના દ્વારા જ આ પરિવર્તન શક્ય છે.

હાલમાં, શિક્ષણ એક ઔદ્યોગિક સંસ્થા ું રૂપ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છે. પણ અહીં કોઈ ભૌતિક વસ્તુ ું ઉત્પાદન નથી થતું. તેના દ્વારા મજબૂત રાષ્ટ્રના નિર્માણ માટે પ્રતિબ નાગરિકોને તૈયાર કરવાની કેળવણી અપાતી હોય છે. માં સમતા અને સમાનતાના મૂલ્યો ું ગૌરવ થતું હોય.

નીચેના મુદાઓ પરથી આ બાબત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

શિક્ષણ સંસ્થા જીવંત બાળકોને ઘડવા ું કાર્ય કરે છે. તે એક માનવીકરણ કરવાની સંવેદનશીલ પ્રક્રિયાનો હિસ્સો બની રહે છે.

માનવબાળ શાળામાં હોય ત્યારે અન્ય સંસ્થાઓ કુટુંબ, ાતિ, મિ વર્તુળ, જાહેર માધ્યમો વાં સાધનો પણ તે ું સમાજીકરણ કરવાની પ્રક્રિયામાં સામેલ જ હોય છે, અને એ સાધનોની પણ તેની પર ઘેરી અસર થતી રહેતી હોય છે, એટલે શિક્ષણ સંસ્થાની ભૂમિકા સંકુલ બની છે. તેને તેના નિર્ધારિત ધ્યેયો હાંસલ કરવામાં અન્ય સાધનો કાં તો મદદરૂપ બને અથવા અવરોધક પણ બની રહે. મ કે, શાળામાં શાંતિ ું મૂલ્ય અંકાતું હોય અને વિદ્યાર્થી ટી.વી. પર હિસાના મહત્ત્વને દર્શાવતી ફિલ્મની અસર તળે હોય, એ ું બની શકે.

શાળામાં ભિ ભિ સંસ્કૃતિ, તિ, ામીણ / શહેરી, ગરીબ / તવંગર વર્ગના તેમ જ વિવિધ બૌ િક પ્રતિભા ધરાવનારા બાળકો એક સાથે શિક્ષણ લેતા હોય છે. આ બધાને સાથે રાખીને સમરસતા ૂર્ણ મૂલ્યો શીખવવા ું કાર્ય અઘ ું બની જાય છે.

આ ઉપરાંત તેઓ આધુનિક સમયની માંગ અ ુસાર અ સ્તત્વમાં આવેલાં નવા કાર્યોની યાદી આપે છે, જાતિગત ભેદભાવને દૂર કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

બાળકોની સંભાળ અને ઉછેરનું કાર્ય :

વ્યવસાય કરતી માતાઓના બાળકોની સંભાળ માટે ૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ માં કિન્ટરગાર્ટનો, પ્લેગ્રૂપ, નર્સરી વી સંસ્થાઓ અ સ્તત્વમાં આવી છે.

સરકારી ાન્ટની સહાયથી ામ્ય વિસ્તારોમાં પણ બાલવાડીઓ સ્થાપવાના કારણે નાનાં બાળકોની સંભાળ લેવા ું કાર્ય કુટુંબથી વિસ્તરીને શિક્ષણ સંસ્થા પાસે આવતું જાય છે.

છોકરા છોકરીઓને પરસ્પરના પરિચયમાં લાવવાની તક પૂરી પાડે છે :

વિશેષ કરીને સ્વતં તા પછી ભારતમાં સહ-શિક્ષણ (છોકરાઓ અને છોકરીઓ સાથે ભણતા હોય) વાળી શાળાઓની સંખ્યા વધી છે.

ુજરાતી રાજયની વાત કરીએ તો ીજા શૈક્ષણિક સર્વે પ્રમાણે 22,371 પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી 91.3 ટકા શાળાઓ સહ-શિક્ષણ આપતી શાળાઓ હતી. મા 559 (2.5 ટકા) કુમાર શાળાઓ અને 498 (2.2 ટકા) કન્યાશાળાઓ હતી. આ સંદર્ભમાં જાતિગત ભેદભાવ દૂર કરવા માટે શાળાની ભૂમિકા અગત્યની બની જાય છે. કેમ કે, શાળામાં સહ-શિક્ષણ ું સ્વરૂપ કે ું છે, તે અગત્ય ું છે.

હ ુ પણ ભારતીય માનસમાં છોકરા છોકરીઓને અલગ પ્રથા અને વલણ જોવા મળે છે. વર્ગખંડમાં તેઓને બેસવાની વ્યવસ્થા અલગ-અલગ હોય છે. સાંસ્કૃતિક અને રમતની પ્ ૃ િઓ પણ અલગ-અલગ યોજાય છે. ઘણી શાળાઓમાં સ્ત્રી શિક્ષકો અને ુ ુષ શિક્ષકોના સ્ટાફરૂમ પણ અલગ હોય છે. કેટલીક શાળાઓ છોકરા - છોકરીઓ વધુ પ્રમાણમાં સંપર્કમાં ન આવે તેની વિશેષ કાળજી, અંકુશ

અને દેખરેખ હોય છે. આમ, સહશિક્ષણવાળી શાળાઓમાં અને એક જ વર્ગમાં હોવા છતાં છોકરા છોકરીઓ માટે સહજતાથી એકબીજાના સંપર્કમાં આવવા ું અને સંબંધ કેળવવા ું ઓછું બને છે.

અહીં શાળાની હકારાત્મક, તંદુરસ્ત અને પ્રોત્સાહક ભૂમિકા જાતિગત ભેદભાવ દૂર કરવા માટે મહત્ત્વની બની જાય છે. છોકરા – છોકરીઓ એકબીજા પરત્વે તંદુરસ્ત વલણ કેળવે તે શીખવવાની જવાબદારી શાળાની છે. કેટલીક શાળાઓ વિશેષ કરીને શહેરી શાળાઓ શિક્ષકોની દેખરેખ હેઠળ વિવિધ પ્રકારની સહશૈક્ષણિક પ્ર ૃિઓમાં અનૌપચારિક છોકરા- છોકરીઓ પરસ્પરના સંપર્ક અને પરિચયમાં આવે તેની તક ૂરી પાડે છે. માતાપિતા પણ હવે આ પ્ર ૃિઓને માન્ય ગણતાં બન્યા છે, એટલું જ નહીં પ્રોત્સાહન પણ આપતાં થયા છે. આમ, શિક્ષણ એક સંસ્થા તરીકે જાતિગત ભેદભાવ દૂર કરવામાં અગત્ય ું સ્થાન નિભાવે છે. આ સ્થાન વધુ મજબૂત ત્યારે બની શકે જ્યારે તેમાં સેવા આપનાર શિક્ષકો પોતાની ભૂમિકાને આ દિશામાં અ ેસર રહીને પરિ ૂર્ણ કરતા હોય.

જાતિ વિષયક પૂર્વગ્રહો: તંદુરસ્તી, પોષણ શિક્ષણ અને કાર્યસ્થળ

પ્રસ્તાવના :

દેવવ્રત પાઠકે (2001) 'સ્ત્રી સપ્તક' ુસ્તકના ુરોવચનમાં લખ્યું છે કે, "કોઈપણ દેશની પરિસ્થતિ તપાસો, એક વાતમાં બધા દેશો સરખા છે. સમાજમાં સ્ત્રીઓનાં સ્થાન તથા તેમના પ્રત્યેના વર્તાવમાં પ્રત્યેક સમાજમાં સ્ત્રી નીચલા દરજ્જા ું સ્થાન ભોગવે છે. દરેક જગ્યાએ તેનો કાર્યભાર વધારે પણ આવક ઓછી. તેની પ્રત્યેના ભેદભાવની નીતિ બધા જ સમાજમાં વિવિધ સ્વરૂપે પ્રગટતી રહી છે.

આ પરિસ્થતિમાં ધીમો પણ ચોક્કસ સુધારો થતો રહ્યો છે. શિક્ષણનો વધતો વ્યાપ, વિ ાનની હરણફાળ, માહિતી પ્રસારણના માધ્યમોનો ફેલાવો, યુ.એન.ની વિવિધ શાખાઓના કાર્યો, વૈશ્વિક પરિષદો અને બિનસરકારી સ્વૈચ્છિક મંડળોનાં પ્રદાન વગેરેના કારણે સમતા અને સમાનતાના ધોરણો ઉપર ૂતન સમાજ રચના માટેની અપેક્ષા અને આશા જાગી રહી છે."

સ્ત્રીશોષણ અને દમનની સમસ્યા સૈકાઓ ૂની છે. ઈતિહાસના દરેક યુગમાં તે એટલી જ જટિલતા સાથે જોવા મળી છે. ઘણી બધી લડતો અને સુધારણાનાં કાર્યો આ દિશામાં થયાં છે અને થઈ રહ્યાં છે. વિધાયક પરિવર્તન પણ છે, પણ તે સાર્થક કહી શકાય તે ું જણાતું નથી. વર્તમાનપ ોમાં રો રોજ છપાતા સમાચારોમાં આ પણ જાતિ ૂર્વ હ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે, પછી તે સ્વાસ્થ્ય, પોષણ, શિક્ષણ હોય કે વ્યવસાય ! જો કે, પ્રત્યેક બાબતમાં આ વિકાસની વિભાવના જોર પકડી રહી છે ત્યારે, જાતિ ૂર્વ હના સંદર્ભમાં સ્વાસ્થ્ય, પોષણ, શિક્ષણ અને વ્યવસાયની સ્થતિ જાણવાનો પ્રયત્ન કરીશું. એ પહેલાં જાતિ ૂર્વ હના સંદર્ભમાં મહિલાઓ સાથે જીવનપર્યંત કેવી અસમાનતા રહે છે, તે વિશે એક નજર કરીએ.

જાતિ પૂર્વગ્રહના સંદર્ભમાં મહિલાઓ સાથેની અસમાનતા (Inequality With Women Regarding Gender Bias)

ભારત સરકારે 2007માં સ્ત્રી અને છોકરીઓ પ્રત્યે કેવા પ્રકારના ભેદભાવ રખાય છે અને જીવનભર કયા કયા તબક્કે આ ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે, તે ું એક ચક્ર પ્રસ્તુત કર્યું છે, જાતિ ૂર્વ હો ું તાદશ ચિ ર ૂ કરે છે.

(1) **સ્ત્રીઓની ઉત્પાદકતા અને શ્રમશક્તિ પર નિયંત્રણ** (Control on Production and Labour of Women):

સ્ત્રીઓની ઘરની અંદર તેમજ બહારની એમ બંને પ્રકારની ઉત્પાદનશ ત પર ુ ુષો નિયં ણ ધરાવે છે. દરમાં સ્ત્રી પતિ, બાળકો તેમ જ અન્ય સભ્યોને વિનામૂલ્યે તમામ પ્રકારની સેવાઓ ૂરી પાડે છે તેમ જ ઘરની બહાર પણ નોકરી કે મ ૂરી કરતી સ્ત્રી પર તેના પતિના નિયં ણો હોય છે. મ કે, પતિ તેને પોતાની સગવડતા મુજબ બહાર કામ કરવા અથવા કામ કરતી અટકાવવા દબાણ કરે છે.

(2) **આરો ય પર નિયંત્રણ** (Control on Health):

બીમારીમાં દવાખાને જ ું કે ન જ ું, કયા દવાખાને જ ું વગેરે નિર્ણયો સ્ત્રી પોતાની જાતે લઈ શકતી નથી. મોટાભાગના સમાજોમાં કેટલાં બાળકોને જન્મ આપવો, ક્યારે જન્મ આપવો, ગર્ભનિરોધકનો ઉપયોગ કરવો કે નહીં, વગેરે નિર્ણયો લેવામાં પણ સ્ત્રીઓને સ્વતં તા નથી.

(3) **સ્ત્રીઓની ગતિશીલતા** (Dynamism of Women):

સ્ત્રીઓ ઉપર સં ૂર્ણ નિયં ણ રાખવા માટે તેઓના હરવા ફરવા પર પ્રતિબંધ રાખવો જરૂરી બને છે. પડદાપ્રથા, ઉંબરો ન ઓળંગવો, નિર્ણયોમાં ભાગ ન લેવો, અન્ય વિજાતીય સભ્યો સાથેનો મર્યાદિત વ્યવહાર.. વગેરે બાબતો સ્ત્રીઓ પર અંકુશ લાદનારી છે.

(4) **મિલકત અને અન્ય આર્થિક સાધનો પર અંકુશ** (Control on Property and Economic Means):

મોટાભાગની મિલકતો અને ઉત્પાદનનાં સાધનો પર ુ ુષોનો જ અંકુશ હોય છે. સામાન્ય રીતે મિલકત પિતા પાસેથી ુ ને સોંપવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ પણ આવી મિલકતો ધરાવવા હકદાર હોય છે પણ પરંપરાગત રીતરિવાજો, વ્યવહારો, ભાવનાત્મક બંધનો, સામા જક માન્યતાઓ તથા ક્યારેક હિંસાને કારણે તેઓને મિલકત પર કબજો આપવામાં આવતો નથી.

(5) **કાનૂની વ્યવસ્થા** (Legal Provision):

મોટાભાગના દશોમાં કા ૂની વ્યવસ્થા ુ ુષપ્રધાન હોય છે. થી કાયદાકીય વ્યવસ્થા, કા ૂની વ્યવસ્થા, ન્યાયતં , ન્યાયાધીશો અને વકીલો મહદ્અંશે કા ૂની અર્થઘટન કરવામાં ુ ુષપ્રધાન વલણો ધરાવે છે.

ઉપર જણાવ્ય. મુજબ, આપણા સામા જક માળખામાં સ્ત્રી અને ુ ુષની ભૂમિકાઓ સમાજ દ્વારા નક્કી કરી દેવામાં આવી છે અને એ દરેક સ્ત્રી- ુ ુષને વ ે ઓછે અંશે લા ુ પડતી હોય છે. આ ભૂમિકાઓને આધારે પ્રવર્તમાન સંજોગોમાં સ્ત્રી- ુ ુષ વચ્ચે જોવા મળતા જાતિગત ભેદભાવ તેમ જ સ્ત્રીઓ પર લાદવામાં આવેલા અંકુશોને લીધે સમાજમાં સ્ત્રી- ુ ુષના વિકાસ વચ્ચે કેટલું અંતર છે, તે સમજવા માટે વિવિધ આંકડાકીય માહિતી જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ અંતર્ગત સ્ત્રી અને ુ ુષ વચ્ચેના સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ, શિક્ષણ તેમજ વ્યવસાય અંગેના જાતિ ૂર્વ હો વિશેની સ્થતિ જાણવાનો પ્રયાસ કરીએ, દર્શાવે છે કે, 21મી સદીમાં પણ સમાજ જાતિ ૂર્વ હોથી મુ ત નથી.

જાતિ પૂર્વગ્રહ સ્વાસ્ ય અને પોષણ (Gender Bias Health and Nutrition)

ુજરાતીમાં કહેવત છે કે, "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા." માનવીએ પોતાના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે સજાગ રહી રોગ-પ્રતિકારક શ ત વધારવી જોઈએ. સ્વાસ્થ્યની ખરી કિમત તો તેની જ સમજાય માનવ અ સ્તત્વ માટે સ્વાસ્થ્ય અને તેની જાળવણી ખાસ મહત્ત્વને છે.

1978 ના અલ્મા-અતા કોન્ફરન્સથી વિકાસશીલ દેશોમાં આરોગ્યને મૂળભૂત માનવ અધિકાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે તથા આરોગ્ય અને પોષણનો મૂળભૂત રાષ્ટ્રીય જવાબદારી તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ભારતીય રાજ વ્યવસ્થામાં આરોગ્ય એ રાજય સરકારોની જવાબદારી છે. જો કે કેટલાક મહત્ત્વ ૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમો માટે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ભંડોળ ૂં પાડવામાં આવે છે. ુજરાત એ આથિક દૃષ્ટિએ વિકસિત રાજય છે પણ વિકાસની સાથોસાથ સમાજમાં સર્વની સ્વાસ્થ્ય સુખાકારી વધે તે જરૂરી છે. સ્વાસ્થ્ય અને પોષણના સંદર્ભમાં માતૃત્વ, બાળ મૃત્યુદર શિશુ મૃત્યુદર, પોષણની સ્થતિ, સરેરાશ આયુષ્યની સ્થતિ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, સ્ત્રી- ુષના સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ અંગે કેટલી બધી અસમાનતા પ્રવર્તે છે.

(1) **માતૃત્વ-મૃત્યુદર** (Mother Death Ratio):

માતૃત્વ મૃત્યુદર એટલે દર એક લાખ જીવંત બાળકોના જન્મદીઠ 15 થી 49 વયની પ્રસૂતા સ્ત્રીઓનાં મૃત્યુ ું પ્રમાણ.

- વિકાસશીલ દેશોમાં, દર બે મિનિટે એક સ્ત્રી ું મૃત્યુ થાય છે. એ ું કારણ છે કે, સ્ત્રીઓને સગર્ભાવસ્થા કે બાળજન્મ વખતે ઊભી થતી સમસ્યા માટે યોગ્ય સારવાર નથી મળતી.
- ભારતમાં વર્ષ 1992-93ની તુલનામાં વર્ષ 2011માં માતૃત્વ મૃત્યુદરમાં દરમ્યાન વધારો થયો છે, બતાવે છે કે, તબીબી ક્ષે ` આટલી પ્રગતિ થઈ હોવા છતાં માતૃત્વ મૃત્યુદરમાં ઘટાડો કરી શકાયો નથી.
- માતૃત્વ મૃત્યુદરમાં થયેલા વધારાના જડ-મૂળમાં સ્ત્રીઓમાં પોષણની ખામી, આરોગ્યની અ ૂરતી સુવિધાઓ અને માહિતી જવાબદાર છે.
- વર્તમાન સમયમાં ુજરાતમાં 55.3% ટલી સ્ત્રીઓ એનીમિયા (પાંડુરોગ)થી પીડાય છે.
- હો સ્પટલમાં ડિલીવરી ું પ્રમાણ મા 56.5% છે અને સલામત ડિલીવરી ું પ્રમાણ મા 62.1% જ જોવા મ યું છે.

- માતૃત્વ સમયે થતા મૃત્યુમાં ભારત વિશ્વમાં બીજા ક્રમે છે. દેશમાં ફ ત 42%જ જન્મ યોગ્ય ડો ટરની દેખરેખ હેઠળ થાય છે.
- નોબેલ પારિતોષિક વિ તા અમર્ત્યે સેને જણાવ્યું છે કે, એશિયાઈ દેશોમાં સ્ત્રીઓના મૃત્યુ ું પ્રમાણ વધુ હોવા ું કારણ એ છે કે, સ્ત્રીઓને ુ ુષની સરખામણીમાં સા ું પોષણ, સારી સ્વાસ્થ્ય સંભાળ અને વૈદકીય સારવાર મળતાં નથી.

(2) **બાળ મૃત્યુદર** (Child Death Ratio):

બાળ મૃત્યુદર 1,000 બાળકોના જીવંત જન્મે એક વર્ષની વયથી નીચેની વયના બાળકોના મૃત્યુ ું પ્રમાણ માપે છે.

- 'સંયુ ત રાષ્ટ્રો' (UN) ની સામાન્ય સભાએ 21મી સદીના આરંભે નક્કી કરેલા લક્ષ્યાંકોમાં 2015 સુધીમાં બાળ મૃત્યુદર ઘટાડવાનો કરવાનો લક્ષ્યાંક રાખ્યો હતો. ભારત એ લક્ષ્યાંક સિ કરી શક્યું નથી.
- ભારતમાં વર્ષ 2001ની તુલનામાં વર્ષ 2010માં બાળ મૃત્યુદરમાં 27.9 % ઘટાડો થયો છે, જયારે ુજરાતમાં મા 16.60 % જ ઘટાડો થયો છે.
- દર વર્ષે ુજરાત સરકાર આરોગ્ય પાછળ 2,000 કરોડ રૂ. તથા મા અને બાળકો પાછળ 100 કરોડ રૂ. ખર્ચે છે. ?ન્દ્ર સરકાર તરફથી પણ આ સંદર્ભે ઘણી સહાય કરવામાં આવે છે. તેમ છતાં બાળ મૃત્યુદર અને માતૃત્વ મૃત્યુદર જોઈએ તેટલો ઘટાડી શકાયો નથી.

(3) **શિ ુ મૃત્યુદર** (Toddler Death Ratio):

શિશુ મૃત્યુદરમાં પાંચ વર્ષથી ઓછી વયના બાળકોમાં મૃત્યુ ું પ્રમાણ કેટલું છે, તે માપવામાં આવે છે.

તેમાં દર 1,000 બાળકોના જીવંત જન્મે બાળક તેની 5મી જન્મજયંતી જોતું નથી, એટલે કે 1 વર્ષ ૂરાં કરે તે પહેલાં જ મૃત્યુ પામે છે, તેને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.ભારતમાં અને ુજરાતમાં વર્ષ 1998 ની તુલનામાં વર્ષ 2011 માં શિશુ મૃત્યુદરમાં અ ુક્રમે 33.93 % અને 48.29% ઘટાડો

નોંધાયો છે. એટલે કે, ુજરાતમાં શિશુ મૃત્યુદર પર કાબૂ મેળવવાના પ્રયત્નો કેટલેક અંશે સફળ થયેલા માલૂમ પડે છે.

(4) **પોષણની સ્થિતિ** (Situation of Nutrition):

વ્ય તને પોતાના દૈનિક શારીરિક કામ, શરીર ું તાપમાન જાળવવા, મેટાબોલિક પ્ર ૃિ માટે અને વિકાસને મદદરૂપ થવા માટે ૂરતી શ તની જરૂરિયાત પડે છે. નેશનલ ન્યુટ્રિશન મોનિટરિંગ બ્યૂરો (N.N.M.B.)ના અભ્યાસમાંથી એ તારણ નીક યું છે કે, ભારતમાં આશરે 50 % મહિલાઓ શ ત ઊર્જા)ની ઊણપ ધરાવે છે.

યુનાઇટેડ નેશન્સ ડેવલપમેન્ટ પ્રો ામ (UNDP) ના માનવ વિકાસ અહેવાલ અ ુસાર, 88 % સગર્ભા મહિલાઓમાં (15-49 વર્ષની) પોષણનો અભાવ જોવા મળે છે. દર વર્ષે 1.5 કરોડ છોકરીઓ ભારતમાં જન્મે છે, પણ અર્ધો કરોડ છોકરીઓ પંદરમો જન્મદિવસ જોઈ શકતી નથી, ીજા ભાગની છોકરીઓ તો જન્મના પહેલા વર્ષમાં જ મૃત્યુને શરણ થાય છે. મહિલા સ્વસ્થ હશે તો કુટુંબ સ્વસ્થ બની રહેશે, એ સમજ હ ુ વિકસી નથી.

સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓએ ઘરના ુ ુષો કે વડીલોને જમાડીને જમવા ું, એ ું વલણ જોવા મળે છે. સ્ત્રીને અ ૂર્ણાનો દરજ્જો આપીને એક અર્થમાં તે ું શોષણ જ કરાય છે. બ ુ ઓછા કુટુંબોમાં સ્ત્રી, ુ ુષો અને ઘરના તમામ સભ્યો એક સાથે જમવા બેસે છે. સ્ત્રીઓએ રસોઈ વધે તેમાંથી જમી લેવા ું.

પૌષ્ટિક આહાર ું આયોજન દીકરાઓ કે ુ ુષો માટે હોય, પણ તેણે તો બધાને જમાડવામાં જ આનંદ અને સંતોષ માનવાનો એ એનો ધર્મ છે, તે ું સમજાવવામાં આવેલું છે. સગર્ભા સ્ત્રીઓ પણ પોષણયુ ત આહાર ૂરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

ુજરાતના આરોગ્ય વિભાગની હાલત કથળેલી હોવા ું નીતિ આયોગે (2018) દર્શાવ્યું છે. બાળકોને પોષણ આપતી સરકારની યોજનાઓ અસરકારક પરિણામ આપી શકતી નથી. છેલ્લા 10 વર્ષમાં કુપોષિત બાળકોની સંખ્યામાં ઉ રો ર વધારો થતો ગયો છે અને બ ટમાં ફાળવેલી રકમનો ૂરે ૂરો ખર્ચ પણ થઈ શકતો નથી.

ુજરાતમાં ગરીબ પરિવારનાં 12.59 લાખ બાળકો કુપોષણનો શિકાર છે. રાજ્યમાં કુપોષણથી પીડાતા આશરે 58 લાખ લોકોમાં બાળકો, કિશોરીઓ, સગર્ભા બહેનો અને ધા ી માતાઓનો સમાવેશ થાય છે.

2015-16ના એક અહેવાલ પ્રમાણે ુજરાતના અંદા 38 % બાળકો સામાન્ય કરતાં ઓછી ઊંચાઈ, 26 % બાળકો કુપોષિત અને કમજોર અને 39 % બાળકો સામાન્ય કરતાં ઓછું વજન ધરાવતા હતા. આ તમામ કુપોષિત બાળકોનાં લક્ષણો છે. 56 % બાળકોમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રોટીન, વિટામીન X અને કેલરીનો અભાવ જોવા મ યો છે.

મધ્યાહ્ન ભોજન, દૂધ સંજીવની, આંગણવાડીમાં નાસ્તો, આવી યોજનાઓ છતાં ુજરાતમાંથી કુપોષણ ું કલંક હજી દૂર કરી શકાયું નથી.

પ્રવર્તમાન સમયમાં ુજરાતમાં 55 % મહિલાઓ અને 80% બાળકો કુપોષણથી પીડાય છે. ુજરાતમાં બાળકના જન્મ બાદ પહેલા એક કલાકમાં સ્તનપાન કરાવનાર મહિલાઓની સંખ્યા 50 % થી પણ ઓછી નોંધાઈ છે.

18 લાખ મહિલાઓ અને બાળકોને પોષણક્ષમ આહાર ૂરો પાડી શકાયો નથી. યોગ્ય શ તના અભાવને કારણે કુપોષણ ધાય છે.

ુજરાત સરકારે અઢી વર્ષમાં રૂ. 1000 કરોડથી વધુ ખર્ચ કુપોષણની યોજનાઓમાં કર્યો છે. ફોર્ટીફાઈટ આટો, ન્યુટ્રીશનના પ્રિમિક્ષ પેકેટો બનાવડાવ્યા છે તથા મહિલા અને બાળ કલ્યાણ તેમ જ આરોગ્ય વિભાગ દ્વારા લગભગ રૂ. 120 કરોડથી વધુનો ખર્ચ મા જનજા ૃતિ પાછળ કરવામાં આવ્યો છે.

આ તો સ્થતિ એવી છે કે, દેશની ગરીબ પ્રજાને નિયમિત ખોરાક નથી મળતો અને ભૂખમરાથી પીડાય છે. બાકીની વસ્તી વધુ ખાઈને મોટાપાનો શિકાર બને છે. સામૂહિક જા ૃતિ અને સહિયારા પ્રયત્નોથી થકી જ આ સ્થતિ બદલાઈ શકે.

જાતિ પૂર્વગ્રહ અને શિક્ષણ (Gender Bias and Education)

"એક શિક્ષિત તંદુરસ્ત દીકરી એટલે કે તંદુરસ્ત માતા, બરાબર એક તંદુરસ્ત સમાજ." આધુનિક શિક્ષિત સમા તો આ દીકરીને થણે અંશે અપનાવી જ લીધી છે. પરંતુ સામે પક્ષે જયાં શિક્ષણનો અભાવ છે, તેવા વિસ્તારોમાં હજી આ પણ દીકરી એટલે 'સાપનો ભારો' સમજવામાં આવે છે. આ બાબતે સમાજમાં ક્રાંતિ લાવવા સૌએ મંડી પડ ું પડશે. ઈ.સ. 1882માં મહિલા સાક્ષરતા દર 0.2 % હતો, જયારે આ દર ઈ.સ. 1947માં 67 % હતો. આ સ્ત્રી શિક્ષણમાં સુધારો છે, બદલાવ છે, પણ આંકડાકીય માહિતી શિક્ષણમાં સ્ત્રી પ્રત્યેના ૂર્વ હને ચોક્કસ રીતે ર ૂ કરે છે.

વર્તમાન સમયમાં ુજરાતમાં કુલ સાક્ષરતા દર 79.31 છે. ુ ષોમાં તે 87.23 અને સ્ત્રીઓમાં 70.73 છે. ભારતનો સાક્ષરતા દર 74.04 છે, તેની તુલનામાં ુજરાતમાં સાક્ષરતા દર ું પ્રમાણ વધારે છે.

દુનિયાભરમાં ચૌથા ધોરણ કરતાં આછું શિક્ષણ મેળવનારાઓમાં, આશરે 66 ટકા સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ છે. યુ.એસ. (U.S.) ડિપાર્ટમેન્ટ ઑફ કૉમર્સના 1998ના અહેવાલ અ ુસાર, ભારતમાં સ્ત્રીશિક્ષણ માટે સૌથી મોટા અવરોધોમાં શાળાઓમાં અ ૂરતી સુવિધાઓ (આરોગ્યવિષયક સુવિધા), સ્ત્રીશિક્ષકોનો અભાવ અને અભ્યાસક્રમમાં જાતિવિષયક ૂર્વ હ સાવિષ્ટ છે, (મોટાભાગની સ્ત્રીઓને નબળી અને લાચાર દર્શાવવામાં આવે છે.)

સાક્ષરતાના સંદર્ભમાં ન્ડર ગેપ ઘટતો જોવા મળી રહ્યો છે. તે પ્રશંસનીય છે. ામીણ વિસ્તારમાં એ ગેપ 2001ની સાલમાં 24.6 હતો ઘટીને 2011માં 19.8 થયો છે, અને શહેરી વિસ્તારમાં તે અ ુક્રમે 13.4 હતો તે ઘટીને 9.8 થયો છે. પણ ામીણ વિસ્તારમાં હ ુ પણ સ્ત્રી સાક્ષરતા છી છે, તે ું કહી શકાય.

ભૌગોલિક રીતે ઊંડાણવાળા અને આથિક રીતે પછાત વિસ્તારમાં સ્ત્રી અક્ષર ાન ઓછું છે. સરકારની વિવિધ યોજનાઓને લીધે સ્ત્રી સાક્ષરતા ું પ્રમાણ વધ્યું છે, પણ અપવ્યય અને સ્થગિતતાના પ્રશ્નો જોવા મળે છે.

ુણોત્સવ અને 'મિશન મોડ ઇમ્પ્લિમેન્ટેશન'ની પહેલ સાથે સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં વિશેષ સવલતો આપવામાં આવે છે.

કામની જગાએ (કાર્ય સ્થળ પર) જાતિ ભેદભાવ (Gender Discrimination at Workplace):

પ્રત્યેક સ્ત્રી અને ુુષોનો બનેલો છે અને તેઓ વ્યાવસાયિક કામમાં કેવી રીતે સંકળાયેલા છે તે જાણ ું ખૂબ જરૂરી છે. સ્ત્રી શિક્ષિત બનતાં આથિક જવાબદારીઓ ઉપાડતી થઈ. તેની કુટુંબની આથિક સ્થતિ પર ઘણી હકારાત્મક અસર પણ થઈ. તેના કૌટુંબિક અને સામાજક ક્ષે ે સારાં તેમ જ નરસાં બંને પ્રકારનાં પરિણામ આવ્યાં. ઉચ્ચ શિક્ષિત સ્ત્રીઓ પ્રમાણમાં મોડી પરણવા માંડી, એમને સંતાનો ઓછાં અને મોડા થવાં લાગ્યાં. લગ્ન પણ હવે જીવનભર ું બંધન નથી રહેવા પામ્યું. ગમે તે ભોગે લગ્ન ટકાવી રાખવાની કે પછી નભાવી લેવાની પ્રાચીન પરંપરા હવે તૂટી રહી છે. સ્ત્રી શરૂઆતથી જ લગ્નમાં ભાગીદારી ઇચ્છી રહી છે. વિભ ત કુટુંબોની વધતી સંખ્યામાં ર ી-સશ તકરણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. છતાં કામની જગાએ હ ુ પણ ુુષો ું વર્ચસ્વ છે અને ત્યાં જાતિ ભેદભાવ જોવા મળે છે, નો અર્થ નીચે મુજબ છે.

“કાર્ય-સંબંધી બાબતોમાં જાતિ ભેદભાવ ઈ.સ. 1975 (1986માં કરેલ ફેરફાર સહિત) અ ુસાર : રોજગાર, શિક્ષણ, આવાસ અથવા માલસામાન અને સેવાઓ તેમ જ આ વસ્તુઓ માટેની જાહેરાતોમાં ુુષો કે સ્ત્રીઓ સામે ભેદભાવ કરે તો એ ગેરકા ૂની છે."

"સમાન વેતન ધારા ('ઇ વલ પે એ ટ' 1970 અને 1981માં કરેલ ફેરફાર સહિત) હેઠળ સ્ત્રીઓ જો ુુષો સમાન (કે મહદ્ અંશે સમાન) કાર્ય કરતી હોય, યા કામની મૂલ્યાંકનની યોજના (જોબ ઇવેલ્યુએશન સ્કીમ) હેઠળ એ સમાન કક્ષા ું કામ ગણાતું હોય, કે એ કામની ઉપયોગિતા સમાન હોય, તો સ્ત્રીઓને ુુષો સમાન પગાર મળવો જોઈએ. યુરોપિયન કા ૂન પણ કહે છે કે, સ્ત્રીઓ અને ુુષોને સમાન કાર્ય માટે સમાન પગાર મળવો જોઈએ." કાયદાઓ સમાનતા તો બક્ષે છે, પણ વ્યવહારમાં (સરકારી નોકરીઓ સિવાય) તેનો અમલ થતો જોવા મળતો નથી. કામની જગાએ સ્ત્રી ુુષનો ભેદભાવ વિશ્વ કક્ષાએ જોવા મળે છે અને તે સાર્વ િક છે.

પ્રકૃતિગત ભેદભાવ (Natural Discrimination):

પ્રકૃતિની વાત કરીએ તો બે જાતિ વચ્ચે કરાયેલો કામનો ભેદભાવ શુ અને સરળ હતો. પ્રજોત્પ િની જવાબદારીએ જૈવિક તફાવત પેદા કર્યો હતો. ુ ુષો ખોરાક માટે કાચો માલ લાવતા, માછલીઓનો શિકાર કરતા, લડાઈ માટે જતા અને સ્ત્રીઓ ઘરની સંભાળ રાખતી, ખોરાક અને કપડાં તૈયાર કરતી. ુ ુષ જંગલના કાર્યમાં અને સ્ત્રી ઘરના કામમાં નિ ુણ હતી. સાધનોની આવશ્યકતા હતી, તે સાધનો તેઓ બંને બનાવતાં અને તેનો માલિકી હક પણ બંને ધરાવતાં. આમ, ઉત્પાદન મિલકતની ભાગીદારી સ્ત્રી ુ ુષોની સહિયારી હતી.

સામા જક શ્રમ વિભાજન (Social labour Discrimination):

આ ું કાર્યવિભાજન આ પણ લગભગ બધા સમૂહોમાં જોવા મળે છે. જાતિ પ્રમાણે કાર્ય વહેંચણી સમાજમાં થાય છે. સ્ત્રી ઘરની રસોઈ કરે, બાળઉછેર અને ૃહસંચાલન કરે, સાફસફાઈ કરે, કૌટુંબિક સંબંધો જાળવે. જ્યારે ુ ુષ આજીવિકા માટે જાય અને કમાણીની રકમ મળે એમાંથી સ્ત્રીને આપવા ધારે તેટલું આપે.

પ્રૉફેસર જ્યોર્જ મુરડૉર્ફે 220 ટલા સમાજોનો અભ્યાસ કરીને જણાવ્યું છે કે, 158 સમાજોમાં સ્ત્રી માટે રસોઈ એ શ્રમવિભાજનમાં અનિવાર્ય હતી. 101 સમાજોમાં ુ ુષો માટે આજીવિકા અનિવાર્ય હતી, શિકાર, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, બોટ બનાવવી વગેરે ુ ુષજન્ય પ્ર ૃ િઓ જ્યારે પાણી અને અનાજની સાચવણી વગેરે સ્ત્રીજન્ય પ્ર ૃ િઓ હતી.

અહીં સ્ત્રી અને ુ ુષનાં કાર્યક્ષે ો અલગ છે. બંને પરસ્પરાવલંબિત હતાં, ઉત્પાદનનાં સાધનો પર સહિયારી માલિકી હતી અને ક્યાંય શોષણનો ભાવ નહોતો. કામની જગાએ આ ભેદભાવ પ્રાકૃતિક છે અને સહજ છે. સ્ત્રી અને ુ ુષ બંને સાથે મળીને કાર્યો કરે છે.

ૂર્વ હયુ ત ભેદભાવ (Biased Discrimination):

પણ સામા જક - સાંસ્કૃતિક રીતે કામની જગાએ થતો ભેદભાવ તફાવત ઊભા કરે છે તેનાથી ન્ડર ૂર્વ હો પેદા થાય છે અને તે સંઘર્ષો ઊભા કરે છે. કામની જગાએ થતો આ ભેદભાવા

ૂર્વ હયુ ત છે તેવી સભાનતા ઔદ્યોગીકરણને પરિણામે સ્ત્રીઓ ઘરની બહારના શ્રમકાર્યમાં જોડાઈ ત્યારથી આવી, એમ કહી શકાય.

કેટલાક ભેદભાવ પર નજર નાંખીએ. આપણા દેશમાં 90 ટકા કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ અસંગઠિત ક્ષે માં કામ કરે છે.

યુનાઇટેડ નેશન્સ જણાવે છે કે, સ્ત્રીઓ વિશ્વમાં 66 % ટલું કાર્ય કરે છે. 50 % ટલું ફૂડ ઉત્પાદન કરે છે, પણ તેમાંની % આવક અને 1 % સંપ િ ધરાવે છે.

1981માં 221 લાખ કામ કરતી વ્ય તઓમાં 176 લાખ ુ ુષો અને 45 સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી. 1991માં 270 લાખ વ્ય તઓમાં ુ ુષોની 216 લાખની સંખ્યા સામે 63 લાખ સ્ત્રીઓ હતી.

સ્ત્રીઓની પસંદગી મોટેભાગે લાર્ક, ટાઈપિસ્ટ, ટેલિફોન / કમ્પ્યૂટર ઓપરેટર, રિસેપ્શનિસ્ટ, શિક્ષકો, નર્સ વા કામો માટે થતી હતી. જયારે ઈજનેરી, લશ્કર, પોલીસ, વકીલ, ન્યાયાધીશ, ડાયરે ટર, ડૉ ટર વા સ્થાનોમાં ુ ુષોની સહભાગિતા વધુ હતી.

વેતનમાં પણ એક સરખું કામ હોવા છતાં ુ ુષની સરખામણીએ સ્ત્રીને ઓછું વેતન ચૂકવવામાં આવે છે. આ ભેદભાવ ખરેખર નોંધપા છે. લગભગ બધા જ પ્રકારના સામા જક ૂથો અને વર્ગોમાં કામની જગાએ ભેદભાવ પ્રવર્તે છે.

જાતિ : સમતા (Equity) :

ગીતા ચાવડા (2001 - 'સ્ત્રી સપ્તક' વાન નં - 133 થી 150) જણાવે છે કે, 1970 ની શરૂઆતમાં અમેરિકામાં કેટલાંક સ્ત્રી સંગઠનો, વિકાસની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલા હતા, તેમના દ્વારા સમતા (Equity) અભિગમની શરૂઆત થઈ. તેનાં મૂળ નારીવાદી વિચારસરણીમાં રહેલાં છે. આ અભિગમનો મુખ્ય ભાર સ્ત્રી અને ુ ુષ વચ્ચેની અસમાનતા રોકવાનો અને ઘટાડવાનો છે. સ્ત્રીને એક વ્ય ત તરીકે કેટલાક હકો આપવાની તરફેણ કરવામાં આવી છે. તેને વિકાસની પ્રક્રિયામાં એક ક્રિયાશીલ ભાગીદાર તરીકે જોવામાં આવી છે. ખાસ કરીને તેની ઉત્પાદકીય ભૂમિકા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

બ ુ સ્પષ્ટ રીતે 'સમતા'નો ઉદ્ભવ રૉમન કાયદામાં તેના કા ૂની અર્થની સાથે થયો. 19મી સદીમાં ઔદ્યોગિકીકરણની પ્રક્રિયા દરમ્યાન કામદારોએ પોતાના આથિક અને સામા જક ન્યાય માટે આ વિભાવનાનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. પ્રત્યેક ક્ષે માં મૂકાઈ ગયેલાં ૂથો કે વિકાસથી વંચિત રહેલા લોકો માટે સામા જક ન્યાય અપાવવાના સંદર્ભમાં આ વિભાવનાનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે.

ભાષાની રીતે સાર્થ જોડણીકોશ અ ુસાર, સમતા એટલે 'સમત્ત્વ' કે 'સરખાપણું' એવો અર્થ થાય છે. અં ે જી ભાષામાં ઑ સફર્ડ ડિક્ષનરી અ ુસાર તેનો અર્થ 'Equity of being equal or fare, fareness, impartiality' એવો થાય છે. એટલે કે, ન્યાયીપણું, વાજબીપણું, ભેદભાવરહિતતાના અર્થનો સમાવેશ થાય છે.

"અર્થશાસ્ત્રામાં fareness of Equity' એવો અર્થ થાય છે. રાજયશાસ્ત્ર અ ુસાર વ્ય તની ઓળખ માટેના ન્યાયી હકોના સંદર્ભમાં અર્થઘટન થયું છે. કાયદામાં સમતાને ન્યાયને સમતાની વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખવામાં આવી છે. પ્રત્યે. વ્ય ત ન્યાયની દૃષ્ટિએ સમાન છે. આધ્યા ત્મક દ્રષ્ટિએ પણ 'સમતા' એટલે 'ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં રાગદ્વેપરહિત થવાના ુણનો વિકાસ' એવો અર્થ કરાય છે. આમ, 'સમતા'ને વિવિધ શાસ્ત્રો વ્યાખ્યાયિત કરે છે.

WHO defines gender equity as "fairness and justice in the distribution of benefits and responsibilities between women and men" and indeed the term gender equity seems often juxtaposed to social justice.

બૈ જગ ખાતે મળેલા યુનેસ્કોની ચોથા વિશ્વ સંમેલનમાં સમતાનો નીચે મુજબ અર્થ આપવામાં આવ્યો હતો.

"Gender Equity means fairness of treatment for women and men, as per their respective needs. This may include equal treatment or treatment that is different but which is considered equivalent in terms of rights, benefits, obligations and opportunities."

જાતિના સંદર્ભમાં સમતાને વિકાસની પ્ર ૃ િઓ સાથે જોડવામાં આવે છે. સ્ત્રી અને ુ ષ બંનેને વિકાસની સમાન તકો મળે એ દૃષ્ટિથી સમતાની વિભાવનાને વિકસાવવામાં આવી. ભલે ુદા ુદા

શાસ્ત્રો અ તુસાર તેનો અલગ અર્થ થતો હોય કે તેની પરિભાષા અલગ પડતી હોય, પણ જાતિના સંદર્ભમાં બંનેને એક સમાન સરખાં ગણવામાં આવે તેવો ભાવ નિહિત છે.

જાતિ : **સમાનતા** (Equality) :

"Equality between women and men or gender equality-promoting the equal participation of women and men in making decisions; supporting women and girls so that they can fully exercise their rights; and reducing the gap between women's and men's access to and control of resources and the benefits of development."

સાર્થ જોડણીકોશ અ ુસાર 'સમાનતા'નો અર્થ 'સમાન ુણ' 'સમાન ુણધર્મવાળું' એમ આપ્યો છે. બીજો અર્થ 'સ ુને સમાન ગણવા' એટલે સમાનતા એવો પણ આપ્યો છે. એટલે ભાષાની નજરે સમતા અને સમાનતા વચ્ચે અર્થો ું સરખાપણું લાગે પણ ઓ સફર્ડ ડિક્ષનરી અ ુસાર બંનેના અર્થોમાં સૂક્ષ્મ અને સૂચક ભેદ છે. તેમાં 'સમાનતા'ના પાંચ અર્થો આપ્યા છે :

(1) સમાનતા એટલે સંખ્યા, રકમ, કિમત, તીવ્રતામાં સમાન સ્થતિ.

(2) પ્રતિષ્ઠા, સ્થાન કે વિશેષાધિકારની 'સમાનતા' બાબતમાં સમાનતાની સ્થતિ.

(3) સ ા, લાયકાત અને કે ઉમદાપણામાં કે જોખમી પરિ સ્થતિમાં પણ સમાનતા.

(4) વ્ય તમાં ભેદભાવ વગરની સમાનતા, ન્યાય કે વાજબીપણું કે વસ્તુમાં પ્રમાણબ તા કે સરખો હિસ્સો.

(5) સપાટી, કદ, આકાર સ્થતિ, ગતિ કે પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં એક- સરખાપણું.

અહીં સમાનતાના અર્થને વિસ્તૃત રીતે સમજવાનો પ્રયાસ થયો છે. સમતા એટલે ભેદભાવ રહિતતા અને સમાનતા એટલે કદ, આકાર, રકમ, તીવ્રતા, સ્થાન, પ્રતિષ્ઠા, સ ા, લાયકાત વગેરેની પ્રાપ્તિમાં સમાન હિસ્સો. સમાનતામાં સમાન અને ન્યાય ૂર્ણ વહેંચણી પર ભાર છે. જ્યારે સમતા ઐક્ય ભાવે જોવા ું કહે છે.

જાતિ સમાનતા માટે બંધારણીય જોગવાઈઓ (Constitutional Provisions for Gender Parity):

ભારત ું બંધારણ 26મી જાન્યુઆરી, 1950 ના દિવસે અમલમાં આવ્યું. સમાજ માટેની આ શાંત ક્રાંતિ હતી. નાના સમૂહોમાં વહેંચાયેલો ભારતીય સમાજ બંધારણ થકી એક તંતુમાં જોડાઈ શક્યો. બંધારણ એ આપણા દેશનો મૂળભૂત લેખિત દસ્તાવેજ છે, અ ુસાર સરકાર દેશનો વહીવટ કરે છે.

મૂળભૂત અધિકારો (Fundamental Rights):

ભારતના બંધારણમાં ભાગ-3ના અ ુચ્છેદોમાં મૂળભૂત હકો દર્શાવેલા છે, પ્રત્યેક ભારતીય નાગરિકને જાતિ, ધર્મ, ાતિ કે લિંગની દ્રષ્ટિએ સમાન ગણે છે અને સમાનતાનો હક આપે છે, માં નીચેના મૂળભૂત અધિકારોનો સમાવેશ થાય છે.

(1) સમાનતાનો અધિકાર (અ ુચ્છેદ 14 થી 18) (Right to Equality)

(2) સ્વતં તાનો અધિકાર (અ ુચ્છેદ 19 થી 22) (Right to Freedom)

(3) શોષણ વિ ુ અધિકાર (અ ુચ્છેદ 23 થી 24) (Right against Exploitation)

(4) ધામિક સ્વતં તાનો અધિકાર (અ ુચ્છેદ 25 થી 28) (Right to Freedom of Religion)

(5) સાંસ્કૃતિક અને શિક્ષણવિષયક અધિકાર (અ ુચ્છેદ 29 થી 30) (Cultural and Educational Rights)

(6) બંધારણીય ઈલાજોનો અધિકાર (અ ુચ્છેદ 32) (Right to Constitutional Remedies)

આ સર્વ મૂળભૂત અધિકારો અંતર્ગત સ્ત્રીઓને નીચેના બંધારણીય હકો અથવા અધિકારો મળે છે, તેની ટૂંકમાં માહિતી જોઈએ.

કોઈપણ વ્ય તને કાયદા સમક્ષ સમાન ગણવામાં આવશે. સ્ત્રી કે ુ ુષ દરેક વ્ય તને આ કાયદો સરખી રીતે લા ુ પડશે.

ધર્મ, ાતિ, રંગ, લિંગ, સ્થળ કે જન્મ અધારિત ભેદભાવ કરી શકાશે નહીં. આમ, સ્ત્રી અને ુ ુષ વચ્ચે લિંગ આધારિત ભેદભાવ કરી શકાશે નહીં.

જાહેર સેવાઓમાં પ્રત્યેક નાગરિકને તકોની સમાનતા આપવામાં આવી છે. સ્ત્રીઓને પણ રોજગારીની સમાન તકો પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રત્યેક વ્ય ત પોતા ું જીવન મુ ત રીતે જીવવા માટે સ્વતં છે.

બંધારણમાં કુલ 6 પ્રકારની સ્વતં તા આપવામાં આવી છે, આપોઆપ સ્ત્રીઓને પણ મળે છે. A

(1) જાહેર સ્થળોએ શસ્રો વગર એકઠા થવાનો અધિકારે

(2) સંગઠનો સ્થાપવાની સ્વતં તા (કો-ઓપરેટિવ, બિન- સરકારી સંગઠનો)

(3) ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે મુ તપણે ફરવાની સ્વતં તા

(4) ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે સ્થાયી થવાની સ્વતં તા

(5) વાણી અને મુ તપણે વિચારવાની સ્વતં તા

(6) ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે કામ (Business) કરવાની સ્વતં તા

- અવૈદ્ય વેપાર અને વેઠપ્રથાને નાબૂદ કરવામાં આવી છે, માં 14 વર્ષની નીચેની વયનાં બાળકોને મ ૂરીએ ન રાખવાની જોગવાઈ છે.
- કોઈપણ સ્ત્રીને આવક મર્યાદા વગર મફત અને સક્ષમ કા ૂની સહાય પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર મળે છે.
- સરખા કામ માટે ુ ુષ અને સ્ત્રીને સરખા વેતનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.
- ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ માટે પ્રસૂતિની સહાય અંગે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.
- સ્ત્રીઓને નીચી (હીન) દર્શાવે તથા ગૌરવને હાનિ પહોંચાડે તેવા પ્રકારના વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાની દરેક નાગરિકની ફરજ બને છે.
- બંધારણીય ઈલાજોના અધિકાર અંતર્ગત કોઈપણ વ્ય ત પોતાના મૂળભૂત અધિકારોની સુરક્ષા કરી શકે છે. મૂળભૂત અધિકારોથી જો વંચિત રાખવામાં આવે તો ન્યાયાલયનો આશરો લઈ શકે છે. આ અધિકારોની જાળવણી માટે રીટ દાખલ થઈ શકે છે.

- મૂળભૂત પ્રાથમિક શિક્ષણ વિનામૂલ્યે મેળવવાનો અધિકાર મળે છે. 6 થી 14 વર્ષનાં બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ વિનામૂલ્યે ું પાડવામાં આવે.
- ધરપકડ સામે સુરક્ષાનો અધિકાર મળે છે, માં કોઈપણ વ્ય તની કારણ દર્શાવ્યા વિના ધરપકડ ન કરી શકાય અને આમ થાય તો 24 કલાકમાં તેને નજીકની અદાલતમાં ર ૂ કરવા પડે છે.
- જાતિના આધારે ભેદભાવ હોય તે મૂળભૂત રીતે સ્વતં તા અને માનવ અધિકારોનો ભંગ છે અને એ ું પણ સૂચવ્યું છે કે, સ્ત્રીના અધિકારો એ માનવ અધિકારો અંતર્ગત જ એક ભાગ છે.
- માનવ અધિકારોની ખાસિયત એ છે કે, કોઈ પણ વ્ય ત બીજી વ્ય તથી ઊતરતી કે ચડિયાતી નથી. દરેક માનવીને ગૌરવ ૂર્ણ રીતે જીવવાનો અધિકાર છે. આ અધિકાર સ્ત્રીનો પણ મૂળભૂત અધિકાર છે અને તેથી સ્ત્રી પર થતો ાસ, યાતના, અમાનવીય અને અપમાનજનક વ્યવહાર એ માનવ અધિકારનો ભંગ છે.
- આપણા દેશમાં માનવ અધિકારો માટે એક ખાસ માનવ અધિકાર રક્ષણ ધારો 1993માં પસાર કરવામાં આવ્યો. તે ધારા નીચે રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ પણ રચાયું છે. તેની જા ૃતિ હેતુ 10 ડિસેમ્બરે 'માનવ અધિકાર દિવસ' પણ મનાવવામાં આવે છે. આ અધિકાર અ ુસાર, સ્ત્રીઓને પણ સ્વમાનભેર જાનન જીવવાનો હક પ્રાપ્ત થાય છે.